54
2016

monumentet

DO NOT COPY

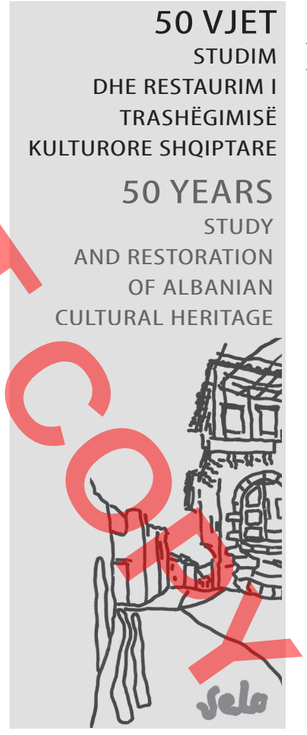

Materialet e Konferencës Ndërkombëtare Shkencore

I

50 VJET IMK

ISSN 0253-1607

54/2016

DO NOT COPY

Monumentet

DO NOT COPY

DO NOT COPY

MINISTRIA E KULTURËS
INSTITUTI I MONUMENTEVE TË KULTURËS
"GANI STRAZIMIRI"
TIRANË

DO NOT COPY

Monumentet

50 vjet Studim dhe Restaurim i Trashëgimisë Kulturore Shqiptare

Materialet e Konferencës Ndërkombëtare Shkencore organizuar me rastin e 50-vjetorit të krijimit të Institutit të Monumenteve të Kulturës "Gani Strazimiri"
Tiranë, 22-23 tetor, 2015

I

54/ 2016

Këshilli Shkencor i Konferencës

Prof. Dr.	Pirro THOMO
Msc.	Arta DOLLANI
Prof. Dr.	Aleksandër MEKSI
Prof. Dr.	Emin RIZA
Prof. Dr.	Gjerak KARAISKAJ
Prof. Dr.	Luan PËRZHITA

Redaktor shkencor	Pirro THOMO
Redaktore letrare	Mimoza ZERECI

Grupi organizator i Konferencës

Stela HAXHIU
Mimoza ZERECI
Joli MITROJORGJI
Suada CAMI

© Copyright: Instituti i Monumenteve të Kulturës
Botim i Institutit të Monumenteve të Kulturës, Tiranë 2016

Shtëpia Botuese
Shtypshkronja MORAVA

Adresa: Rr. Gjon Kastrioti (ish-shtëpia e Pionierit)
Laprakë, Tiranë
Tel.: 04 22 27 202 / **Cel.:** 068 20 13 121
E-mail: botimemorava@yahoo.com
botime.morava@gmail.com
HHp: www.botimetmorava.com

DO NOT COPY

PASQYRA E LËNDËS
ARTIKUJ

Faqe

Mirela KUMBARO
Fjala e mbajtur nga Znj. Mirela Kumbaro, Ministër i Kulturës, në hapje të Konferencës "50 vjet studim dhe restaurim i trashëgimisë kulturore shqiptare" 11

Alexandra FIEBIG
Speech on the occasion of the 50 years of study and restoration of the cultural heritage of Albania 15

Muzafer KORKUTI
Përshëndetje me rastin e 50-vjetorit të krijimit të IMK 17

Arta DOLLANI
Retrospektivë e misionit të Institutit të Monumenteve të Kulturës në 50 vjet 19

Emin RIZA
Vlerësimi i banesës popullore shqiptare 25

Anastasia TOURTA
Exploring the Art in Medieval Albania through the Icons in the National Museum of Medieval Art in Korçë 37

Ahilino PALUSHI
David Selenicasi – nga Voskopoja në Selanik
(Afresket e kishës së Shën Joan Pararendësit në lagjen Apozari të Kosturit) 47

Konstantinos GIAKOUMIS
Ariana ÇELA
Eltion MEKA
Building Audiences through Thematic Exhibitions and Internationalization of Heritage: A Case from Berat 55

DO NOT COPY

Luan PËRZHITA
Sabina VESELI
Një vështrim mbi interpretimin dhe prezantimin arkeologjik për publikun
në vendbanimet dhe muzetë arkeologjike në Shqipëri 75

Sara SANTORO
Durrës: Continuity of life between preservation and valorisation 93

Elio HOBDARI
Skulptura arkitektonike në sitet arkeologjike në Shqipëri 105

Ioannis VITALIOTIS
Studimi i pikturës bizantine dhe pasbizantine të Shqipërisë gjatë
shtatëdhjetë viteve të fundit (1945-2015):
Një rishqyrtim kritik. Në kujtim të Theofan Popës.....115

Gjerak KARAISKAJ
Gjurmë ndërtimesh mbrojtëse të mesjetës së hershme në kështjellat
dhe qytetet e fortifikuara të Shqipërisë 125

Andi RËMBECI
Kuadri ligjor dhe lejet ndërtimore të autoriteteve osmane për objektet e kultit
të krishterë ortodoks gjatë shekujve XVIII-XIX 139

DO NOT COPY

TABLE OF CONTENTS
ARTICLES

Page

Mirela KUMBARO
Fjala e mbajtur nga Znj. Mirela Kumbaro, Ministër i Kulturës, në hapje të Konferencës "50 vjet studim dhe restaurim i trashëgimisë kulturore shqiptare" 11

Alexandra FIEBIG
Speech on the occasion of the 50 years of study and restoration of the cultural heritage of Albania 15

Muzafer KORKUTI
Përshëndetje me rastin e 50-vjetorit të krijimit të IMK 17

Arta DOLLANI
Retrospective of the mission of the Institute of Cultural Monuments during these 50 years 22

Emin RIZA
Evaluation of Albanian vernacular architecture 35

Anastasia TOURTA
Exploring the Art in Medieval Albania through the Icons in the National Museum of Medieval Art in Korçë 37

Ahilino PALUSHI
David of Selenica – from Voskopojë to Thessaloniki
(The frescos of the church of St. John the Forerunnerin Apozari, Kastoria) 54

Konstantinos GIAKOUMIS
Ariana ÇELA
Eltion MEKA
Building Audiences through Thematic Exhibitions and Internationalization of Heritage: A Case from Berat 55

DO NOT COPY

Luan PËRZHITA
Sabina VESELI
An overview of the public archaeological interpretation in archaeological sites and museums in Albania 92

Sara SANTORO
Durrës: Continuity of life between preservation and valorisation 93

Elio HOBDARI
Architectural sculpture in archaeological sites in Albania 114

Ioannis VITALIOTIS
The study of the Byzantine and Post-Byzantine painting in Albania during the last seventy years (1945-2015): A critical review 124

Gjerak KARAISKAJ
Traces of defence buildings of early medieval time in the castles and fortified cities of Albania 138

Andi RËMBECI
The legal framework and the building system of christian orthodox buildings in Albania during the period of the Ottoman Empire (18th – 19th century) 149

DO NOT COPY

Mirela KUMBARO
Ministër i Kulturës

DO NOT COPY

FJALA E MBAJTUR NGA ZNJ. MIRELA KUMBARO, MINISTËR I KULTURËS NË HAPJE TË KONFERENCËS "50 VJET STUDIM DHE RESTAURIM I TRASHËGIMISË KULTURORE SHQIPTARE"

Sot është një ditë e shënuar për të uruar dhe përgëzuar gjithë ata që kanë kontribuar në kalanë e punës së jashtëzakonshme që është kryer në këtë Institut. Është si një lloj feste. Ndonëse festën s'e kisha menduar ndonjëherë, sepse këta dy vjet që kur jam ulur në karrigen e parehatshme të ministrit të kulturës, monumentet e kulturës kanë qenë shqetësimi i madh i kësaj detyre.

Natyrisht nuk e gjetëm të shtruar tryezën e menaxhimit të trashëgimisë, sepse 25 vitet e fundit kanë qenë të vështirë dhe mbushur me probleme.

Por nga ana tjetër dhe sfida për të ruajtur më të mirën traditë dhe punë të kryer në 50 vite është një përgjegjësi e madhe. Një sektor me një histori të jashtëzakonshme profesionale me emra të shquar arkeologësh, historianësh, arkitektësh, inxhinierësh, studiuesish që ndërtuan një sistem të tërë të ruajtjes së vlerave kulturore, që krijuan kuadrin, tipologjitë, shkollën dhe shkencën e Monumentit është një histori që në vetvete përbën pasuri të trashëgimisë kulturore.

Po tregohem mjaftueshëm e kujdesshme të mos citoj këtu emrat enciklopedikë të atyre që shkruan faqet e jetës së Institutit të Monumenteve të Kulturës, një pjesë e të cilëve na nderojnë shumë sot me praninë e tyre në këtë sallë, sepse do të kisha frikë se do i hyja kujt në hak.

Gjenerata ekselencash që jo vetëm nxorën në dritë thesare të kulturës kombëtare por dëshmuan sa evropiane dhe universale është njëkohësisht kultura jonë, dhe e bënë atë pjesë të trashëgimisë botërore, me vlera si Gjirokastra, 10-vjetori i së cilës në UNESCO është një tjetër jubile i rëndësishëm në këtë vit, ose Berati e Butrinti, pjesë të pasurive ndërkombëtare kulturore. Sfidë dhe përgjegjësi e madhe të merrje detyrën për të drejtuar sistemin e trashëgimisë kulturore nën peshën e kësaj historie që vijon të mbetet guri i çmuar i kurorës.

Nga ana tjetër, dua të ndaj me ju dhimbjen që provuam kur e nisëm këtë punë, teksa konstatuam rënien që kishte pësuar shkëlqimi i historisë, në një institucion ku shumë gjëra ishin lënë pas dore, në një vend ku ndërtimet pa leje po i merrnin frymën trashëgimisë, ku vjedhja e kishave të vjetra dhe bastisja e varreve antikë ishin pjesë e zakonshme e kronikës së zezë.

Nuk ndjehem mirë, por duhet ta them:

- arkivin e IMK që është baza e punës në mirëmbajtjen e monumenteve e gjetëm me shumë vrima të zeza, po përpiqemi t'i plotësojmë dhe t'i digjitalizojmë;
- inventarin e monumenteve të kulturës e gjetëm të papërditësuar që nga viti 1988, me plot çudira brenda.

Jemi angazhuar dhe po e realizojmë: në dy vjet kemi nisur punën për inventarizimin dhe në dhjetor do të dorëzojmë listën e plotë të pasurive kulturore të Republikës pasi kemi verifikuar e prekur në terren çdo monument, fotografuar dhe pajisur me kartelë të veçantë çdo objekt.

Në listën e trashëguar prej 2700 monumentesh vetëm 20 prej tyre u futën në zonë mbrojtje në 25 vjet. Në dy vite, mbi 80 monumente të rëndësishme kanë sot zonën e mbrojtjes që

nuk lejon ndërtimet e pakontrolluara rreth tyre.

- qendrat historike si Berati, Gjirokastra, janë tashmë të kujdesura nga rregullore të reja dhe në bashkëpunim më pushtetin vendor.
- të tjera qendra historike janë përkufizuar qartë dhe kanë marrë vlerë ligjore, si Pogradeci, Bilishti, Himara dhe Durrësi së fundi është në kantier rregullimi për t'u dhënë fund dëmtimeve dhe batërdisë urbane në thesaret e kombit, e kështu do të vijojmë.

Për IMK dhe Ministrinë e Kulturës, por edhe për gjithë shqiptarët ishte një lajm shumë shpresëdhënës vendimi i fundit i Komitetit të Trashëgimisë Botërore të UNESCO, marrë në Bon në korrikun e kaluar, bash në 10-vjetorin e pranimit të Gjirokastrës në UNESCO, sipas të cilit Gjirokastra nuk është më një sit i rrezikuar dhe se qeveria shqiptare ka hedhur hapat e duhur dhe ka ecur mbarë në reformat e ndërmarra në trashëgimi për ruajtjen dhe mbrojtjen e trashëgimisë kulturore.

Dhe, meqë jemi te Gjirokastra, pas kalimit të fazës së parë të ndërhyrjeve emergjente me operacione shpëtimi në shumë pika të nxehta siç janë kantieret e restaurimit në kishat ortodokse në Berat, Korçë, në Bregun e Jugut etj., restaurimi i pazarit të Krujës dhe pazarit të Korçës, bashkëpunim i qeverisë shqiptare me Fondacionin amerikano-shqiptar për zhvillim, - Gjirokastra është padyshim në krye të rendit të ditës të punëve të IMK, e cila ka përgatitur tashmë një plan strategjik e teknik të ndërhyrjes, të emergjencave, të restaurimit dhe të rijetëzimit të qendrës historike të Gjirokastrës që është në një pikë kritike.

Do të jetë një operacion i madh në të cilin Instituti i Monumenteve të Kulturës do të jetë fort i mbështetur jo vetëm nga Ministria e Kulturës, por nga qeveria shqiptare që e konsideron trashëgiminë prioritet të saj si asnjëherë tjetër, nga donatorë të rëndësishëm si Fondacioni amerikano-shqiptar i zhvillimit, dhe Agjencia turke TIKA, në bashkëpunim me të cilët do të kthejmë zonën këmbësore në Gjirokastër, pas investimit të qeverisë shqiptare për ndërtimin e një unaze të re të Qendrës historike të Gjirokastrës, për çka puna përgatitore ka filluar tashmë. E gjitha kjo në komunikim të ngushtë me UNESCO-n.

Mund të vijoj të flas me orë për punën, sfidat, vështirësitë dhe projektet e IMK dhe të sistemit të trashëgimisë kulturore, por dua të theksoj se për mua personalisht këta dy vjet kanë qenë një shkollë e madhe, një punë pasionante me profesionistë të terrenit dhe krijues të profesionit, brenda dhe jashtë administratës, në zyra dhe në dy Këshillat Kombëtarë që ministri drejton, ai i Restaurimeve dhe i Arkeologjisë.

Dua të falënderoj të gjithë anëtarët e të dy Këshillave, që nga Profesorët që i bëjnë një nder këtyre organeve vendimmarrëse, Prof. Emin Riza, Afërdita Onuzi, Pirro Thomo, Gjerak Karaiskaj, Lorenc Bejko e deri te sekretariatet teknike që përballojnë mbledhje maratonë. Lodhemi por edhe mësojmë shumë dhe bëjmë punë të mira. Shpresoj shumë që me debatet e tyre profesionale të shtojmë një gur sado të vogël në historinë e gjatë të Monumenteve të Kulturës.

Jemi gjithashtu krenarë që në këta dy vjet mbledhjet e KKR dhe të KKA janë krejt publike, të hapura për këdo, janë Këshilla të vërtetë, me vendimmarrje të vështira e profesionale, me gjithçka që botohet në linjë në faqen e internetit të IMK, me asnjë vendim qarkullues! As edhe një! – përkundër 56% të vendimeve qarkulluese të KKR dhe KKA marrë në vitet 2012 dhe 2013 – nëse më lejoni t'i referohem kontrollit të fundit të KLSH në sistemin e menaxhimit të trashëgimisë kulturore.

Dua gjithashtu të falënderoj të gjithë punonjësit e sistemit të trashëgimisë që punojnë në terren, në Drejtoritë rajonale, pa të cilët IMK por edhe ASHA nuk do ta kishin të mundur të realizonin e të ndiqnin zbatimin e projekteve dhe të punëve të mëdha që bëhen, pa të cilët monumentet nuk do të ruheshin siç janë ruajtur. Komunikimi i përhershëm dhe i menjëhershëm midis IMK, Ministrisë dhe Drejtorive rajonale, ka qenë dhe do të mbetet një faktor kyç në mbarësinë e punëve të kulturës. Kjo është dhe një nga pasojat pozitive të reformës strukturore në Trashëgimi që nisëm vitin e kaluar.

Dua t'u shpreh mirënjohjen disa senjorëve të trashëgimisë kulturore, monumentale dhe historike, të cilët ndonëse nuk janë pjesë administrative të strukturave publike, por janë mendje të vyera që na këshillojnë nga afër, por edhe kur janë larg, edhe kur na qortojnë, edhe kur shprehen në publik, japin një kontribut që na vlen shumë, dhe që i ndjekim në çdo hap, Profesor Aleksandër Meksi, Profesor Pëllumb Xhufi, Profesor Muzafer Korkuti, Profesor Kristo Frashëri, Profesoreshë Shpresa Gjongecaj, kërkuesit, ekspertët, arkeologë, studiues, arkitektë e restauratorë, të

DO NOT COPY

mirë e pasionantë të monumentit, Frederik Stamati, Maksim Mitrojorgji, Etleva Nallbani, Gjergj Frashëri, Mustafa Arapi, e padyshim shumë të tjerë që më bëjnë të skuqem duke mos mundur t'ua përmend dot emrat dhe duke bërë për këtë një mea culpa!

Dua të falënderoj partnerët tanë tradicionalë dhe të rinj,

- Institutin e studimeve arkeologjike me të cilin ndajmë shumë bashkëpunime, debate, tensione dhe zgjidhje;
- Departamentin e Trashëgimisë Kulturore në Universitetin e Tiranës, që merr një vlerë të jashtëzakonshme jo vetëm për kërkimin shkencor dhe bashkëpunimin por edhe për formimin e profesionistëve të ardhshëm të trashëgimisë;
- UNESCO-n dhe vetë Drejtoreshën e UNESCO, si dhe mikeshën e Shqipërisë, zonjën Irina Bokova, që na ka ndenjur shumë afër, si dhe gjithë drejtuesit dhe ekspertët e UNESCO, që i konsiderojmë më shumë se bashkëpunëtorë, se të tillë i kemi ndjerë në çdo hap!
- Fondacionin Shqiptaro-Amerikan për zhvillim, me të cilin kemi nisur, kemi realizuar dhe po vijojmë të bëjmë punë të bukura dhe me vlerë të madhe për kombin;
- Delegacionin Evropian në Tiranë me të cilin do t'i japim një dritë të re Parkut Arkeologjik të Apolonisë dhe jo vetëm këtij Parku;
- Agjencinë turke TIKA e cila prej dy vjetësh bashkëpunon ngushtësisht me IMK për të gjitha projektet e rëndësishme të restaurimit;
- Të gjithë partnerët tanë dypalësh si Ambasadën franceze, italiane, amerikane, gjermane, polake, me të cilët kryejmë projekte të vogla në dukje por të rëndësishme në eksperienca.
- Pa dyshim organizatat profesionale e shoqatat e pavarura, ku dua të veçoj Cultural Heritage Without Border, për punën, pasionin dhe bashkëpunimin që kemi pasur dhe për të cilin angazhohem se do e vijojmë po aq të suksesshëm sa deri tani, Forumin për Mbrojtjen e Trashëgimisë, Shoqatën e Arkitektëve etj.

Ndjehem me shumë fat dhe shumë e nderuar që më qëlloi të jem ministër i Kulturës së Shqipërisë, në kremtimin e gjysmë-shekullit të Institutit të Monumenteve të Kulturës "Gani Strazimiri", dhe po kështu ndjehemi të gjithë të lumtur që ky gjysmë-shekulli i IMK-së përkon me një moment shumë të rëndësishëm për kulturën kombëtare dhe botërore, me kandidimin e Kosovës si anëtare me të drejta të plota në UNESCO.

Do të jemi bashkë për një hapësirë kulturore pa kufi.

Faleminderit!

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Alexandra FIEBIG
Project Officer
Focal Point for Periodic Reporting
Europe and North America unit
World Heritage Centre

DO NOT COPY

SPEECH ON THE OCCASION OF THE "50 YEARS OF STUDY AND RESTORATION OF THE CULTURAL HERITAGE OF ALBANIA"

Your Excellency Mirela Kumbaro Furxhi, Minister of Culture of the Republic of Albania,
Distinguished Prof. Myzafer Korkuti, Chairman of the Academy of Sciences
Dear Arta Dollani, Director of Culture Monuments Institute,
Excellences,
Distinguished Guests,
Ladies and Gentlemen,

I am deeply honored to be here, at the National History Museum, to celebrate 50 years of study and restoration of the cultural heritage of Albania.

I must say that I am deeply touched that this important occasion is held here at the UNESCO room.

This celebration is an opportunity, on behalf of UNESCO, to express thanks for the longstanding dedication of the Government and the people of Albania to the ideals and objectives of UNESCO, and for their continued commitment to the World Heritage Convention.

The partnership between Albania and UNESCO is built on solid foundations.

Since Albania joined UNESCO more than five decades ago [in 1958], it ratified numerous conventions with a special focus towards the fields of education, science and culture, affirming Albania's strong support of UNESCO.

At the heart of our cooperation stands Albania's outstanding cultural heritage, reflecting the long and distinguished history of this country and its people.

On the 10th of July 1989 Albania ratified the World Heritage Convention.

With an interest in developing a framework for the protection of heritage assets, and in the spirit of strengthening its international relations, the adoption of the World Heritage Convention by Albania fostered significant progress in the conservation and management of natural and cultural heritage.

Through the inscription of cultural and natural sites on the UNESCO World Heritage List, South-East European countries in general, and Albania in particular, have witnessed a general rise in the awareness of the importance of heritage within the region.

The growing recognition of the richness and diversity of Cultural Heritage in Albania offers a unique opportunity to further develop national heritage policies and legislations, promote protection, preservation and conservation activities, and encourage sustainable tourism.

Since its ratification of the World Heritage Convention, Albania has successfully nominated two [cultural] properties on the World Heritage List: Butrint (1992) and the Historic Centres of Berat and Gjirokastra (2005).

Since their inscription on the World Heritage List both properties have come a long way in terms of the management of cultural heritage, and the supporting sustainable preservation of both cultural diversity and heritage.

In 2013 the Director General of UNESCO, Irina Bokova, visited the city of Berat on the occasion of the 3rd sub-regional event "Balkan Bridges Speak".

During this event it was highlighted that culture is a bridge, that culture has the potential to be the ultimate platform for connection and cooperation between people and communities.

This is UNESCO's core message, embodied in our Constitution 70 years ago. And this is perhaps the right moment to note that IMK and UNESCO share an anniversary year in 2015, as UNESCO celebrates its 70th anniversary, The Gorica Bridge, within the UNESCO World Heritage property of Berat, tells a story of cultural and religious tolerance – during its long history over two millennia of its existence and coexistence of a number of religions, embodied in the citadel, the Byzantine churches and the mosques.

It also tells a story of intercultural dialogue - the dialogue that has forged Albania as we know it today, incorporating a variety of ancient influences.

This dialogue is also very much present in the "Centre for Restoration of Monuments" hosted by the Institute of Cultural Monuments, which has been established in close cooperation by UNESCO Venice Office and the Ministry of Culture of Republic of Albania, thanks to generous contribution of the Italian government. The centre also helped authorities to gather various experts and professionals in heritage conservation, restoration and management. Through focused training sessions and the exchange of knowledge and good practices, the Centre not only marked a milestone in the safeguarding of the exceptional cultural heritage of Albania, but it also poses itself as a centre of excellence for the broader South-East European region.

As such, while the project was especially devoted to enhance the capacities of Albanian professionals and institutions in this field of action, it offered at the same time a platform for the development of regional cooperation with the neighbouring countries. We strongly encourage the national Albanian authorities to keep this initiative alive.

It is this cooperative spirit that lies at the heart of the project "Towards strengthened governance of the shared transboundary natural and cultural heritage of the Lake Ohrid region", which aims to support the sustainable development of the Lake Ohrid region, a transboundary Lake between Albania and the former Yugoslav Republic of Macedonia.

As you may know, two-thirds of Lake Ohrid is inscribed as a World Heritage site on the Macedonian side of the lake, and the protection of this property would be further reinforced by extending the World Heritage status to the remaining third of Lake Ohrid, which is located in Albania.

This is why, together with the support of UNESCO, and the Advisory Bodies to the World Heritage Committee, the national authorities of Albania are working on the preparation of a nomination file for the extension of the World Heritage property.

The project is made possible thanks to the generous contribution of the European Union in the framework of the IPA chapter on Environment and Climate Change. In addition, the Government of Albania co-finances the project with an amount of 170 000 EUR, for which the contribution agreement was signed between UNESCO and the Government of the Republic of Albania in August 2015.

Let me take this opportunity to thank the Government of Albania for their continued commitment and involvement in this journey towards a potential first transboundary mixed (meaning both natural and cultural) World Heritage property in this region.

The project involves both Albanian and Macedonian local and central administrations, those in charge of urban and rural development, culture, nature protection, resource management and the environment.

It precisely through these kinds of project involving various sectors and levels that the Lake Ohrid project becomes a bridge between peoples and communities.

We must truly encourage these cross-borders projects, to foster intercultural dialogue and to harness the full power of culture as a dynamic economic and social sector.

I believe we can all agree that much still remains ahead, to deepen the roots of transnational cooperation, to strengthen solidarity across borders and between all peoples.

In this spirit, I wish to thank all people involved, for their perpetual commitment and support.

Anniversaries like these are opportunities to celebrate, but they are also moments to look forward, to the work that remains ahead.

I would like to express my deep commitment to continue strengthening our partnership, to safeguard Albania's great cultural heritage and to deepen our cooperation.

I thank you for your attention and I wish you all a most pleasant conference.

DO NOT COPY

Akademik Prof. Dr. Muzafer KORKUTI
Kryetar i Akademisë së Shkencave të Shqipërisë

DO NOT COPY

PËRSHËNDETJE ME RASTIN E 50-VJETORIT TË KRIJIMIT TË IMK

E nderuar znj. Mirela Kumbaro, Ministre e Kulturës
E nderuar znj. Arta Dollani, Drejtore e IMK
Të nderuar të pranishëm

Është kënaqësi dhe nder i veçantë për mua, që në 50-vjetorin e themelimit të Institutit të Monumenteve të Kulturës "Gani Strazimiri", të përshëndes në emër të Akademisë së Shkencave të Shqipërisë, por edhe si Dekan, sot më i moshuari, i arkeologjisë shqiptare.

Në themel të krijimit të institutit ishte Grupi i Kulturës Materiale, dy sektorët; sektori *i arkeologjisë* dhe sektori *i restaurimit të monumenteve*, sektorë të ndarë administrativisht, por bashkëpunues e bashkëveprues në punën kërkimore e restauruese shumëvjeçare, që me rritjen e fuqizimin e veprimtarisë kërkimore krijuan dy institute: Instituti i Arkeologjisë dhe Instituti i Monumenteve, i cili po feston sot përvjetorin e madh të punës së pazëvendësueshme 50-vjeçare, për të cilën do të referohet gjatë dy ditëve, nga studiuesit tanë e të huaj.

Në një Jubile si ky i madh, bëhet bilanci i arritjeve në fushën e gjurmimit, mbrojtjes, studimit dhe restaurimit të monumenteve të kulturës, antike e mesjetare, i arkitekturës popullore, i monumenteve bashkëkohore, i monumenteve të artit dhe i botimeve e dokumentacionit. Kjo pasqyrohet në programin e pasur e nga të gjitha fushat e veprimtarisë së IMK dhe ky prezantim bëhet nga profesorë, arkitektë, specialistë e mjeshtra restauratorë të shumë brezave, të cilët kanë kontribut të pazëvendësueshëm në tërë veprimtarinë kërkimore shkencore të Institutit Tuaj.

Të gjitha këto arritje kanë krijuar *Shkollën Shqiptare të Restaurimit*.

Krahas këtyre veprave e punëve të mira e shumë të mira janë specialistët, studiuesit, që me dashuri e përkushtim u kanë dhënë jetë monumenteve, që nga themeluesi i Institutit, arkitekt Gani Strazimiri, e deri tek punonjësi e specialisti më i ri. Por, një vend të veçantë e themelvënës në shkollën shqiptare të mbrojtjes e restaurimit të monumenteve, me kontribut 50-vjeçar, veçohen disa, të cilët dëshiroj t'i përshëndes veçanërisht, si prof. Aleksandër Meksin, prof. Emin Riza e prof. Pirro Thomo, etj.

Në këndvështrimin e kontributeve të cilësuara e të pazëvendësueshme më lejoni të theksoj edhe një fakt, një të vërtetë tjetër:

Lisi antik, me bukurinë që ka sot, me muret e ndërtuara me blloqe gurësh të skalitur e lidhje të thatë, nuk do të jetësohej a fitonte vlerat monumentale pa punën disa vjeçare të mjeshtrit restauratorit të madh Koço Zheku.

Edhe qyteti i Bylisit, pa restaurimin e murit rrethues, të portave e kullave, të rikthyera në origjinalitet, nga puna e përkushtimi i prof. Lazër Papajanit nuk do të kishte madhështinë e qytetit më të madh e të lulëzuar ilir, siç është Bylisi.

Dhe shembuj, për rikthimin e jetësimin e monumenteve të periudhave mesjetare e bashkëkohore ka shumë, në 50 vitet e veprimtarisë konservuese e restauruese të Institutit Tuaj. Unë Ju uroj që të njiheni më shumë, ta vlerësoni e ta përgjithësoni këtë përvojë e

këto kontribute të spikatura individuale.

Uroj që nga punonjësit e Institutit të bëhet më shumë punë konkrete, sepse si arkeologu e restauratori duhet të bëjnë më shumë ekspedita e punë në terren me monumentet e pastaj në kabinet.

Uroj bashkërendim, bashkëpunim më të mirë të veprimtarisë së Institutit të Monumenteve të Kulturës me Institutin e Arkeologjisë.

Punë të mbarë Konferencës!

DO NOT COPY

Arta DOLLANI
Drejtor i Përgjithshëm
Instituti i Monumenteve të Kulturës "Gani Strazimiri"

DO NOT COPY

RETROSPEKTIVË E MISIONIT TË INSTITUTIT TË MONUMENTEVE TË KULTURËS NË 50 VJET

Misioni i Institutit të Monumenteve të Kulturës "Gani Strazimiri" mbetet i pandryshuar në këtë gjysmë shekulli: gjurmim, dokumentim, mbrojtje dhe restaurim i monumenteve.

Instituti i Monumenteve të Kulturës u themelua në vitin 1965 nga Gani Strazimiri, i cili përzgjodhi njerëzit që plot pasion qëmtuan mbarë Shqipërinë për të evidentuar e vënë në mbrojtje thesarin më të madh të popullit shqiptar, monumentet.

E nisën këtë rrugë fare të rinj, e vazhdojnë dhe sot me ngulm e përkushtim, me po të njëjtën energji rinore për të na transmetuar ato dije e mjeshtëri të akumuluara për 50 vjet.

Kjo konferencë mbahet për nder të këtij jubileu dhe në mirënjohje të heronjve të Monumenteve që nuk ndodhen më mes nesh.

Gjatë dy ditëve të konferencës do të ndjekim disa raste studimore, të prezantuara nga studiues shqiptarë e të huaj, mbi vlera, tipare e tipologji të ndryshme të trashëgimisë kulturore shqiptare.

Ndihem e nderuar të falënderoj Prof. Pirro Thomon, Prof. Emin Rizën, Prof. Aleksandër Meksin, Prof. Gjerak Karaiskajn, gjithë specialistët restauratorë që kanë dhënë e japin kontribut të vyer, studiuesit, bashkëpunëtorët pranë fakulteteve, stafin e Institutit dhe Drejtorive Rajonale, për mbështetjen dhe punën e çdo dite.

Ekspozita e çmuar përmbledh një sërë punimesh restauruese të spikatura në harkun kohor 50 vjeçar. Në të gjenden dokumentacione rilevimi, projekte, foto gjatë zbatimit të punimeve, të cilat janë realizuar mes peripecive të panumërta e sot janë shembuj të restaurimit në rang evropian. Mes punimeve të ekspozitës paraqiten gjithashtu punime grafike, skica e piktura të arkitektëve e inxhinierëve të mirënjohur, të cilët kanë bashkëpunuar me Institutin ndër vite e ndjekin aktivisht punë tonë.

Rikthehem në përmendjen e Institucioneve që kanë bërë historinë e Trashëgimisë Kulturore shqiptare. Bazat e para u formuluan nga **Instituti i Shkencave të Shqipërisë. I themeluar në vitin 1948, botoi dekretin 568, datë** 17.03.1948 "Mbi mbrojtjen e monumenteve të kulturës dhe sendeve natyrore të rralla", me 107 monumente të gjinive të ndryshme, kryesisht ndërtime mbrojtëse dhe kulti, si edhe ndërtime shoqërore.

Më tej miratohet Rregullorja "Mbi mbrojtjen e monumenteve kulturore dhe historike dhe pasurive natyrore të rralla", me Vendim të **Këshillit të Ministrave Nr. 30, datë 09.04.1955.**

Universiteti Shtetëror i Tiranës, themeluar në vitin 1957, përfshiu në përbërjen e tij **Grupin e Kulturës Materiale, me mision gjurmimin, studimin dhe mbrojtjen e monumenteve të kulturës.**

Fillimet e edukimit të masës popullore datojnë me vendimin e datës 07.07.1959 i KQ të PPSH "Mbi traditat patriotike e revolucionare të popullit tonë dhe masat për njohjen dhe zhvillimin e tyre të mëtejshëm".

Shqipëria aderon për herë të parë në Konventa Ndërkombëtare me Dekretin Nr. 3131, të datës 18.07.1960, e cila përfshin atë në Konventën "për Mbrojtjen e vlerave kulturore në rast konflikti të armatosur" si edhe në "Protokollin" dhe "Rregulloren për zbatimin e Konventës".

Qytetet e Gjirokastrës dhe Beratit, nëntoka e Durrësit dhe Pazari i Vjetër i Krujës, vihen në mbrojtje shtetërore me vendim të **Këshillit të Ministrave** Nr. 172, datë 02.06.1961. Në po këtë datë miratohet "Rregullorja mbi administrimin e qytetit-muze të Beratit". Lista e monumenteve pasurohet me 88 monumente të gjinive të ndryshme, në qytetin muze të Beratit.

Anëtarësimi i Shqipërisë në ICCROM (Qendra Ndërkombëtare për Konservimin dhe Restaurimin e Monumenteve) shënon në vitin 1962. Por specialistët shqiptarë nuk mundën të përfitojnë në kohë kualifikimet profesionale të kësaj Qendre.

Krijimi i Atelieve atelieve të përhershme restauruese në qytetet e Gjirokastrës, Beratit, Korçës, Durrësit dhe Shkodrës, ishte një hap tepër i rëndësishëm në përkujdesjen e përditshme dhe në restaurimet madhore të monumenteve. Ato krijohen me **vendimin e Këshillit të Ministrave Nr. 283, dt. 28.07.1962** "Mbi disa masa për mbrojtjen , ndreqjen dhe restaurimin e monumenteve". Këto atelie u bënë qendra të grumbullit të mjeshtrave të punimit të materialeve tradicionale të ndërtimit, të cilët u mirëkualifikuan me kohën.

Lista e tretë e monumenteve të kulturës u shpall në vitin 1963, nga Rektorati i Universitetit të Tiranës. Pas listës së vitit 1948 dhe 1961, numri i objekteve me status monument kulture arrin në 471.

Miratimi i "Kartës së Venecias", dokumenti ku bazohen konceptet e vlerësimit dhe restaurimit të monumenteve, daton në vitin 1964. Delegacioni shqiptar mori pjesë në Kongresin II Ndërkombëtar të arkitektëve dhe teknikëve të monumenteve dhe kjo shënon një ngjarje me rëndësi historike për fushën e restaurimeve në Shqipëri.

Instituti i Monumenteve të Kulturës themelohet **me vendimin Nr. 67, datë 15.03.1965,** të Këshillit të Ministrave. Në dokumentin fillestar ai cilësohej **Instituti i Mbrojtjes dhe Restaurimit të Monumenteve,** por ky emër shumë shpejt zëvendësohet me emrin e tij aktual.

IMK tashmë ngarkohet me detyrën e mirëmbajtjes, mbrojtjes, konservimit dhe restaurimit të monumenteve historiko kulturore në të gjithë territorin e Republikës së Shqipërisë, duke bërë studimet teknike dhe shkencore përkatëse. Specialistët e IMK zhvillonin paralelisht punën kërkimore dhe hartonin projektet e restaurimit, zbatimin e të cilëve i ndiqnin në terren. Gjithashtu propozonin dhe vinin në mbrojtje objektet me vlera të spikatura.

Viti 1967 pati pasoja tronditëse në fushën e monumenteve. Ndalimi i ushtrimit të fesë, u ndoq nga shkatërrimi i një numri të konsiderueshëm objektesh kulti, ende të pashpallura monumente kulture, vlerat e të cilave u zhdukën përgjithmonë. Dhjetra objekte të tjera u rrezikuan, vlerat e tyre u minimizuan dukshëm, në mënyrë që t'i shpëtonin valës së verbër së shembjes.

Botimi i Revistës Monumentet ishte një risi në këtë fushë. Numri i parë daton në vitin 1971 dhe në të botohen kryesisht artikuj të punonjësve të Institutit mbi punimet restauruese e çështjet studimore. Numri 53 i revistës i botua në fund vitin 2015. Krahas revistës Monumentet u botuan disa monografi e albume.

Në vitin 1973 lista e monumenteve të Shqipërisë pasurohet dhe arrin numrin 700 të tilla. Objektet e shtuara janë kryesisht Monumente të kategorisë së parë së qytetit muze të Gjirokastrës, si dhe disa banesa fshatare.

Rregulloret e Qendrave historike të Beratit dhe Gjirokastrës përmblidhen në një të vetme në vitin 1984.

Në vitin 1987, Komiteti i Kulturës dhe Arteve ishte organi i ngarkuar me shpalljen e monumenteve të kulturës.

Në harkun kohor të 40 viteve (1948-1988) janë miratuar 14 lista monumentesh, çdo herë duke e pasurur atë (përveç vitit 1967) duke arritur në numrin 1134. Lista u pasurua me komplekse ndërtimore dhe qendra të banuara, si dhe objekte të veçanta.

Shqipëria anëtarësohet në Konventën për mbrojtjen e Pasurisë Botërore Kulturore dhe Natyrore" të UNESCO-s në vitin 1989. Akademia e Shkencave të Shqipërisë ngarkon Insitutin e monumenteve të Kulturës me hartimin e dosjeve për cilësimin e Qendrave historike të Beratit dhe Gjirokastrës, Qendrës Arkeologjike të Butrintit, Amfiteatrit të Durrësit dhe Varreve të Selcës, "Pasuri Botërore".

Në vitin 1991, Komiteti i Kulturës dhe Arteve dhe Ministria e Kulturës, Rinisë dhe Sporteve ishte organi që merrej me veprimtarinë gjurmuese të monumenteve.

DO NOT COPY

Qendra Arkeologjike e Butrintit, shpallet "Pasuri Botërore" e Unesco-s në vitin 1992.

Një tjetër ngjarje me rëndësi është shpallja e Gjirokastrës Pasuri Botërore në vitin 2005, më pas vijon Berati si i tillë në vitin 2007.

Në dhjetor 2015, Ministria e Kulturës, nën kujdesin e veçantë të ministres Mirela Kumbaro, prezantoi krijimin për herë të parë të hartës WebGIS database-it të unifikuar me të gjitha materialet e arkivave të IMK-së. Ky databazë standardizon mënyrën e hedhjes dhe analizimit të informacionit, kategorizimin korrekt të monumenteve sipas një strukture të organizuar.

Për sa i përket Listës aktuale të monumenteve të kulturës, numri i këtyre objekteve është 1892.

Instituti i Monumenteve të Kulturës vijon intensivisht punën në gjurmimin dhe studimin e vlerave të objekteve në të gjithë territorin e Shqipërisë.

Pavarësisht tjetërsimit diametral të realitetit shqiptar, misioni i mirëartikuluar dhe qëllimi i qartë nuk kanë ndryshuar.

Në nismën e ndërmarrë "Edukim përmes Kulturës", ka vendin e tij edhe edukimi lidhur me Monumentet e Kulturës, një sfidë kjo për të gjithë ne: kujdesin ndaj tyre, përhapjen e dijes, shpjegimin pse domosdoshmërisht monumentet duhen mbrojtur, që ky shpjegim të jetë i kuptueshëm dhe të formëzojë ndërgjegjen e shoqërisë.

Aktualiteti na dikton tashmë jo vetëm restaurimin fizik të monumenteve, por edhe shpjegimin: përse duhen ndërmarrë këto hapa. Përgjegjësia për monumentet nuk kufizohet në një rreth të ngushtë specialistësh dhe nëpunësish, por zgjerohet në banorë objektesh, administrues të tyre dhe gjithë shoqëria. Të gjithë ne jemi rojtarët e monumenteve.

DO NOT COPY

Arta DOLLANI
General Director
Institute of Cultural Monuments "Gani Strazimiri"

DO NOT COPY

RETROSPECTIVE MISSION OF THE INSTITUTE OF CULTURAL MONUMENTS IN 50 YEARS

The mission of the Institute of Cultural Monuments "Gani Strazimiri" remains unchanged in half a century. Its mision is tracking, documentation, protection and restoration of monuments.

The Institute of Cultural Monuments was founded in 1965 by Gani Strazimiri, who selected passionate people countrywide to identify, track and defend the greatest treasures of Albania.

They started this road at a new age, and today continue with tenacity and dedication, with the same youthful energy to transmit their accumulated knowledge and skills for 50 years.

This conference is held in honor of the jubilee and in gratitude to our heroes of monuments that are no longer among us.

During this two-day conference we will follow several case studies presented by Albanian and foreign scholars on values, features and different typologies of the Albanian Cultural Heritage.

I feel honored to thank Prof. Pirro Thomo, Prof. Emin Riza, Prof. Aleksandër Meksi, Prof. Gjerak Karaiskaj, all specialists restorers who have given valuable contribution, researchers, collaborators at the faculty, staff of the Institute of Cultural Monuments and Regional Directorates for the support and every-day work.

The exhibition opened on this occasion comprises a series of precious remarkable restoration works over the course of 50 years. In this exhibition you can find survey documents, projects, photos during the execution of the restoration works, that were carried out through countless difficulties and today they serve as restoration examples at a European level. Among the works of the exhibition there are also presented graphic works, hand drawings and paintings of well-known architects and engineers, who have collaborated with the Institute of Cultural Monuments over the years and pursue our work actively.

The Institute of Cultural Monuments was founded by Decision Nr. 67, dated 03.15.1965, of the Council of Ministers. In the original documents it was considered as the Institute for Protection and Restoration of Monuments, but later the name was replaced with the current one.

Today, the main responsibilities of the ICM are maintenance, protection, conservation and restoration of cultural and historical monuments in the territory of the Republic of Albania, making the relevant scientific and technical studies. At the same time, the ICM specialists carried on research, designed restoration projects and followed the restoration work implementation on site. They also proposed and put under protection objects with outstanding value.

The publication of the journal "Monumentet" was a novelty in this field. The first edition dates back to 1971 and published mainly articles of employees of the Institute of Cultural Monuments on restoration works and study issues. Besides the "Monumentet" journal, several monographs and albums have been published.

The happenings in the year 1967 had a negative impact

concerning the Albanian Cultural Heritage. The campaign against religion in Albania was followed by the destruction of a significant number of cult objects, still undeclared cultural monuments, losing their values forever. Dozens of others were at risk, their values were significantly minimized, in order to escape the blind wave of collapse.

Albania joins the Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, UNESCO, in 1989. The Albanian Academy of Sciences charges the Institute of Cultural Monuments with the drafting for the nomination files as World heritage Property for the Historical Centers of Berat and Gjirokastra, the archaeological site of Butrint, the Amphitheatre of Durrës and the tombs of Selca.

In 1991, the Culture and Arts Committee and the Ministry of Culture, Youth and Sports were the main authorities responsible for the identification of the monuments.

The archaeological site of Butrint was inscribed as World Heritage property of UNESCO in 1992.

Another important event is the inscription of Gjirokastra as World Heritage property in 2005, followed by Berat in 2007.

In December 2015, the Ministry of Culture, under the auspices of the Minister Mirela Kumbaro, presented for the first time the creation of the database's GIS Web unified mapping with all the archives of ICM. This database standardizes the way of analyzing the information and the correct classification of monuments according to an organized structure. Currently the list of monuments of culture of Albania has 1892 objects.

The Institute of Cultural Monuments follows intensively the work for the identification and study of values of buildings in the entire territory of Albania.

In the initiative taken "Education through Culture", the education related to the monuments of culture has its own place, a challenge for all of us: according to their care, dissemination of knowledge, explaining why necessarily monuments should be protected, so that that this explanation can be understandable and inspire the society conscience of it.

The current situation already dictates not only the physical restoration of the monuments, but also the explanation: why these steps are to be taken. Responsibility for monuments is not limited to a narrow circle of specialists and clerks, but expands to the residents of objects, their administration and the entire society. We all are the keepers of monuments.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Akademik Prof. Dr. Emin RIZA

DO NOT COPY

VLERËSIMI I BANESËS POPULLORE SHQIPTARE

Me termin vlerësim të banesës popullore shqiptare kuptojmë bashkësinë e veprimtarive të gjurmimit, dokumentimit, mbrojtjes, restaurimit, studimit dhe botimeve për këtë kategori ndërtimore. Kjo e fundit shtrihet në hapësirat e pararendësve të etnosit ilir dhe vijimisht deri më sot në trojet shqiptare. Cilësimi i trojeve historike të etnosit ilirо-shqiptare prejprof. Çabejt, «troje restriksioni» është qartësisht shpjegues për mospërputhjen e trojeve shqiptare historike me ato aktuale. Në këtë kontekst dhe më gjerë, me banesë popullore shqiptare përcaktojmë banesat e ndërtuara për shqiptarët, prej shqiptarëve. Më tej, me banesë popullore do të cilësojmë ato ngrehina banesore të konceptuara dhe njëherazi të ngritura prej mjeshtrash të pashkolluar profesionalisht. Banesat popullore, përgjithësisht shfaqen si bashkësi qendrash banimi së pari fshatare, dhe më pas edhe qytetare. Në kuadrin e cilësimit të tyre dëshmi historiko-kulturore, pra monumente, kjo kategori ndërtimore ndeshet si ndërtim i veçuar, dhe më rrallë si bashkësi banesash, në kontekstin përkatës urbanistik. Në rastin e dytë kemi të bëjmë me bashkësi (ansamble) qendra historike, apo qytete-muze, duke qenë këto njësi urbanistiko-ndërtimore me vlera madhore të dëshmisë historike në hapësirë dhe kohë (Fig. 1, 2).

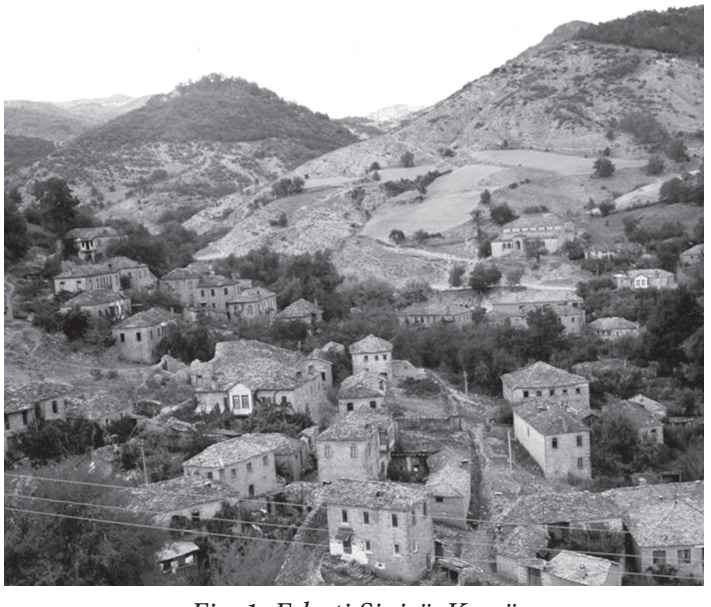

Fig. 1. Fshati Sinicë, Korçë

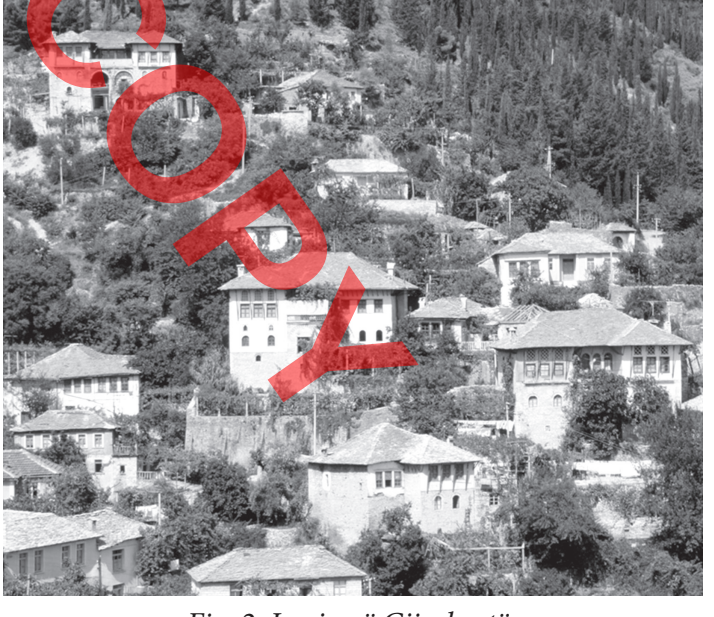

Fig. 2. Lagje në Gjirokastër

Në bashkësinë e gjerë ndërtimore, në hapësirë dhe kohë, dallohen katër gjini: banesat popullore, ndërtimet mbrojtëse, ndërtimet e kultit dhe ato inxhinierike. Dallimet e këtyre gjinive shfaqen kryesisht në përkatësitë funksionale të tyre, gjithmonë në bashkëmarrëdhënie me njeriun, krijuesin dhe shfrytëzuesin e tyre. Kategoria banesë popullore, kuptueshëm është e lidhur ngushtas me familjen, njësinë thelbësore njerëzore, krahasimisht tejet të hershme, ndërsa njësitë e tjera i shërbejnë bashkësive më të gjera familjare, qendrave të banuara dhe bashkësive të ndryshme të tyre.

Tema në shqyrtim, me fillesa trajtuese në rrafsh studimor, pas Luftës së Dytë Botërore në Shqipëri, deri më sot është objekt i një numri të shumtë monografish dhe artikujsh në revista shkencore. Në këtë kontekst, kjo kumtesë synon paraqitjen e përgjithshme të mbarë veprimtarive bashkëpërbërëse të termit përgjithësues vlerësim për kategorinë ndërtimore banesë popullore shqiptare.

Veprimtaria ndërtimore, gjithëheri është e lidhur me autorët mbarëbrezash, që i përkasin shoqërisë njerëzore, me ndryshime të vijueshme në rrjedhë të shekujve. Kuptueshëm, zhvillimi i shoqërisë njerëzore shfaqet në lidhjen shkak-pasojë me atë të kategorive ndërtimore. Këto të fundit funksionalisht mund të ndahen në katër lloje të ndryshme: banesa, ndërtime kulti, mbrojtëse dhe inxhinieriko-shoqërore. Të katër këto lloje ndërtimore, së pari dhe deri vonë rreth shek.XIV, për arsye të njohura duhen cilësuar ndërtime popullore. Fillesat e projektuesve të diplomuar në universitete për vepra ndërtimore shfaqet së pari në vende të zhvilluara për kohën, ndërsa në Shqipëri, kjo dukuri ndeshet rreth fillimit të shek.XX. Banesa popullore, në krahasim me tre llojet e tjera ndërtimore, për arsye të lidhjeve të ngushta dhe të hershme jetësore duhet të jetë dukuria e parë ndërtimore. Në krahasim me tre llojet e tjera ndërtimore, banesa popullore shfaqet me shumëllojshmëri realizimesh të klasifikueshme, sipas kriterit kompozicional në tipe dhe variante të ndryshme. Përkundrazi, tipologjia e ndërtimeve të kultit, atyre mbrojtëse dhe inxhinieriko-shoqërore, në krahasim me banesën popullore shfaqet me ecuri më të ngadalshme tipologjike. Kjo shpjegohet për ndërtimet e kultit me kanonizime, krahasimesh të hershme funksionale, ndërsa trajtimi arkitekturor shfaq ecuri me arritje të spikatura. Edhe ndërtimet mbrojtëse shfaqen me ecuri tipologjike, të ndikuara kryesisht me zhvillimin e teknikës luftarake, e cila së fundi po e minimizon këtë traditë ndërtimore. Ndërtimet inxhinieriko-shoqërore, kryesisht sistemi rrugor me mbarë përbërësit, ai i furnizimit me ujë etj., shfaqin ecuri kryesisht në rrafshin e zgjidhjeve teknike dhe llojit të materialeve ndërtimore. Kështu, zbulimi i harkut dhe i qemerit shënoi një arritje të rëndësishme teknike, e cila ndikoi në kompozimin e ndërtimeve ashtu si më vonë zbulimi i betonit dhe përdorimi i hekurit në strukturat ndërtimore.

Sensibilizimi i shoqërive njerëzore për ruajtjen e vlerave të rëndësishme ndërtimore të së kaluarës, së pari si dëshmi të prekshme historiko-kulturore, është dukuri krahasimisht e vonë. Ajo shfaqet së pari në Francë, në fundin e shek. XVIII, duke shënuar një hap themelor në vlerësimin e trashëgimisë të së kaluarës, kryesisht asaj ndërtimore. Ky shembull u përhap krahasimisht shpejt në Europën e shek. XIX, i shoqëruar shkallërisht me bashkëpërbërësit e termit vlerësim i monumenteve, në të cilin vend të veçantë shfaqte restaurimi i këtyre vlerave të papërsëritshme historiko-kulturore. Mund të pohojmë pa mëdyshje se sensibilizimi për vlerat e trashëgimisë kulturore, ishte pasqyrues i shkallës së zhvillimit të njësive etniko-shtetërore, pra së pari i atyre të Europës perëndimore. Në këto rrethana, kuptueshëm, vendet ballkanike dhe veçanërisht Shqipëria, që arriti të pavarësohet në vitin 1912, u përfshinë krahasimisht vonë në procesin e gjerë të vlerësimit të trashëgimisë historiko-kulturore. Në rrafshin legjislativ, të rëndësishëm por të pavetmjaftueshëm, Shqipëria shfaqet me aktin e parë ligjor në vitin 1922, i cili, pasohet me dekret-ligjin për "monumentet kombëtarë" të vitit 1929. Moszbatimi i këtyre akteve ligjorë, iu heq këtyre akteve

Fig. 3. Lagjja Kala, Berat

DOWNLOAD

vlerat e prekshme, duke mbetur ata, thjeshtë dukuri formale. Shqipëria e pas Luftës së Dytë Botërore, në fushën e vlerësimit të monumenteve shfaqi prekshëm përkujdesjet e saj që në vitin 1948 me Dekretin "Mbi mbrojtjen e monumenteve të kulturës dhe sendeve natyrale të rralla", i cili shoqërohet me listën e parë të monumenteve. Kjo listë përfshin 107 monumente, duke qenë ndër ta një numër i madh monumentesh arkeologjike, krahas atyre mbrojtës të kultit dhe të gjinive të ndryshme. Kuptueshëm, në këtë listë nuk përfshihet asnjë banesë, apo bashkësi të shkallëve të ndryshme në qendra fshatare ose qytetare (Fig. 3).

Shqipëria, në mënjanimin e vlerave të banesës popullore shqiptare, nuk shfaqej si një rrallësi. Edhe në vende të tjera ballkanike, më tej edhe evropiane, qartësisht më të zhvilluara, arkitektura popullore ka qenë jashtë të interesuarve për dëshmitë historiko-kulturore. Kjo dukuri, besojmë se lidhet me koncepsionin e gabuar të konsiderimit të historisë si shtjelluese të ngjarjeve madhore të kombeve dhe më gjerë. Më tej, duke quajtur ngjarje madhore kryesisht ato të lidhura me luftëra pushtuese, përgjithësisht me synime dhe pasoja rrënimtare. Edhe në fushën e monumenteve, vlerat arkitekturore të ndërtimeve dhe ato pamore më gjerë, të çdo krijimtarie, janë mbivlerësuar, duke shmangur prej dukurive pararendëse pra historisë, realitete thelbësore të lidhura ngushtas me shtresa sa të gjera, aq edhe të rëndësishme të historisë njerëzore.

Banesat popullore, janë një gjini ndërtimore e lidhur ngushtas me kushtet jetësore, të cilat pasqyrojnë kushtet ekonomiko-shoqërore në një hapësirë dhe kohë të caktuar. Në këtë kontekst, banesat popullore me treguesit e tyre kompozicionalë dhe të materialeve ndërtimorë janë dëshmi të mirëfillta historiko-kulturore. Si të tilla, ato, në shembujt e tyre përfaqësues duhen cilësuar monumente dhe si të tillë duhen vënë në mbrojtje shtetërore.

DO NOT COPY

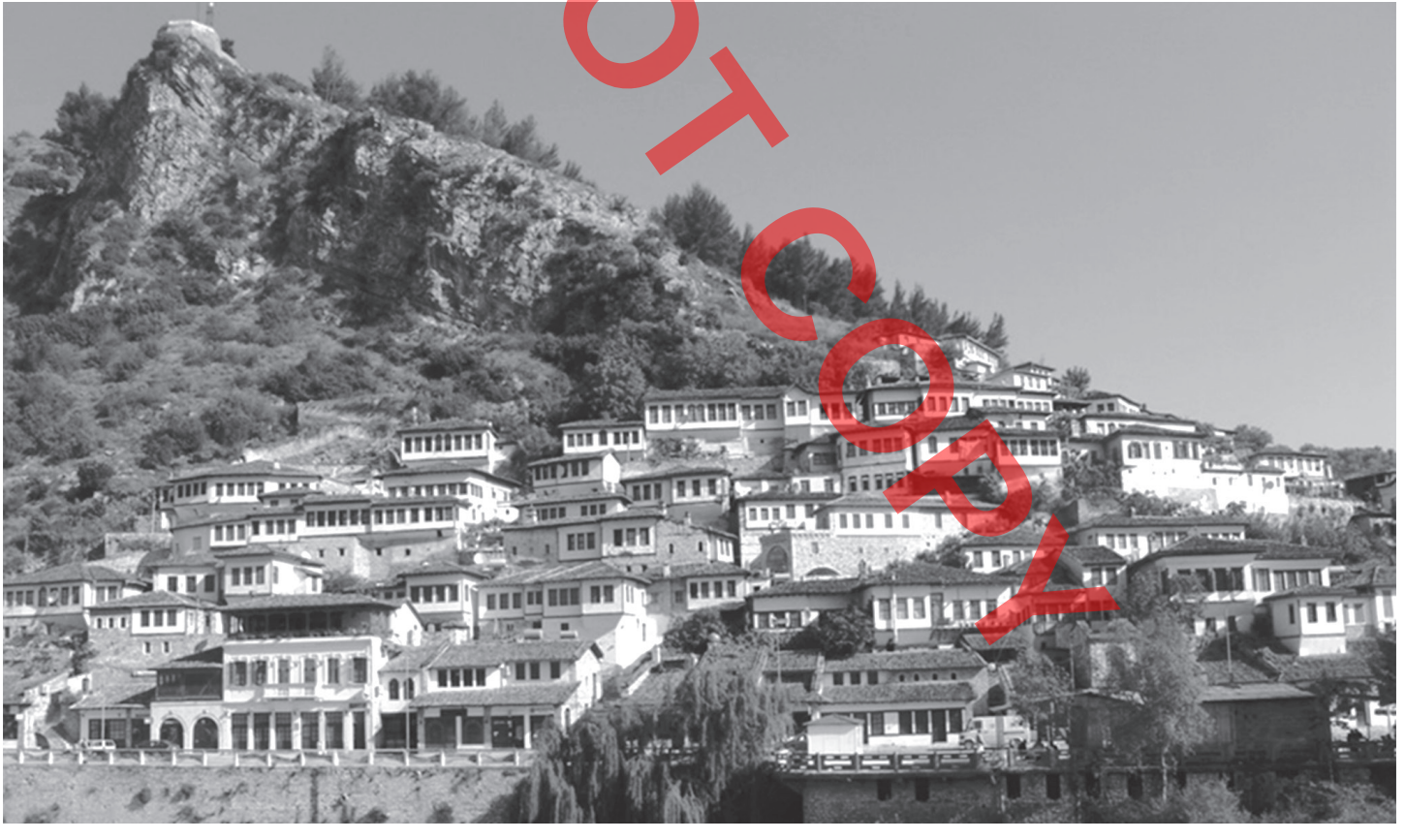

Fig. 4. Lagjja Mangalem, Berat

Fillesat e veprimtarive mbrojtëse të kategorisë ndërtimore banesë popullore, kuptueshëm e shoqëronin këtë term me cilësorin "të vjetra". Ndërkohë vjen në përfillje e vërteta se çdo periudhë e historisë njerëzore ka banesat e veta, tashmë e tutje kuptueshëm pa cilësorin popullore. Pa dyshim edhe shembujt përfaqësues të banesave bashkëkohore, bartin potencialisht cilësorin "të vjetra", dhe si të tilla duhen vënë në mbrojtje si përfaqësuese të mënyrës së jetesës në hapësirë dhe kohë të caktuar. Rasti shqiptar, lidhet sot për sot, me veprimtarinë përzgjedhëse për banesat kolektive të periudhës së pas Luftës së Dytë Botërore deri në vitet '90 të shekullit të kaluar, dëshmi të rëndësishme jetësore të regjimit të kohës, i cili duhet cilësuar: "bolshevizëm i skajmë" (Fig. 4).

Në rrafshin praktik, cilësimi i vlerave të banesave popullore, apo atyre në përgjithësi, monumentet, është një veprimtari thellësisht studimore. Ajo synon përnjohjen e dëshmive që i kanë qëndruar kohës, si dhe të kushteve ekonomiko-shoqërore dhe historike, më gjerë, në të cilat janë ngritur këto vepra. Rasti i fushës studimore të banesës popullore shqiptare është tregues i veçantë lidhur me mënyrën e formimit të studiuesve të kësaj fushe. Kuptueshëm, duke mos ekzistuar degë të veçanta në Universitetet e arkitekturës për formimin e specialistëve për studimin e banesës popullore, këta formohen në punë dhe nëpërmjet saj, duke qenë të diplomuar për arkitekturë. Ky vetë formim profesional, i cili përfshin edhe botimet studimore të fushës, në vende që krahasimisht herët kanë treguar interesim për banesën popullore, në Shqipëri ka ecur sa krahasimisht shpejt në kohë, aq edhe me nivele cilësore përherë dhe në rritje. Realiteti shqiptar në këtë veprimtari është një shembull i prekshëm i kësaj rruge, do të thoshim të veçantë për formësimin e një profesioni të ri të fushës së gjerë studimore të trashëgimisë kulturore.

Është rasti për të pohuar një të vërtetë, tashmë qartë të njohur, atë të vlerave të rëndësishme, madje unikale të banesës popullore shqiptare të së kaluarës, në rrafsh ballkanik dhe më gjerë. Ky realitet ka shpjegimet e veta. Së pari, do të pohonim se tradicionalisht shqiptarët, kanë shfaqur dhe ruajtur një prirje të theksuar për të arritur me çdo kusht pasjen e një banese dhe më tej me tregues sa më të lartë vlerash, shpesh duke tejkaluar shkallën e vërtetë të gjendjes ekonomike të familjes ndërtuese. Banesa me pamjen e saj, ishte njoftuesja e parë dhe kuptueshëm e përfillshme për gjendjen e familjes. Përvetësimi i shpejtë i risive funksionalo-arkitekturore, i bënë këto banesa dhe veçanërisht ato të shtresave të mesme dhe të pasura të kenë arritje të përfillshme të cilat i qëndruan edhe zhvillimeve të shek.XIX-XX në Shqipëri. Më tej, gjendja problematike e periudhës së formimit dhe konsolidimit të shtetit shqiptar, penguan transformimet, apo prishjet tërësore të banesave tradicionale përherë dhe më anakronike. Kështu me sensibilizimin relativisht të shpejtë për këto vlera, pas Luftës së Dytë Botërore, në Shqipëri ruhej një fond i gjerë i banesave popullore të shek.XVIII dhe kryesisht atij të XIX, të cilat përgjithësisht, tipologjikisht njiheshin edhe shekuj më parë. Në këto rrethana studimi i banesës popullore shqiptare gjeti një shtrat të gjerë dhe njëherazi shumëformësh të kësaj trashëgimie, e cila krijoi kushtet për ecurinë krahasimisht të shpejtë të procesit të formimit të kuadrit studimor (Fig. 5).

Fusha studimore e banesës popullore shqiptare është krahasimisht e re, me fillesa pak më të hershme se krijimi i Institutit të Monumenteve të Kulturës në vitin 1965. Ripohojmë se ai i pati fillesat me veprimtarinë për vënien në mbrojtje të banesave më përfaqësuese të kësaj krijimtarie, së pari ato të shtresave të pasura, kuptueshëm me vlera të spikatura kompozicionale dhe arkitekturore. Por shpejt, hulumtuesit dhe njëherazi studiuesit në formim e sipër të kësaj fushe, arritën në përvetësimin e koncepsionit të saktë se vlerat e trashëgimisë së gjinisë së banesës popullore, ashtu si

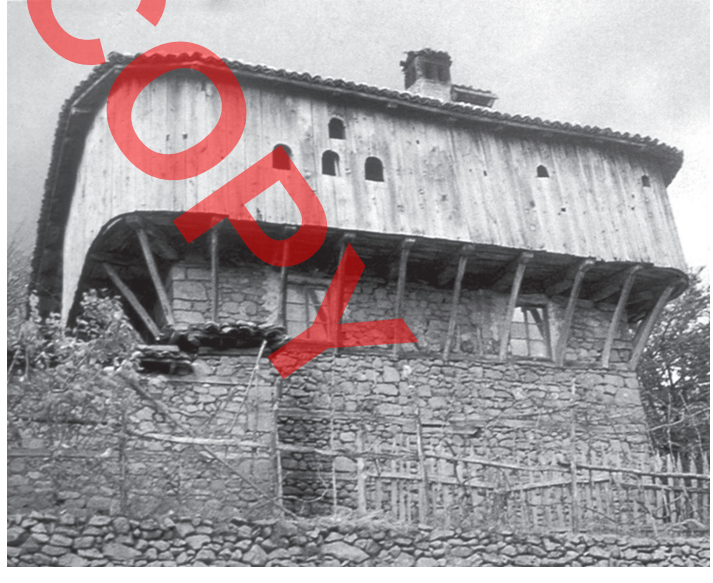

Fig. 5. Banesë fshatare, Dibër

DO NOT COPY

ato arkitekturore dhe më gjerë historike, nuk i shfaqin vetëm veprat, apo ngjarjet e shënuara (Fig. 6).

Më tej, në fushën e banesës popullore dhe më gjerë, mbarë trashëgimia shfaqet si dukuri informuese e nivelit të lartë dëshmues, për tiparet e shoqërisë që e ndërtoi dhe e shfrytëzoi. Edhe në fushën e banesës popullore, madje qartazi, u konstatuan rrjedha të natyrshme, prej së thjeshtës në të zhvilluarën, në rrafshet kompozicionale dhe arkitekturore. Kështu, konsiderimi i barasvlershëm i ecurisë tipologjiko-arkitekturore të dukurisë banesë-popullore shqiptare, qe një arritje vlerëlartë në metodologjinë e studimit të kësaj fushe ndërtimore, e cila, siç përmendëm, prej koncepsionesh paragjykuese, në thelb diletanteske, ishte shpërfillur. Përmbledhtas, tipet dhe variantet e thjeshtë të tipologjisë së banesës popullore shqiptare, u trajtuan barazisht me ata të zhvilluar, sepse janë pjesë organike, madje parësore e kësaj tipologjie.

Veprimtaria gjurmuese e banesës popullore shqiptare, krahas gjinive të tjera, zhvillohej, krahas konsolidimit të kritereve për cilësimin e këtyre veprave ndërtimore në cilësinë e monumenteve të kulturës. Edhe në fushën e banesës popullore, ashtu si dhe në fushat paralele, kriteret për cilësimin eventual monument kulture, të një vepre ndërtimore, janë në thelb të njëjta. Njohja e këtyre kritereve duke qenë domosdoshmëri, parakupton, përgatitje dhe përvojë profesionale prej specialistëve të fushës, sepse interpretimi i këtyre parimeve nuk është një veprim mekanik. Gjurmimi i monumenteve, apo veprimtaria përnjohëse dhe krahas përzgjedhëse e këtyre vlerave, është parësore dhe kuptueshëm e një rëndësie të veçantë, sepse e kryer pa shkallën e duhur të kompetencës dhe përkushtimit, ajo është me pasoja të pariparueshme. Nëse vlera të rëndësishme nuk vihen në mbrojtje, veçanërisht në fushën e banesës popullore, ato kuptueshëm janë në prag të shkatërrimit, apo transformimeve rrënjësore për t'iu përshtatur kërkesave të reja jetësore përherë në ndryshime.

Veprimtaria gjurmuese e kategorisë së ndërtimeve popullore, parësorja në bashkësinë e termit vlerësim i monumenteve, bashkëpërfshin një sërë kriteresh parësore për hetim dhe më pas vlerësim individual dhe bashkësor të veprave banesore. Këta kritere janë, ai tipologjik, shkalla e autenticitetit të veprës, gjendja teknike dhe numri i shembuj ve të ruajtur në rrafshin hapësiror. Kriteri i parë

Fig. 6. Banesë në Krujë

dhe më i rëndësishmi për t'u vlerësuar në gjininë e banesës popullore, është ai tipologjik. Me tip kuptojmë një zgjidhje kompozicionale, e cila ka përhapje relativisht të gjerë në hapësirë dhe kohë. Në këtë kontekst, konsiderimi i çdo vepre të veçantë si pjesë e tipologjisë së njohur dhe vlerave të saja specifike, është fortësisht përcaktues për eventualitetin e cilësimit monument. Kriteri tipologjik nuk përjashton rastet e veçanta, sa të shumta, aq edhe të kushtëzuara prej formës së truallit të ndërtimit dhe faktorëve të tjerë dytësorë. Respektimi i kriterit tipologjik, parakupton përfshirjen në cilësimin monument, të shembujve përfaqësues, të mbarë varianteve të secilës tipologji të banesave popullore. Kriter tjetër i rëndësishëm është ai i shkallës së vërtetësisë (autenticitetit), në kuptimin se në momentin e vrojtimit të veprës, sa i ruan ajo vlerat e fazës së ndërtimit të saj, apo asaj origjinale. Ky kriter është i rëndësishëm, sepse nëse vepra, në rrjedhë të kohës ka pasur ndryshime, që cenojnë rëndë vlerat origjinale, ajo paraqet probleme për cilësimin e saj monument. Kuptueshëm, në këto dukuri të shpeshta, aftësitë profesionale të gjurmuesit marrin vlera parësore. Në raste të veçanta edhe vepra me disa faza ndërtimi të qarta dhe dëshmuese të ndryshimeve historiko-kulturore, mund të cilësohen monumente. Gjendja teknike e veprës ndërtimore duhet vrojtuar dhe vlerësuar me profesionalizëm, sepse, ajo bart potencialisht mundësi për rrënime pjesore apo tërësore të veprës, dhe për pasojë, për ndërhyrje të thella restauruese dhe të karakterit rindërtimor, të cilat cenojnë vlerat origjinale të veprës, sepse numri i

DO NOT COPY

Fig. 7. Banesë qytetare, Gjirokastër

Fig. 8. Banesë qytetare, Korçë

objekteve të shembura që bartnin vlera, sipas tipologjisë, është një tregues, i cili, ndikon në përzgjedhjen e shembujve për t'u cilësuar monument. Nëse prej një tipi, apo varianti ruhen shumë shembuj, të cilët nuk formojnë njësi urbanistiko-arkitekturore për t'u vënë në mbrojtje, atëherë përzgjidhen një, apo më shumë vepra për t'u cilësuar monument. Është rasti për të theksuar se cilësimi i një banese monument, është përgjithësisht problematik për shoqërinë, lidhur me funksionimin e kësaj vepre, e cila, përherë dhe më shumë në rrjedhë të kohës, i largohet funksioneve për të cilat është ndërtuar, gjithë duke kërkuar mjete financiare në rritje për ruajtjen e saj. Përhapja hapësinore e monumenteve, sipas tipologjisë është një kriter tjetër që duhet konsideruar. Veçanërisht në trojet shqiptarë të së kaluarës, copëzimi ekonomik dhe shoqëror është shprehur edhe në shumëllojshmërinë e tipologjisë së banesës. Në këtë kontekst, cilësimi monument i një banese me vlera të dyshimta, është i sugjeruar sepse do të dëshmojë për përhapjen gjeografike të një tipologjie, e cila bart tregues të tipareve ekonomiko-shoqërore të hapësirës në trajtim. Kriteret e përgjithshëm të trajtuar, duhen interpretuar në bashkësi prej specialistit, apo specialistëve të fushës, të cilët kryejnë procesin e gjurmimit të monumenteve sipas gjinive, pra në rastin në trajtim, të banesës popullore. Është rasti për të theksuar, se gjatë gjurmimit të banesave popullore, ndeshen edhe shembuj të transformuar gjerësisht, të cilët ndërkohë ruajnë elemente me vlera për dukuri të kësaj kategorie ndërtimore. Në këto raste, sipas vlerësimeve, duhet të rekomandohen vënie në mbrojtje të pjesshme të këtyre dëshmive, ose ato duhen dokumentuar hollësisht (Fig. 7, 8).

Vënia në mbrojtje e vlerave ndërtimore në përgjithësi dhe banesave popullore në veçanti, është një përgjegjësi e rëndësishme profesionale dhe shoqërore më gjerë, me pasoja të paripërueshme. Si i tillë, ky proces, i cili përmbyllet me propozimin për në organet e ngarkuara shtetërore, për vendimin përfundimtar, në rrafshin profesional nuk i ngarkohet asnjëherë një profesionisti të vetëm, sado me kualifikim të lartë qoftë ai. Profesionisti i ngarkuar për gjurmimin e një qendre, apo bashkësi qendrash fshatare, apo qytetare, ka detyrë të paraqesë propozimin e tij, lidhur me vlerat të cilat duhen vënë në mbrojtje, në cilësinë e monumentit të kulturës. Institucioni, apo institucionet profesionale, shkallërisht miratojnë, ose ç'miratojnë propozimet përkatëse, duke ia paraqitur së fundi objektet e aprovuara instancës përfundimtare shtetërore, me kompetenca të plota vendimmarrëse përfundimtare.

Viti 1961 shënon një ngjarje të rëndësishme për monumentet shqiptarë, sepse këtë vit, me vendim të posaçëm, qendrat historike të Beratit dhe Gjirokastrës u shpallën qytete-

DO NOT COPY

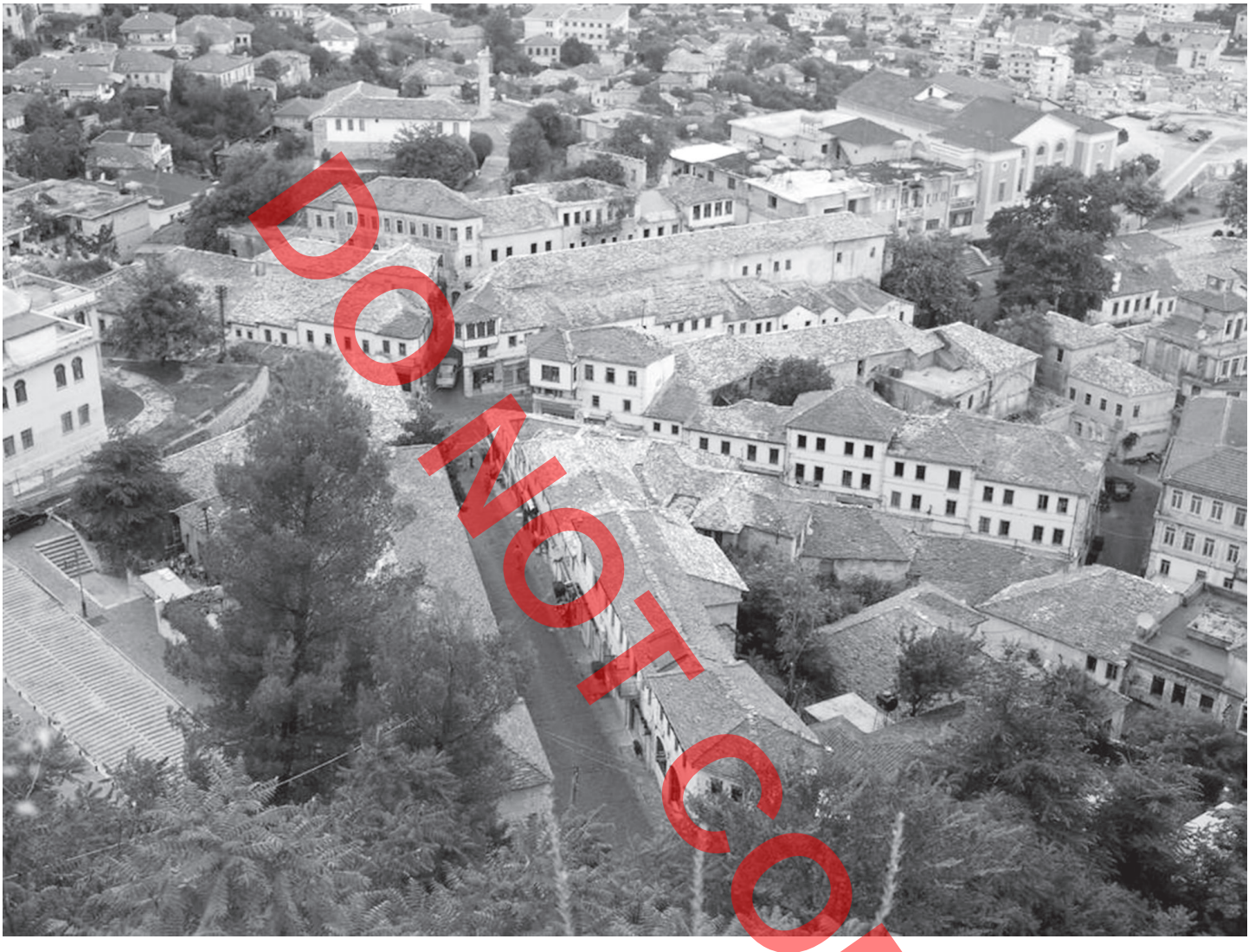

DO NOT COPY

Fig. 9. Pamje nga Gjirokastra

muze. Më tej, për qytetin-muze të Beratit u shpallën në mbrojtje, në cilësinë e monumenteve të kategori së së parë 54 banesa. Është me rëndësi të theksohet se kyvendim merr rëndësi edhe për miratimin ligjor të ndarjes së banesave popullore dhe më gjerë monumenteve ndërtimore në dy kategori, të parë dhe të dytë. Monumente të kategorisë së parë janë veprat ndërtimore me vlera të rëndësishme arkitektoniko-historike, të cilat ruhen në mbarë përbërësit e tyre kompozicionalë dhe teknikë, në pamjen e jashtme dhe brendësi të monumentit. Monumente të kategorisë së dytë janë veprat ndërtimore, bashkëpërbërës të qendrave historike, të cilat nuk janë cilësuar monumente të kategorisë së parë. Këto vepra, ruhen në vëllimin e tyre dhe pamjen e jashtme, ndërsa në brendësi mund të bëhen ndërhyrje tekniko-arkitekturore (Fig. 9, 10).

Me krijimin e Institutit të Monumenteve më 1965 dhe më tej, veprimtaritë për gjurmimin e monumenteve dhe procesit të specializimit të punonjësve të ngarkuar me vlerësimin e monumenteve shfaqin arritje sa cilësore, aq edhe të shpejta. Në këto rrethana, veprimtaria për vënien në mbrojtje shtetërore të shembujve më me vlera të banesës popullore dhe qendrave

Fig. 10. Banesë me çardak, Berat

historike, shfaqën rritje të dukshme. Deri në vitin 1974, veçanërisht në qendrat qytetare u krye një aktivitet i gjerë për gjurmimin e banesës popullore. Vlerësimi i arkitekturës së qendrës historike të Korçës dhe banesës së saj, me tipare të reja në krahasim me këto dukuri të shekujve më parë, si dhe fillesat për gjurmimin e banesës fshatare, qenë një ecuri me vlera të rëndësishme për historinë kulturore shqiptare. Vendimi i Këshillit të Ministrave të vitit 1974: "Mbi gjurmimin dhe vënien në mbrojtje të ndërtimeve popullore", i cili urdhëronte shtrirjen e kësaj veprimtarie në mbarë vendin deri në vitin 1978, qe një shtysë vlerëplotë për kryerjen e fazës themelore të kësaj veprimtarie. Kuptueshëm kjo veprimtari për arsye të kuptueshme është mbarëkohore, por fillesa e gjerë dhe sistematike, mbetet ndihmesa bazale për pasurimin dhe eventualisht

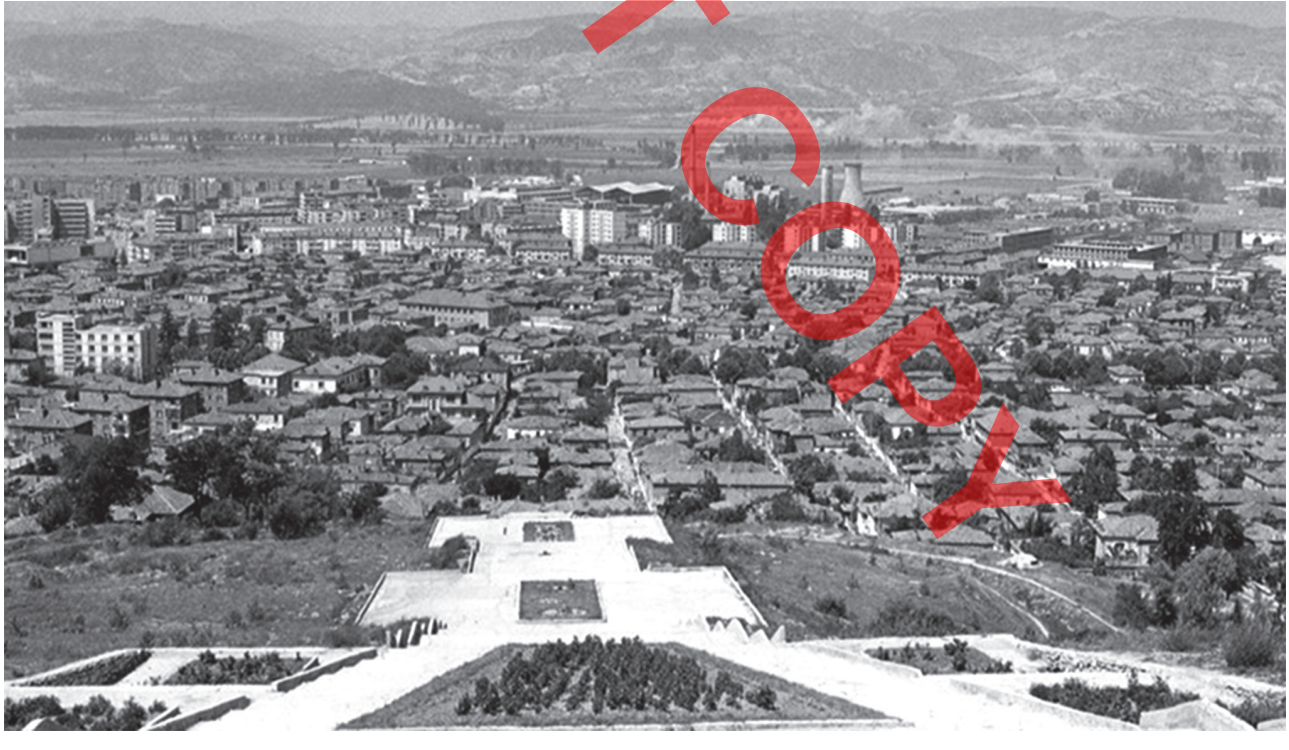

Fig. 11. Pamje e qytetit të Korçës

DO NOT COPY

për rishikimin e vlerave të objekteve shpallen monument. Ripërsërisim se procesi i vënies në mbrojtje të ndërtimeve, pra edhe të kategorisë së banesës popullore është një proces me fillesë dhe vazhdimësi të pambarimtë. Ky për shkak të njohjeve me shembuj të panjohur të së kaluarës dhe përherë në rritje të shembujve të periudhave bashkëkohore (Fig. 11, 12).

Procesi i identifikimit të banesave popullore barazisht shoqërohet me veprimtarinë e dokumentimit të këtyre vlerave, në momentin e vënies në mbrojtje dhe vijimisht përgjatë hapësirës kohore pasuese. Dokumentimi është me vlera parësore për të pasur të dhëna sa autentike, aq edhe të pazëvendësueshme për banesat popullore dhe gjinitë paralele, të vëna në mbrojtje. Deri më sot, dokumentacioni i monumenteve ndahet në tre lloje, dokumentacioni grafik, fotografik dhe përshkrimor. Të tre këto lloje dokumentimesh, kryen prej specialistëve fushës, kryesisht punonjës të IMK. Mbarë dokumentacioni i llojeve dhe periudhave të ndryshme, detyrimisht dorëzohet në arkivin e IMK, për tu ruajtur në dosjen e objektit, të cilit i përket.

Fill pas shpalljes së një ndërtimi monument, fillon procesi i mbrojtjes së tij.

Shkurtas dhe thellësisht, me mbrojtje kuptohet mbarë veprimtaria shumërrafshëshe për ruajtjen e kompozimit dhe elementeve origjinale të veprës. Mbrojtja, arritjen e këtyre objektivave, e realizon kryesisht me ndërhyrjet restauruese dhe zbatimin sa më të përpiktë të rregullave për ruajtjen e vlerave origjinale, gjithë duke u përfshirë monumentet në jetën vazhduese. Kjo përfshirje, i nënshtrohet domosdoshmërisë që asnjë funksion, nuk duhet të cenojë vlerat për të cilat objekti është vënë në mbrojtje.

Restaurimi, është veprimtaria themelore në ruajtjen e vlerave origjinale.

Përgjithësisht restaurimi shfaqet si ndërhyrje në strukturat ndërtimore, apo ato arkitekturore dhe zbukuruese, me synim përforcimin e tyre, me teknikat dhe materialet të fazës, apo fazave ndërtimore. Restaurimi projektohet dhe zbatohet nën drejtimin e autorëve të projektuesve, profesionistë të afirmuar të fushës.

Veprat ndërtimore në përgjithësi, pra dhe ato të banesës popullore, bashkëpërfshijnë tregues të rëndësishëm autentikë, me karakter historiko-kulturor. Këta tregues nuk shfaqen vetëpohues, por duhen gjurmuar dhe interpretuar, apo duhen studiuar për t'iu afruar përherë dhe më tepër të vërtetave që

Fig. 12. Banesë e fortifikuar, Mat

bartin. Kjo veprimtari e mirëfilltë studimore, kuptueshëm i përket vlerësuesve të kësaj kategorie ndërtimore. Ajo përgjithësisht është vepër e bashkësisë së profesionistëve mbarëbrezash, mbështetur mbi kritere të cilët mundësojnë arritje të mbarë veprimtarëve. Studimet, rezultate të veprimtarive sistematike shumëvjeçare, gjejnë rrugën e botimit kryesisht në revista të specializuara kërkimore të fushës dhe monografive. Ato janë burimi shkencor për hartimin e botimeve përgjithësuese në rrafsh kombëtar dhe më gjerë. Temat studimore, janë ndihmesa të vijueshme, në afrim përherë dhe më të dukshëm ndaj të vërtetave të padiskutueshme. Kuptueshëm, procesi studimor ndjek vijueshëm qenien e monumenteve, madje mbështetur mbi ta, ai është shfaqësi më i rëndësishëm i vlerave historiko-kulturore të kësaj pasurie të njerëzimit (Fig. 13).

Banesa popullore shqiptare, në rrjedhë të shekujve dhe veçanërisht banesa qytetare, gjatë shekujve XVII-XX, zë një vend të rëndësishëm në arkitekturën popullore ballkanike

DO NOT COPY

Fig. 13. Banesë qytetare e fortifikuar, Gjirokastër

dhe atë evropiane më gjerë. Banesa popullore shqiptare, shquhet për evolucionin e saj tipologjik në kohë, duke pasur një llojshmëri të qartë, sipas qytetesh dhe krahinash në llojin e banesës fshatare. Shprehëse e drejtpërdrejtë e shkallës së zhvillimit të qendrave të banuara, banesa shqiptare me shumësinë e shembujve të ruajtur ende sot, dhe kryeshembujt shpallur monument kulture, është dokument autentik historiko-kulturor. Vlerat e saj, tashmë janë bashkëpërbërëse të së kaluarës shqiptare dhe asaj botërore, siç e dëshmon shpallja e qendrave historike të Gjirokastrës dhe Beratit: "Pasuri Botërore".

Është rasti për të pohuar se, veprimtaria shumërrafshëshe e vlerësimit të banesës popullore shqiptare, deri rreth viteve 1990, pati zhvillime dhe rritje madhore, duke u shoqëruar shkallërisht dhe me krijimin e brezit të parë të studiuesve të kësaj fushe. Do të pohonim, papritshëm, se pas këtyre viteve dhe deri më sot veprimtaria për vlerësimin e arkitekturës popullore shqiptare dhe banesës popullore, si pjesa më problematike e saj, shfaqet me rënie, madje të theksuar. Kjo dukuri, është me pasoja tejet negative, sepse dëmet ndaj këtyre vlerave autentike janë të pakthyeshme. Në këtë kontekst, kërkohet urdhërueshëm kthimi dhe zbatimi i përkujdesjeve të duhura vlerësuese, për këtë pasuri unikale mbarëbrezore.

DO NOT COPY

Academic Prof. Dr. Emin RIZA

DO NOT COPY

EVALUATION OF ALBANIAN VERNACULAR ARCHITECTURE

By *evaluation of the vernacular architecture*, we understand the entirety of activities of identification, documentation, preservation, restoration, research and publications of this category of buildings. The Albanian vernacular architecture is identified by the residences built for the Albanians by the Albanians. Also, by this term, we can identify all the edifices conceived and built by not-educated professionally masters. All this vernacular architecture bears outstanding values and it is a historical testimony throughout space and time.

In this wide construction entirety throughout space and time are identified four genres: vernacular architecture, fortified constructions, religious and engineering buildings. In comparison with the other three genres, the vernacular architecture appears with a wider range of classifiable construction typologies according to the compositional criteria in different types and versions.

The sensitization of human societies to preserve important construction values of the past, firstly as tangible evidence of historical and cultural testimony, is a relatively late phenomenon. In Albania, the first known legal act is that of the year 1922, pursued with the decree-law for the "national monuments" in 1929. After the Second World War, in 1948 Albania increased awareness on monuments with the decree on "The protection of cultural monuments and rare natural objects". This decree was accompanied with the first list of monuments that included 107 objects, mostly archaeological ones. The interesting thing is that this list did not include any vernacular architecture building.

Vernacular architecture is a building genre closely related to the living conditions that represent the economic and social conditions in a given time and space and these examples, with their compositional and material characteristics, are a historical-cultural testimony.

In practice, the identification of the values of the vernacular architecture could be identified as a research activity. These researches have been conducted by researchers graduated in architecture, trained mostly at work, because specialized department of such research does not exist in the Albanian Universities.

It should be mentioned that the outstanding and unique values of the Albanian vernacular architecture, in the Balkan region and beyond, can be explained by the fact that the Albanians have shown a significant trend in the achievement of elevated construction values in their buildings, most of the time exceeding their economic conditions. These values are preserved especially in the houses of the middle and rich social classes during the 19th-20th century in Albania.

The study area of the vernacular architecture is relatively new, starting a little earlier than the founding of the Institute of Cultural Monuments in 1965 and throughout the years has accomplished great achievement by giving the right significance to this genre.

In 1961 a huge step was achieved because in this year

the historical centers of Berat and Gjirokastra were declared Museum City. Within these historical centers pursued the process of identification of the most representative architectural-historical objects. These objects were classified into categories according to their values and put under protection. By this we understand the process of protection of all the significant characteristics and original elements of a building by applying restoration interventions and the right following of the applicable legal regulations.

It is the case to mention the activity of evaluation of Albanian vernacular architecture, until 90' had major developments, followed with the creation of the first generation of researchers in this field. After these years and so far this development has declined. This phenomenon has negative impacts because the damage caused to these unique values is irreversible. In this context, it is necessary to return to the implementation of preservation methods appropriate for this outstanding cultural heritage.

DO NOT COPY

Anastasia TOURTA
Director Emerita of the Museum of Byzantine Culture
Director of the European Center for Byzantine and
Post-Byzantine Monuments

DO NOT COPY

EXPLORING THE ART IN MEDIEVAL ALBANIA THROUGH THE ICONS IN THE NATIONAL MUSEUM OF MEDIEVAL ART IN KORÇË

When I visited the National Museum of Medieval Art in Korçëfor the first time on 21 October 1989, I could not have imagined that a decade later I would return there with the goal of drawing up a comprehensive program of collaboration which would last eight years and yield rich fruits at many levels.

That visit had been scheduled within the framework of cultural exchanges between the two countries. Thanks to this first visit, which lasted 13 days and included visits to archaeological sites, monuments, and museums throughout Albania, I had the opportunity to become acquainted with the wealth of Albania's cultural heritage. This was a valuable experience, because when in 1999 the National Museum of Medieval Art addressed a proposal for collaboration to the Museum of Byzantine Culture, I already had a sufficient knowledge of the country's cultural heritage to realize how important the proposal was.

The collaboration proposal by Loreng Glozheni, the Director of the Museum in Korçë, was passed on to us through the competent ministries in our two countries.I must admit that we did not respond at once, due to the difficult situation prevailing in Albania during that period. We were mobilized to action by the subsequent visit of Mr. Glozheni to Thessaloniki and his passion for preserving the icons in his museum. Thus on 5 December 1999, I found myself once more in Korçë, and the sight of the museum's thousands of icons requiring conservation, as well as the state of its labs, prompted me to take action. And since it was impossible for us to conserve about 6,500 icons, another means for their safe conservation had to be found that would be in harmony with contemporary conservation standards and the use of new technologies and materials.

In my double role as Director of the Museum of Byzantine Culture (M.B.C.) and as a member of the Board of the European Centre for Byzantine and Post-Byzantine Monuments (EKBMM), I submitted to the latter a proposal for a program involving:

1. the conservation of 88 icons in the Korçë Museum at the laboratories of the Museum of Byzantine Culture,
2. the training of the Albanian conservators in new methods and technologies for icon conservation,
3. the scientific study of icons both from the standpoint of the history of art as well as that of the science of conservation of icons, and finally,
4. the organization of an exhibition of the conserved icons at the Museum in Thessaloniki.

This program was accepted by EKBMM's Board, whichassumed most of the costs of the program. The program was approved by the Ministries of Culture of Greece and Albania, and 88 icons from the Museum of

Korçë, which date from the 14th to the 19th century, were gradually transferred to the Museum in Thessaloniki. The criteria I used for the selection of the icons were:

1. their age and artistic value
2. the seriousness of their state of preservation
3. the degree to which they were representative of painting schools and trends in their era
4. the interest they might present for the Greek public.

The conservation of the icons lasted five years. Eighteen (18) conservators, eight (8) of whom were from the Museum in Korçë, were involved in the icons' conservation (Fig. 1). The conservators from Korçë had the opportunity to follow and participate in the various stages of conservation thanks to a rolling program which had two conservators remain in Thessaloniki every two months.

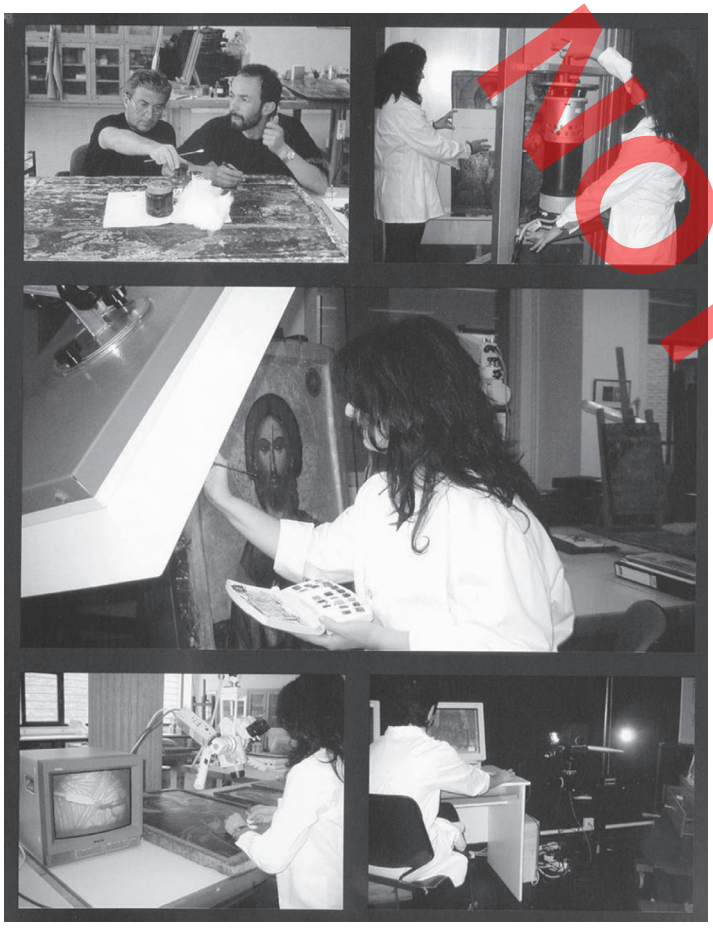

Fig. 1. The conservation of the icons from the National Museum of Medieval Art, Korçë at the laboratories of the Museum of Byzantine Culture, Thessaloniki. 2000 – 2005.

Thanks to the high level of training and experience of the Museum of Byzantine Culture conservators, as well as to the specialized technical equipment in its laboratories, "secrets" of the icons invisible to the naked eye were revealed (Fig. 2a-b). The pathology of each was determined with precision, and the appropriate conservation methodology was chosen (Fig. 3a-b). To deal with specialized problems, we cooperated with distinguished scientific organizations in Greece in the field of research on works of art (Fig. 4a-b). These included the Laboratory of Physicochemical Methods and Techniques of the Department of Conservation of Antiquities and Works of Art of the Technological Educational Institutions in Athens, the Art Diagnosis Center of the Holy Cenobiumof the Annunciation of the Mother of God in Ormylia, Chalkidiki, and the Materials Analysis Laboratory of the Institute of Nuclear Physics "Demokritos" in Athens.

The icon exhibition opened on March 2006 (Fig. 5). The collaboration programme with the National Museum of Medieval Art in Korçë as well as the exhibition catalogue[1] were presented on a Press Conference the eve of the

Fig. 5. The Museum of Byzantine Culture. The announcement of the exhibition, March 2006

[1] *Icons from the Orthodox Communities of Albania, Collection of the National Museum of Medieval Art, Korçë,* ed. Anastasia Tourta, Thessaloniki 14 March – 12 June 2006, Athens 2006.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Fig. 6. Press Conference at the Museum of Byzantine Culture, 13th March 2006

exhibition's opening (Fig. 6). The inauguration ceremony was held in the presence of the General Secretaries of the Ministries of Culture of both countries and representatives of local authorities in Korçë (Fig. 7), with very significant participation by the public from Thessaloniki and Athens as well as Korçë (Fig. 8). The exhibition was visited by thousands of people, including many specialists in Byzantine and Post-Byzantine painting from the entire Balkan region, as well as the Holy Assembly of Mt. Athos.

Interest on the part of Mt. Athos resulted from the fact that a number of icon painters represented in the exhibition had also executed wall paintings on Mt. Athos, including David of Selenica (Fig. 9) and the brothers Konstandin and Athanas Zografi from Korçë in the 18th century (Fig. 10)[2],

Fig. 7. Museum of Byzantine Culture, The inauguration of the exhibition, 14th March 2006

[2] For the work of the two brothers in Mount Athos see G. Ch. Tsigaras, *Οι ζωγράφοι Κωνσταντίνος και Αθανάσιος από την Κορυτσά. Το έργο τους στο Άγιο Όρος (1752 – 1783),* Athens 2003 (with english summary).

Fig. 8. Greek and Albanian conservators in the inauguration of the exhibition

while other painters were monks there. A characteristic case is that of two brothers from the village of Rehovë in the region of Erseke who were painters and monks on Mt. Athos in the late 19th century. The two brothers painted and sent as a votive to the church in their village an icon of the Saints Kosmas and Damian with a landscape of Rehovë below (Fig. 11)[3]. During my visit to the village, I found that the school and the church illustrated in the icon survive nearly unaltered today. On the back of the icon, the two brothers painted a seascape of Mt. Athos, where they were now living (Fig. 12). I have the sense that this painting was a sort of postcard sent by the two brothers to their fellow-villagers in mountainous Rahovë — people who had most likely never seen the sea or even Mt. Athos.

Fig. 13. Museum of Byzantine Culture. Aspect of the exhibition on the ground floor

[3] Icons from the Orthodox Communities of Albania, no. 72, 200 – 202.

DO NOT COPY

Fig. 14. Museum of Byzantine Culture. Aspect of the exhibition on the upper floor

The icons came from regions in central and southern Albania. They were presented in the exhibition in conjunction with the places and home churches, and with the wall paintings created by the painters who worked in them (Fig. 13). This supporting visual material was projected on a large video-wall in the background of the icons. This means of presentation with beautiful landscapes and monuments of Albania piqued the interest of many visitors, who went on to visit Albania itself.

On the upper floor of the exhibition, characteristic problems confronted by the conservation of the icons were presented in a special construction (Fig. 14).

The exhibition was accompanied by a detailed scholarly catalogue in Greek and English.I would like to focus on the catalogue and its importance for the study of Byzantine and Post-Byzantine painting in medieval Albania. While this was not the first time icons from Albania had been published, it was the first time they had been studied in depth, in conjunction with the historical, religious, social, and artistic phenomena of their era and in accordance with the directions of contemporary research on the history of Byzantine and Post-Byzantine art.

The catalogue texts:

1. highlighted 52 previously-unknown icons.
2. emphasized the relation between Byzantine icons in the region and the artistic centers of Kastoria and Ohrid, as well as the continuation of the Byzantine tradition in the religious painting of the Balkans following the establishment of the Ottomans, with Orthodoxy as the unifying element among subject peoples.
3. revealed the ease with which painting currents and schools were disseminated in medieval Albania, as well as the networks and mobility of painters in Ottoman territory.
4. pointed out the role of the Archbishopric of Ohrid in religious painting in the region, given that it belonged toits ecclesiastical jurisdiction, as well as the pan-Orthodox status of Mt. Athos.
5. underscored the tremendous demand and wide

DO NOT COPY

circulation of Cretan icons, which reached the Balkan hinterland through the ports of Durrës and Vlorë and the roads that began from them.

Reading these icons' inscriptions in Greek—which was the *lingua franca* of the age regardless of nationality—offered valuable prosopo graphical and factual information about painters, patrons, and dedicators, as well as revealing the particular worship a number of saints enjoyed in the region.

I mention here at random the icon of 1739 with Saint Vladimir[4] showing scenes from his life and miracles accompanied by eloquent commentary in the inscriptions, as for example the miraculous return of the chest with the saint's relics (which the Franks had stolen) tothe church in the Elbasan region built in the 14th century by the ruler Karl Topia (Fig. 15). And there is the icon of 1800 with five local saints (Bessarion, Seraphim, Charalambos, Dionysios, and Naoum) (Fig. 16), whom in an equal number of accompanying epigrams the dedicator Markos is warmly entreating to protect himself and his family from the plague, represented as a seven-headed serpent on which the saints are treading[5]. The subject of the icon and its inscriptions provide valuable testimony of medical value about the endemic form the plague had assumed in the 18th century Balkans[6].

The texts in the catalogue are enriched by full-page photographs and details of the icons, with photos from the places and the monuments in their place of origin, and with comparative photographic material from wall paintings and icons done by these icon painters in the greater region of Epirus and Macedonia.

The catalogue received extremely favorable reviews in international scholarly journals such as the *AnalectaBollandiana,* which wrote that thanks to it, we now have cultural information about a region which had long remained on the fringe of the world and of knowledge[7].

The catalogue is now accessible in e-book format on the EKBMM website **www.ekbmm.gr**.

In 2006, a supplementary research program was completed. It was realized thanks to programs of the General Secretariat for Research and Technology in the Greek Ministry of Development. The program involved the technical investigation of 40 icons in the Museum of Korçë using non-destructivemethods, and the compilation of a database recording all the technological characteristics of the icons' construction[8]. This database can serve as a solid starting-point for comparative studies with icons from the neighboring regions, where the same painting movements were predominant and the same painters worked.

In 2008, the program was brought to completion with the organization of a photo exhibition on the conservation of the icons in the National Art Gallery in Tirana, and with the presentation of a voluminous manual on icon conservation published in Greek and Albanian.

The 450-page manual was written by Museum of Byzantine Culture conservators Dimitra Lazidou and Dimitra Drosaki, who organized and coordinated the difficult work of conservation[9]. It was written in such a way that starting from the diagnosis, conservation, and aesthetic restoration of 10 selected icons from the Museum of Korçë, more general issues of conservation are covered in the form of lessons. These include:

1. the process of diagnosing the pathology of icons.
2. the wooden carrier of icons, type of wood, technology of construction, assembly, alterations and damage to wood, the means and methodology of restoring them.
3. stabilizing the layers of painting due to detachment, flaking, and cracks, and the methods and means of restoring them.
4. cleaning the painting surface of dirt, varnish, added color and overpainting, the properties and toxicity of solvents. Investigating painted surfaces through the use of x-rays, photography using ultraviolet light, x-ray fluorescent spectroscopy, infrared reflectoscopy, and others.

[4] See above no. 47, 136 – 141.
[5] See above no. 61, 178 – 181.
[6] For the expansion of plaque in the greek peninsula and the Balkans see K. Costis, *Στονκαιρότηςπανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος – 19ος αι.* Herakleion 1995.
[7] F.D.V., Icons from the Orthodox Communities of Albania, *Analecta Bollandiana*, 125 (2007), 228.
[8] D. Lazidou, *Τεχνική διερεύνηση μεταβυζαντινών εικόνων του Εθνικού Μουσείου Μεσαιωνικής Τέχνης Κορυτσάς με μη καταστρεπτικές μεθόδους*, Thessaloniki 2006.
[9] D. Lazidou, D. Drosaki, *Manuali restaurimit të ikonave, nga MuzeuKombëtar i Artit Mesjetar Korçë*, Selanik 2008.

DO NOT COPY

5. the methodology and ethics of aesthetic restoration and documentation of conservation work.

The manual's Appendix publishes the studies by the research institutions I mentioned which examine specialized topics. The publication is completed by an extensive bibliography and glossary of technical terms. The wealth of drawings, charts and tables as well as abundant illustrations make the texts intelligible and comprehensible. The great amount of technical information provided in the edition encompasses nearly all issues involving the conservation of icons, and I believe the translation into Albanian has made the volume a useful tool for icon conservators in Albania.

Assessing the importance of the program, I think that it was beneficial for us all, and on many levels. The Korçë Museum conservators, in addition to being brought up to date on contemporary conservation methods, had the chance to work in a modern museum, which received a Council of Europe award in 2005, and to realize the interdependence and synergy of the main fields in which they function. For their part, the Museum of Byzantine Culture conservators confronted conservation problems which were a new challenge for them, and thus they broadened the horizon of their own experience.

However, the program's most important achievement was at the level of human relations, because mobilizing everyone in service to a common goal, with mutual understanding, passion, and enthusiasm provided the opportunity to overcome mutual prejudices and reservations, and to create human relationships and a valuable reserve of trust.

DO NOT COPY

Anastasia TOURTA
Drejtor Nderi i Muzeut të Kulturës Bizantine,
Drejtor i Qendrës Europiane të Monumenteve Bizantine dhe Pasbizantine

DO NOT COPY

NË ZBULIM TË ARTIT NË SHQIPËRI NË PERIUDHËN MESJETARE NËPËRMJET IKONAVE TË MUZEUT TË ARTIT MESJETAR NË KORÇË

Kur kam vizituar Muzeun Kombëtar të Artit Mesjetar në Korçë për herë të parë më 21 tetor, 1989, unë nuk e kisha imagjinuar se një dekadë më vonë do të kthehesha atje me qëllim të hartimit të një programi gjithëpërfshirës të bashkëpunimit i cili do të zgjaste tetë vjet dhe do të jepte frute të pasura në shumë nivele.

Në sajë të kësaj vizite të parë, e cila zgjati 13 ditë dhe që përfshiu vizita në sitet arkeologjike, monumentet dhe muzetë në të gjithë Shqipërinë, kam pasur mundësinë të njihem me pasurinë e trashëgimisë kulturore të Shqipërisë. Kjo ishte një përvojë e vlefshme, sepse kur në vitin 1999, Muzeu Kombëtar i Artit Mesjetar adresoi një propozim për bashkëpunim me Muzeun e Kulturës Bizantine, unë tashmë kisha njohuri të mjaftueshme të trashëgimisë kulturore të vendit për të kuptuar se sa i rëndësishëm ishte propozimi.

Propozimi për bashkëpunim nga Lorenc Glozheni, Drejtor i Muzeut në Korçë, kaloi tek ne nëpërmjet ministrive kompetente tw tw dy vendeve. Bashkë na lidhte pasioni për ruajtjen e ikonave. Kështu më 5 dhjetor 1999, e gjeta veten edhe një herë në Korçë, me sytë te ikonat që kërkonin ruajtjen, si dhe gjendja e laboratorëve të saj, bëri që unë të veproj. Meqënëse ruajtja e rreth 6.500 ikonave nga ana jonë ishte e pamundur, duhej të gjendej një mënyrë tjetër për konservimin e tyre e cila duhet të ishte në harmoni me standardet bashkëkohore të ruajtjes dhe përdorimit të teknologjive dhe materialeve të reja.

Në rolin tim të dyfishtë, si drejtor i Muzeut të Kulturës Bizantine (M.B.C.) dhe si anëtare e Bordit të Qendrës Evropiane për Monumenteve Bizantine dhe Post-Bizantine (EKBMM), paraqita një propozim të fundit për një program që përfshiu:

1. ruajtjen e 88 ikonave në Muzeun e Korçës, në laboratorët e Muzeut të Kulturës Bizantine,
2. trajnimi i konservuesve shqiptarë me metodat e reja dhe teknologjitë për ruajtjen e ikonave,
3. studimi shkencor i ikonave si nga pikëpamja e historisë së artit, si dhe ajo e shkencës së ruajtjen e ikonave, dhe në fund,
4. organizimi i një ekspozite të ikonave të konservuara në Muzeun e Selanikut.

Ky program u pranua nga Bordi EKBMM, i cili mori shumicën e shpenzimeve të programit. Programi është miratuar nga Ministria e Kulturës së Greqisë dhe Shqipërisë, dhe 88 ikona nga Muzeu i Korçës, që datojnë nga shekulli 14 deri në shekullin e 19-të, janë transferuar gradualisht në Muzeun e Selanikut. Kriteret e përdorura për përzgjedhjen e ikonave ishin:

1. mosha e tyre dhe vlera artistike
2. serioziteti në drejtim të ruajtjes së vlerave që mbartnin
3. shkalla në të cilën ato përfaqësonin shkollat e pikturës dhe tendencat e epokës që i takonin
4. interesi që ato mund të paraqisnin për publikun grek.

Ikonat ishin nga rajone të Shqipërisë qendrore dhe jugore. Ata u prezantuan në ekspozitë ku u evidentua dhe cilët piktorë ishin mjeshtrit që i kishin realizuar, si David Selenica, vëllezërit Kostandin dhe Athanas Zografi etj.

Ekspozita u shoqërua me një katalog të detajuar shkencor në greqisht dhe anglisht. Kjo ishte hera e parë që ikonat ishin studiuar në thellësi, në lidhje me dukuritë historike, fetare, sociale dhe artistike të kohës së tyre dhe në përputhje me udhëzimet e bashkëkohore dhe hulumtimin mbi historinë e artit bizantin dhe post-bizantin.

Tekstet në katalog janë të pasuruara me fotografi të plota, sa një faqe si dhe janë dhënë detajet e ikonave, me foto nga vendet dhe monumentet në vendin e tyre të origjinës, dhe me material krahasues fotografik nga piktura murale dhe ikona të bëra nga këta piktorë të mëdhenj ikonash në rajonin e Epirit dhe Maqedonisë.

Katalogu ka marrë komente shumë të favorshme në revista ndërkombëtare shkencore si në përmbledhjen e veprave letrare *Bollandiana*, e cila shkroi se falë tij, ne tani kemi informacion kulturor në lidhje me një rajon i cili kishte mbetur gjatë në periferi të botës dhe të dijes.

Katalogu është tani në dispozicion në formatin e-book në faqen e internetit www.ekbmm.gr EKBMM.

Në vitin 2006, një program hulumtimi shtesë ka përfunduar. Kjo u realizua në sajë të programeve të Sekretariatit të Përgjithshëm për Hulumtime dhe Teknologji në Ministrinë greke të Zhvillimit. Programi përfshinte hetimin teknik të 40 ikonave në Muzeun e Korçës duke përdorur metoda jo-destruktive, si dhe hartimin e një baze të dhënash regjistrimi me të gjitha karakteristikat teknologjike të ikonave. Kjo bazë të dhënash mund të shërbejë si një pikënisje për studime krahasuese me ikona nga rajonet fqinje, ku të njëjtat tendenca pikturimi ishin mbizotëruese dhe të njëjtët piktorë kishin punuar.

Në vitin 2008, programi u soll në një përfundim me organizimin e një ekspozite fotografike në ruajtjen e ikonave në Galerinë Kombëtare të Arteve në Tiranë, si dhe me prezantimin e një manuali voluminoz për ruajtjen e ikonave, botuar në gjuhën greke dhe shqipe.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Fig. 2a-b. Icon from the church of St. Nicholas Berat, before and after restoration. Painter Georgios Klontzas from Kreta, 16th c

Fig. 10. Mount Athos, Monastery of Filotheos, wall painting by Konstandin and Athanas from Korçë

COPY

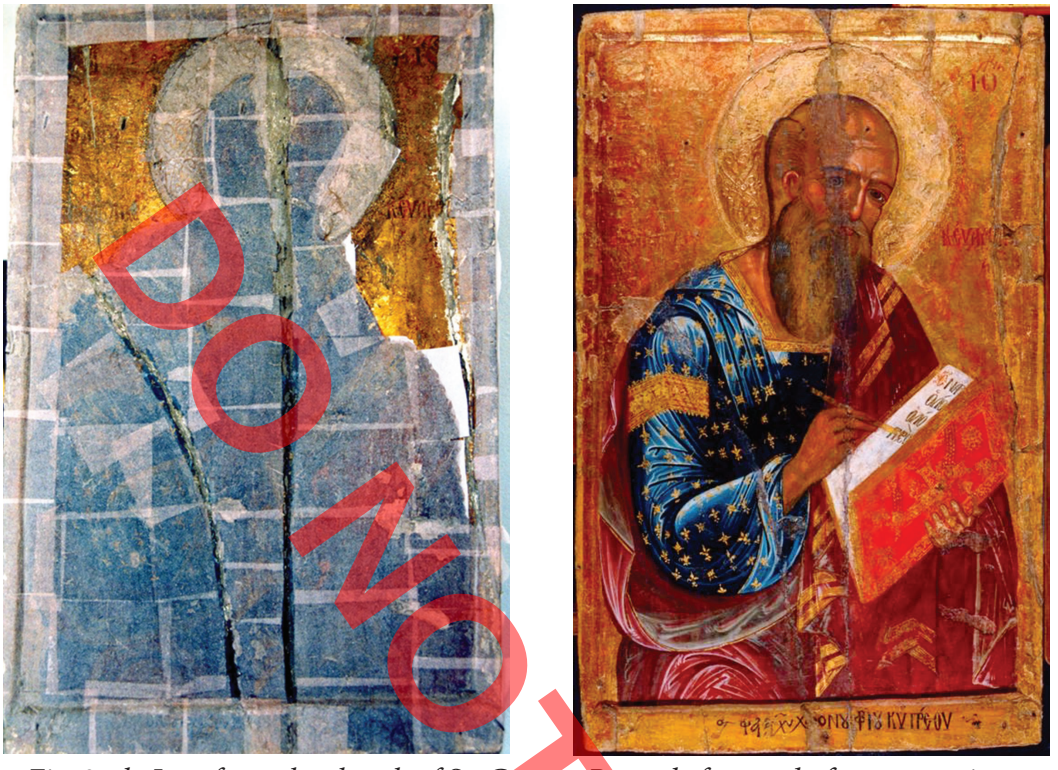

Fig. 3a-b. Icon from the church of St. George, Berat, before and after restoration. Painter Onouphrios from Cyprus, 1596

Fig. 12. The back side of the icon with the Saints Kosmas and Damian with a seascape of Mount Athos

DO NOT COPY

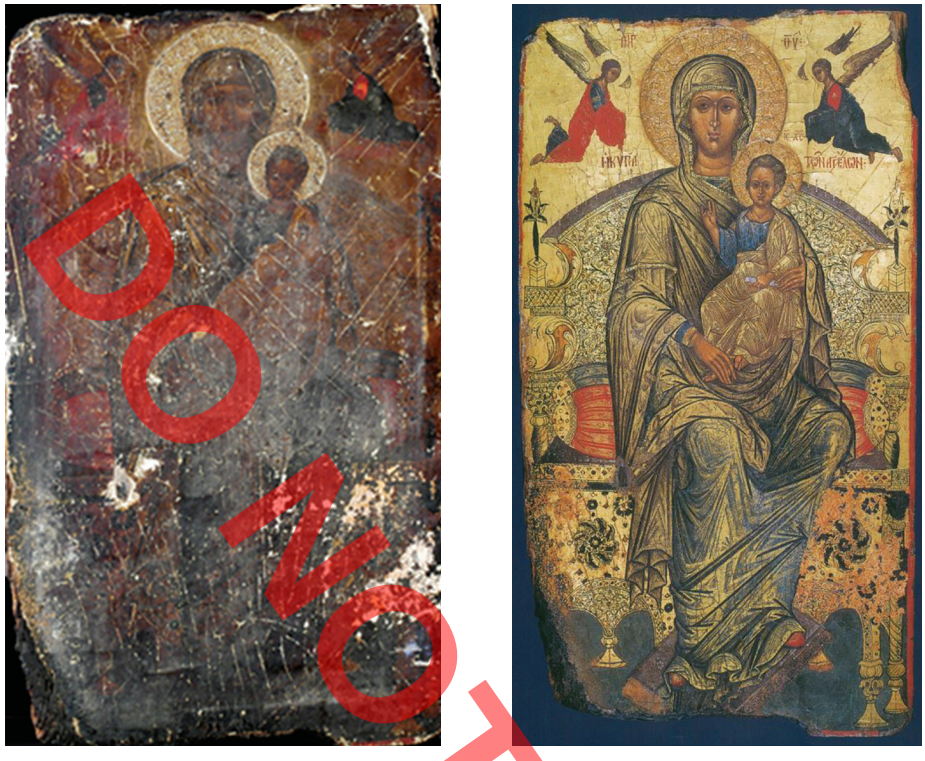

Fig. 4a-b. Icon from Erseke before and after restoration. Unknown painter, 17th c

Fig. 16. Detail of the icon with two zones, with the Virgin and Saints from the church of Saint Paraskevi, Përmet

DO NOT COPY

Fig. 9. Mount Athos, Monastery of Dochiarios, wall painting by David of Selenica (photo courtesy G. Fousteris)

Fig. 11. Icon of Saints Kosmas and Damian painted by Georgios and Ioannis from the village Rehovë, monks on Mount Athos

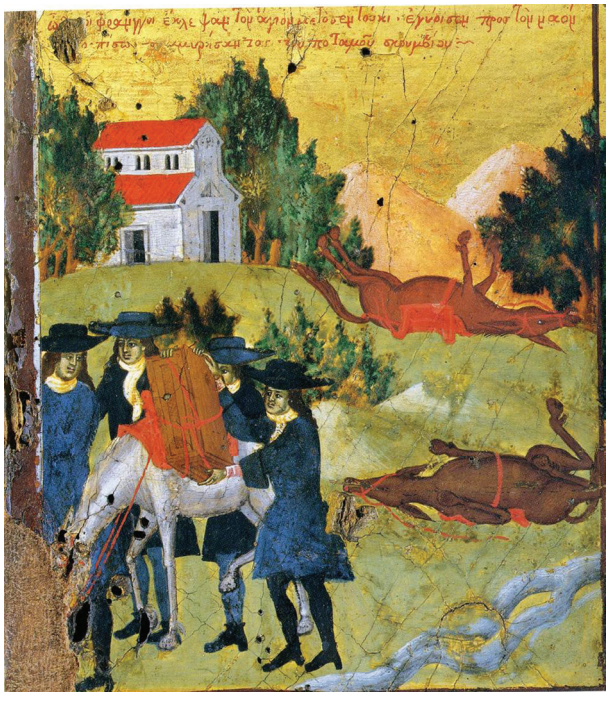

Fig. 15. Detail of the icon with Saint Vladimir with scenes from his life from the Monastery of the Virgin, Ardenicë

DO NOT COPY

Ahilino PALUSHI

DO NOT COPY

DAVID SELENICASI – NGA VOSKOPOJA NË SELANIK
(AFRESKET E KISHËS SË SHËN JOAN PARARENDËSIT NË LAGJEN APOZARI TË KOSTURIT)

Kisha e Shën Joan Pararendësit (Pagëzorit) në Apozari, Kostur (viti 1727)

Të dhëna të përgjithshme mbi monumentin

Në disa shkrime të mëparshme kemi cekur veprimtarinë artistike të Davidit të Selenicës, mjeshtër i madh i pikturës pasbizantine në çerekun e parë të shek. XVIII[1]. Produkti i tij artistik bazuar në të dhënat që na vijnë deri më sot, përfaqësohet në katër monumente kryesore. Pjesë e kësaj trashëgimie të mbetur është edhe kisha e Shën Joan Pararendësit në Lagjen Apozari të Kosturit. Fokusi ynë do të qëndrojë mbi këtë monument, i cili shërben si një hallkë lidhëse specifike në intensitetin e punës që ky mjeshtër ka ushtruar në harkun kohor 1722 – 1730, **përgjatë dekorimit me afresk të kishës së Shën Kollit në Voskopojë (1722 – 1726), Joan Pararendësit në Kostur (1727) dhe Shën Mërisë së Re (Nea Panagia) në Selanik (1727 – 1730).**

Kisha e Shën Joan Pararendësit (Pagëzorit) në lagjen Apozari në Kostur[2] është një bazilikë njënefëshë me një akitekturë të thjeshtë të ndërtuar me gurë të zakonshëm të lidhur me llaç dhe të mbuluar me çati druri (Fig. 1)[3]. I tërë perimetri i saj (muret anësorë) qëndron mbi një bazament të ngritur nga toka, ndërsa faqja jugore është e mbështetur në kodër. Në murin lindor dallohet apsida (pesëbrinjëshe), e cila, në ndryshim nga muret rrethues ka një punim më fin në teknikën e klausonazhit. Në qendër të saj ka një dritare të hollë vertikale e cila zbukurohet nga tre kryqe, një më i vogël sipër dhe dy më të mëdhenj anash saj, të cilët janë të integruar brenda ndërtimit e të formuar nga copa të holla tullash të kuqe (Fig. 2).

Për të hyrë brenda në tempull duhet të ngjitesh nëpër disa shkallë guri në krahun lindor të ndërtesës, e nëpërmjet një oborri të vogël (ndoshta ka qenë varreza e kishës) të kalosh në një sheshpushim të ngushtë që shoqëron thuajse gjithë murin jugor. Në qendër të tij ndodhet e vetmja hyrje që të çon në ambientet e brendshme të këtij tempulli.

Kjo portë e vogël dhe e ulët është hapur thuajse ngjitur me çatinë, në skajin më të lartë të murit jugor, pasi pjesa e poshtme e këtij krahu, siç e thamë edhe më lart, gjendet nën

---

[1] Palushi, A., "Takim me David Selenicën", *Kërkim*, nr, 10, Kisha Orthodokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë, 2013, f.112-117; "Afresket e kishës së *Shën Mërisë së Re* në Selanik". Në "*Studime për Artin*. (Botim i posaçëm). Qëndra e Studimeve Albanologjike. Instituti i Antropologjisë Kulturore dhe i Studimeve të Artit, Tiranë, 2013, f. 277-283; "Afresku në narteksin e kishës e Tërë shenjta e Kukuzelit në manastirin e Laurës së Madhe në Malin Athos (1715)", *Monumentet*, nr; 52/2011- 2014, Tiranë, f. 139-146; "Programi ikonografik i përdorur nga Davidi i Selenicës gjatë dekorimit të bazilikës së Shën Kollit në Voskopojë (1722-1726). "Në: *Studime Albanologjike. Arkeologji dhe Trashëgimi Kulturore.* (Botimi nr.I), 2014/2015, Universiteti i Tiranës, Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë. f. 74-92.

[2] Kisha gjendet në shpatin verior të gadishullit në zonën Apozari, që përfshin lagjet Shën Pantelejmon dhe Shën Luka. *Ορλάνδος, Α.* Κ., 1890- Έκδοση: (1939); Οιτοιχογραφίεχτου 17ουαιώναστουςναούς της Καστοριάς. f. 176-177.

[3] Falënderoj nga zemra Prof. Pirro Thomo, për ndihmesën e dhënë me setin e fotografive mbi këtë monument.

Fig. 1. Kisha e Shën Joan Pagëzorit në Apozari, Kostur. Skaji veriperëndimor

Fig. 2. Ana lindore e kishës

dhé. Për këtë arsye, hyrjet për në dy hapësirat e ndara të kësaj kishe janë improvizuar në një mënyrë të thjeshtë e praktike.

Me të kaluar portën, të shfaqen përpara shkallë guri. Shkallaret janë të rrethuara nga tre faqe të pikturuara me afresk. Pa zbritur në to, në të majtë gjendet hyrja që të çon në narteks, ndërsa nëpërmjet tyre arrihet deri tek një sheshpushim i vogël, në të djathtë të të cilit gjendet hyrja për në nefin e vetëm të kësaj kishe. Tre shkallë të vogla të zbresin përfundimisht në dyshemenë e shtruar me pllaka guri, të çrregullta e të papunuara.

Sipas mbishkrimit ktitorik, që është i pozicionuar përballë hyrjes mbi shkallët që të zbresin në naos (Fig. 3), kisha është rindërtuar dhe restauruar në vitin 1701 me shpenzimet e Pali Muselimit (Ralis Mousélimis) dhe është zbukuruar me afresk nga Davidi i Selenicës në vitin 1727, me mbështetjen dhe shpenzimet e besimtarëve të krishterë, të cilët janë të cituar në mbishkrim[4].

Narteksi i kësaj kishe është një hapësirë e thjeshtë, specifikisht i krijuar për qëndrimin e femrave (γυναικωνίτης). Kjo vihet re si nga dekorimi (ku mbizotërojnë paraqitjet e shenjtoreve dhe martireve femra) ashtu edhe nga përshtatja në mënyrën e funksionimit. Që në fillim duhet vënë në dukje fakti që pavarësisht se ndodhen brenda të njëjtës lartësi (çati), narteksi është më i ulët se naosi, pasi i tërë bazamenti i tij (dyshemeja) është konceptuar më i ngritur. Kjo gjë bën të mundur që kjo hapësirë të jetë më lart, duke mbizotëruar në një farë mënyre në raport me

[4] Mbishkrimi është 42 cm i lartë dhe 79 cm i gjatë. Gërmat janë 3,5 cm të larta, ndërsa hapësira ndërmjet rreshtave është 1 cm. Drakopoulou, E., «Inscriptions de la ville de Kastoria (Macédoine) du 16e au 18e siècle: tradition et adaptation». In: *Revue des études byzantines*, tome 63, 2005. f. 5-40. Pali Mouselimi, është përmendur edhe në një mbishkrim të ikonostasit që daton në vitin 1701.

DO NOT COPY

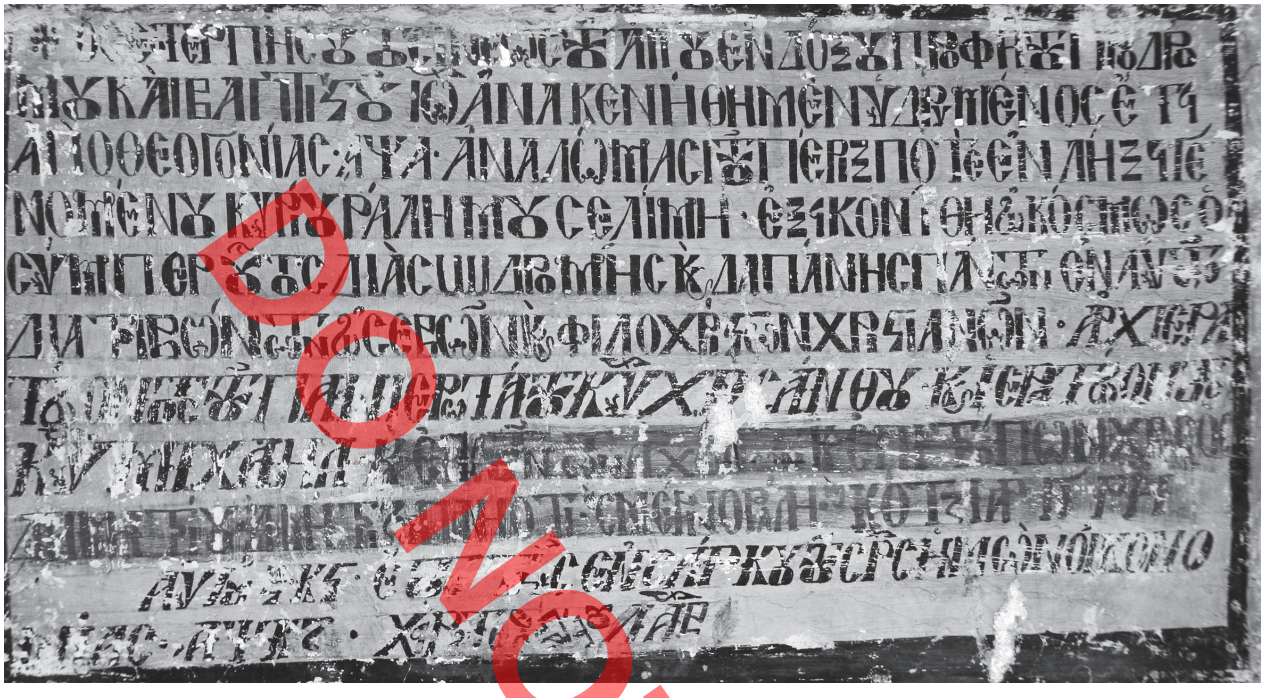

Fig. 3. Mbishkrimi ktitorik i kishës

tjetrën. Në faqen lindore të narteksit janë hapur dritare, të cilat shërbejnë për të ndjekur liturgjinë nga lart nga ana e femrave që qëndrojnë të ndara (kafaz), nga pjesa tjetër e besimtarëve që ndodhen poshtë në nefin qendror (Fig. 4.1, 4.2). Këtë mënyrë zhvendosjeje dhe funksionimi, në një mënyrë ndoshta jo kaq të theksuar e ndeshim edhe në Voskopojë. Pavarësisht se narteksi i bazilikës së Shën Kollit sot nuk është funksional, duhet thënë se kjo hapësirë ka një dominim (në lartësi) mbi pjesën tjetër të tempullit madhështor si edhe një komunikim nëpërmjet katër dritareve të harkuara, të cilat qëndrojnë në të dy krahët e hyrjes perëndimore të tempullit.

Naosi i kësaj kishe përbëhet nga një perimetër i thjeshtë kuadratik (faqe muri). Ai ndahet nga hierorja nëpërmjet një ikonostasi druri të gdhendur mjeshtërisht, ku dallohen elementë të shumtë florealë apo zoomorfë[5].

Përshkrim i programit ikonografik

E gjithë piktura (zhvillohet) është e ngritur mbi një rrip rreth 40 cm të lartë, të dekoruar me motivin e një cope të bardhë të kapur ritmikisht gjatë gjithë perimetrit. Skenat e pikturimit ndahen midis tyre me rrip të thjeshtë të kuq, të rrethuar me shirita të bardhë.

Narteksi (ose dhoma e femrave në këtë rast) është i përbërë nga dy breza pikturimi. Në brezin e parë, në anën veriore dhe perëndimore kemi shenjtore me trup të plotë.

Në brezin e dytë të pikturimit shohim medalione të formuara nga një motiv floreal tip zambaku, brenda të cilëve dallojmë shenjtorë me trup të plotë. E veçojmë këtë fakt si një karakteristikë e këtij monumenti, ndryshe nga ç'jemi mësuar të shohim në monumentet e tjerë ku ka punuar ky mjeshtër: Në Narteksin e Shën Mërisë së Kukuzelit në Athos, në bazilikën e Shën Kollit në Voskopojë apo dhe në kishën *Nea Panagias* në Selanik, ku brenda medalioneve të formuara nga motive floreale paraqiten shenjtorë në bust.

Faqja jugore e narteksit është e papikturuar, e suvatuar trashë dhe e lyer me gëlqere të bardhë. Ka ngelur vetëm një pjesë afresku në kulmin jug-perëndimor të narteksit e cila

[5] Përveç ikonostasit, që mund të konsiderohet me të drejtë si një vepër e mirëfilltë arti konstatojmë se në këtë tempull nuk ka elementë të tjerë si ikona, sende apo orendi funksionale apo zbukurimi bashkëkohës apo më të vjetër nga ndërtimi i kishës. Kemi parasysh këtu që në përshkrimin që i bën Orlandos brendisë së kishës na tregon për tre ikona, që zbukurojnë ikonostasin e kësaj kishe, e Shën Mërisë, e Krishtit dhe e Shën Joan (Prodhromit) Pararendësit.*Ορλάνδος, Α. Vepër e përmendur.* f. 176-177.

DO NOT COPY

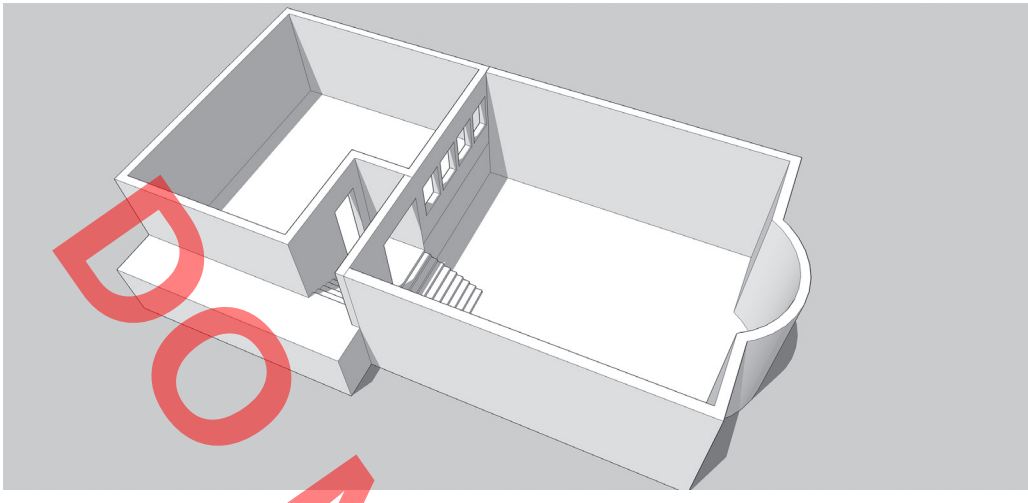

Fig. 4.1. Paraqitje tre dimensionale e kishës

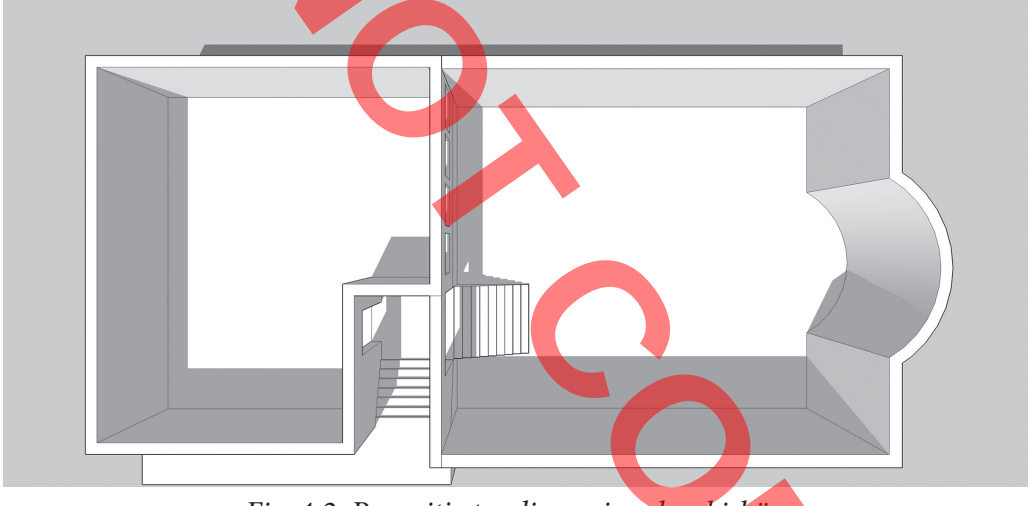

Fig. 4.2. Paraqitje tre dimensionale e kishës

DO NOT COPY

tregon që me shumë siguri edhe faqja jugore dikur ka qenë e dekoruar me afresk, i cili ka degraduar me kalimin e kohës.

Në anën lindore, duke filluar nga e djathta në të majtë (nga hyrja drejt murit verior), krijohet një kulm me një thyerje të kthyer ballë për ballë me hyrjen e vetme për në kishë. Në vazhdim, siç e cituam më lart, ka të hapura dritare, nëpërmjet të cilave femrat ndiqnin liturgjinë që zhvillohej më poshtë në nefin e vetëm (naosin) të kishës. Në këtë fasadë, poshtë dhe sipër dritareve dallohen (kemi) dy breza pikturimi.

Mbi dritare dallojmë një Deisis me Shën Joan Pagëzorin të vendosur në të djathtë, Shën Mërinë në të majtë, Krishtin në qendër, shoqëruar nga katër ungjillorët.

Brezi i poshtëm është i mbushur me skena ndëshkimesh, shumë karakteristikë dhe të pashikuara në monumentet e mëparshëm të dekoruar nga Davidi i Selenicës. Figurat në këto kompozime janë shumë skematike e simbolike dhe të trajtuara në monokrom (në ngjyrë kafe umbra) (Fig. 5). Ndoshta, mjeshtri, përveç paraqitjeve të shenjtoreve femra që kanë një përdorim të zakonshëm në këto hapësira, si simbole të përsosmërisë femërore, e ka parë të nevojshme edhe realizimin e disa skenave që dënojnë imoralitetin dhe

vesin. Pikërisht këtu, poshtë dritareve, ndeshim një cikël, të ndërtuar me skena që përmbajnë kompozime të tilla si; *Ndëshkimi i të Përdalës*, *Ndëshkimi igruas që dëgjon fjalën e keqe*, *Tundimet e Lozonjares* (gruas që do të duket), i *Fjeturi në Kohën e Liturgjisë* etj.[6]

Siç e përmendëm edhe më sipër, nga hyrja jugore e monumentit zbritet me shkallë për në nefin qendror. Shkallët ndërpriten nga një sheshpushim i vogël dhe i ngushtë i veshur me sipërfaqe pikturimi. Në të djathtë të shkallëve dallojmë Shën Zosimain me Shën Mëri Egjiptianen, më tutje, po në këtë krah, mbi hyrjen që të zbret për në tempull qëndron paraqitja në bust e shenjtorit të cilit i kushtohet kisha, Shën Joan Pagëzori. Përballë tij, në anën tjetër kemi një motiv më të thjeshtëzuar të Farë Hedhësit (parabolës të hedhësit të farës). Në vazhdim dallojmë shenjtorin Sisois duke vajtuar mbi sarkofag. Skena shoqërohet me një mbishkrim përkujtimor në greqisht me germa kafe të errëta mbi sfond të bardhë.

Brenda tempullit përsëri kemi dy breza pikturimi. Në faqen jugore nuk kemi pikturë. Në faqen perëndimore, mbi hyrjen për në tempull kemi Krishtin Anapeson (Krishti i fjetur). Në krah të majtë të hyrjes kemi figurën e plotë të kryeengjëllit Mihal, thuajse identike si në Voskopojë. Mbi paraqitjen e kryeengjëllit Mihal dallojmë skenën e Fjetjes së Shën Mërisë[7].

Në brezin e parë të pikturimit, në krah të hyrjes për në tempull (ana perëndimore) shohim një cikël të shkurtër me skena nga jeta e Shën Joan Pagëzorit. Duke filluar nga e majta në të djathtë dallojmë (nga hyrja në drejtim të murit verior); Shën Joanin para Mbretit Herod, pastaj kemi Skenën e Burgosjes, vazhdohet më pas me Prerjen e Kokës dhe në mbyllje kemi skenën e Banketit.

Ky cikël, ashtu si në Voskopojë është i përbërë nga katër skena të vendosura në të njëjtin ritëm kronologjik. Bëjnë dallim vetëm skenat "dy" dhe "tre", përsa i përket kompozimit të tyre. Në skenën e Burgosjes, ndryshe nga paraqitja në Shën Koll, ku shenjti paraqitet mbrapa dritares me hekura të burgut, këtu (në Kostur) ai na jepet në momentin kur është duke hyrë në portën e burgut i shoqëruar nga një ushtar i armatosur me heshtë. Në Paraqitjen Prerja e Kokës, kompozimi i veçantë i realizuar nga mjeshtri në Voskopojë ia le vendin një skeme më të zakonshme e të shumë parë[8]. Pararendësi paraqitet në momentin kur është i gjunjëzuar, duke mbajtur kokën sipër tepsisë (legeni) që mban Salomeja. Xhelati na jepet në momentin kur me krahun e djathtë ka ngritur shpatën për të prerë kokën e Shën Joanit që pret goditjen (Fig. 6).

Faqja veriore në përgjithësi mban një pikturë tejet cilësore. Brezi i dytë i pikturimit në të, i është kushtuar tërësisht skenave nga jeta e Krishtit (Cikli i Pasionit). Nga perëndimi në lindje dallojmë skenat; Kryqëzimi, Vajtimi, Ringjallja, Zbritja në Had, Prekja e Shën Thomait dhe Mos më Prek. Gjendja mjaft e mirë e afreskut (në këtë anë) të lejon një analizë më të detajuar mbi elementët kompozicionalë të përdorur. Skenat Kryqëzimi dhe Vajtimi rrezatojnë ngarkesë të fortë emocionale, nëpërmjet elementëve shprehës, të cilët i kemi takuar edhe më parë tek Davidi. "Ringjallja", ashtu si në Voskopojë është një paraqitje e tipit perëndimor. Në qendër është vendosur sargofagu i Krishtit, poshtë janë figurat e ushtarëve, të cilët janë duke fjetur, ndërsa Krishti ka dalë në një paraqitje ballore me një lëvizje me trup vrullshëm nga e majta, dhe nga e djathta e Tij valëvitet një pelerinë e bardhë. Koka e Tij është e rrethuar me aureolë, brenda të cilës dallohet kryqi i brendashkruar. Më tutje, skenat vazhdojnë me Zbritjen në Had. Në të majtë janë Adami dhe Eva. Krishti në qendër mbi portat e thyera të Hadit i tërheq ata me të dy krahët. Në krah të djathtë dallohen të drejtë dhe profetë, ku në qendër të tyre, në ballë të figurave që zotërojnë pjesën e djathtë të kompozimit, qëndrojnë brenda në sarkofag Mbreti David dhe Mbreti Solomon. Në vazhdim është skena Prekja e Shën Thomait dhe në fund, në mbyllje të këtij brezi pikturimi qëndron skena Mos më Prek. Kjo skenë është shumë e dëmtuar, por, paraqitja e Krishtit në të majtë të kompozimit lexohet mjaft qartë. Në këmbët e tij dallohen shenjat e Pasionit dhe Ngjalljes së Krishtit. Ai lëviz

[6] *Ορλάνδος, Α. Vepër e përmendur.* f. 176-177.

[7] Sipas Korobar, në pjesën e sipërme të kësaj skene, disa meremetime të mëvonshme për vendosjen e një arkitrau kanë bërë të pamundur leximin e asaj pjese të kompozimit. Mundet vetëm të dallojmë se në pjesën e sipërme kanë qenë të pikturuar "apostujt në re..." Korobar, V. "*Ikonopisot vo Ohrid vo XVIII.vek. Skopje,* 2005. "Зографот ДАвид Од Селеница". f. 53 – 57.

[8] Palushi, A., "The Life Cycle of John the Forerunner in the basilica of St. Nicholas in Voskopoja", *ICRAE 2014 Conference*, Shkodër, Albania. pdf 115.

COPY

me trup nga e djathta,me dorën e djathtë të shtrirë përpara në një gjest ndalimi drejt një figure femre, e cila i afrohet e gjunjëzuar drejt këmbëve të Tij, me duart e mbuluara me mantelin e saj. Përderisa kjo paraqitje vjen mbas Mosbesimit (Prekjes) të Thomait, atëherë me siguri në vazhdim të ciklit të Ngjalljes, kemi të bëjmë me skenën Mos Më Prek.

Brezi i parë i pikturimit mban shenjtorë me trup të plotë. Nga perëndimi në lindje dallojnë tre shenjtorë (si në Voskopojë) Shën Arsenio, Shën Efthimi, Shën Sava (Fig. 7). Më pas dallojmë Shën Trifonin, Shën Talaleun (shenjtorët mjekë), Shën Minai dhe Shën Eustathi (Fig. 8). Më tutje, po në këtë brez pikturimi dallojmë Shën Nikitën, Shën Mërkurin, Shën Artemion dhe Shën Gjergjin. Në ndryshim nga paraqitjet e tyre në Voskopojë, ku ata na jepen me veshje strategësh ushtarakë me mburoja dhe armë në duar, në monumentin e Kosturit, këta shenjtorë janë me veshje të zakonshme me hiton dhe himation dhe shtrëngojnë kryqin e dyfishtë në dorë si shenjë e martirizimit të tyre.

Në prothesis, në të majtë (faqja veriore) kemi Vizionin e Pjetrit të Aleksandrisë. Sipër kësaj skene dallojmë skenën Pentikosti. Në vazhdim, brezat e pikturimit në këtë krah ndërpriten nga një dritare dhe më tutje, mbas saj, kemi paraqitjen e Kryedhjakon Stefanit. Në nike, në murin lindor të Prothesit kemi ΑκραΤαπείνωση (Krishti i Vdekur) (Fig. 9)[9]. Në brezin e parë të pikturimit, në të dy krahët e apsidës ndodhet Ungjillëzimi. Ne kungën e apsidës kemi paraqitjen në bust të Shën Mërisë Platitera me Krishtin Fëmijë. Ajo paraqitet me krahë hapur, ndërsa Krishti Fëmijë në medaljon mban një veshje me një dekorim karakteristik që Davidi i Selenicës e përdor në Voskopojë tek shenjtorët luftëtarë me motive gjeometrike me kuti, trekëndësha dhe me pika brenda tyre. Brezi i parë i pikturimit çahet në mes nga dritarja vertikale që ndriçon apsidën. Në të dy krahët anash saj dallojmë katër hierarkë, përkatësisht, nga e majta në të djathtë Shën Nikollën, Shën Vasilin e Madh, Shën Joan Gojëartin dhe Shën Grigor Theologun (Fig. 10). Brezi i parë i pikturimit vazhdon jashtë apsidës (në murin lindor drejt jugut) me hierarkë të tjerë në trup të plotë, Shën Athanasi i Madh, Shën Kirilli dhe në fund Shën Spiridhoni.

Brezi i dytë i pikturimit është disi i dëmtuar. Ai është i gjithi i përkushtuar Kungimit të Apostujve. Dallojmë në dy paraqitje Krishtin në të majtë dhe në të djathtë, tek ofron bukën dhe verën Apostujve, që afrohen drejt Tij për të marrë Kungimin prej mësuesit të tyre. Në të dy krahët e apsidës dallojmë dy paraqitje të tempullit dhe më pas mbrapa tryezës së Blatës paraqitet në bust Krishti duke dhënë bukë dhe verë apostujve që grupohen në të dy krahët.

Karakteristikat

Piktura murale në kishën kushtuar Pararendësit në Apozari ka shumë të përbashkëta me afreskun e realizuar në bazilikën e Shën Kollit në Voskopojë. Pavarësisht ndryshimit esencial në arkitekturë nga monumenti në monument, mund të themi se përgjatë dekorimit të tempullit në Kostur janë përdorur dhe përshtatur kombinime shabllonesh e skenash të aplikuara më parë në Voskopojë. Brenda kësaj analize mund të marrim në shqyrtim faqen e murit verior në naos, ku në brezin e parë të pikturimit gjenden paraqitjet e shenjtorëve me trup të plotë. Kokat e Shën Minait, Shën Nikitës, Shën Artemios, Shën Eustathit, Shën Gjergjit na kujtojnë vizatime të shenjtorëve luftëtarë, të përdorur më parë në Voskopojë. Në Kostur ata nuk mbajnë veshjet e rënda me pancirë, mburoja dhe armë, por veshje të thjeshta e të lehta martirësh. Këto veshje dhe kryqet e dyfishtë që ata mbajnë në duar, me shumë siguri janë marrë nga paraqitjet e martirëve (trupave) që gjenden në trashësitë e harqeve mbajtës, po në bazilikën e Shën Kollit në Voskopojë.

Në ndryshim nga dekorimi i Shën Kollit, këtu në Kostur, gjuha shprehëse dhe qëndrimi plastik ndaj modelimit të karakterëve të tyre është më i butë. Lëvizjet ekspresive dhe shikimet vëngëroshe në portretet e shenjtorëve strategë dikur u kanë lënë vendin fizionomive të qeta, paraqitjeve paqësore dhe qëndrimeve statike të martirëve të kishës[10]. Sipërfaqja e kufizuar e dekorimit ka ndikuar edhe në uljen e volumit të trupave të tyre, duke i konfiguruar ata më afër proporcionit njerëzor.

Më sipër, në brezin e dytë të pikturimit ndeshim skena

[9] Në këtë paraqitje, në të dy krahët me shkrim të bardhë mbi fushë të zezë është shkruar në greqisht αποκαθήλωση (zbritja nga kryqi).

[10] Këtu mund të vemë në dukje se mjeshtri ka operuar teknikisht në dy mënyra të ndryshme nga monumenti në monument. Shprehjet ekspresive që vijnë nga tensioni grafik që krijojnë linjat e theksuara në ngjyrë kafe të errët apo të zezë në Voskopojë janë eleminuar në Kostur nëpërmjet zbutjes së tyre me okra dhe me gritë e celëta, duke përfituar në këtë mënyrë karaktere më të mplakur e më paqësorë (shënim i autorit).

DO NOT COPY

nga cikli i Pasionit, të përdorura më parë në kubetë e bazilikës së Shën Kollit në Voskopojë. Ato gjejnë një hapësirë më të prekshme për syrin e besimtarit këtu në Kostur, pasi janë të vendosura në seri dhe më pranë tij[11]. Kryqëzimi, Vajtimi, Zbritja në Had, e Diela e Thomait apo Ringjallja janë identike me simotrat e tyre në Voskopojë.

Tre Shenjtorët e pozicionuar në skajin veriperëndimor, Arsenio, Efthimi dhe Shën Sava janë në të njëjtën vendndodhje dhe nga të njëjtët shabllonë. Të njëjtën gjë mund të themi edhe për kryeengjëllin Mihal, i cili është marrë pa asnjë ndryshim nga modeli i tij i përdorur në bazilikën e Shën Kollit. Thuajse në të njëjtat pozicione si në Shën Koll, në faqen perëndimore (mbi hyrje), gjejnë përdorim Krishti Anapeson dhe Fjetja e Shën Mërisë.

Monumentaliteti i paraqitjes së Shën Joanit, Zot i tempullit, mbi hyrjen perëndimore mbetet më i spikaturi ndër shenjtorët e tjerë që zbukurojnë muret e kishës.Mund të shtojmë se prania e një ambienti siç ishte “ kafazi” i ka dhënë mundësi Davidit të tregohet elegant në komunikim nëpërmjet përzgjedhjeve sa kanonike (paraqitjet e shenjtoreve dhe martireve) aq edhe novatore (skenat e ndëshkimit ndaj vesit).

Në mbyllje, element tjetër që e shohim me interes për t’u përmendur është apsida e vogël me Shën Mërinë në bust me Krishtin Fëmijë e rrethuar nga katër jerarkë, dy në një anë dhe dy në anën tjetër. Madhësia relativisht e vogël e saj në Apozari e ka detyruar piktorin të përdorë një zgjidhje ikonografike larg dekorimit me katër breza pikturimi si në rastin e apsidës madhështore në Shën Koll. Ky produkt artistik do të përsëritet më vonë në dekorimin e Kishës së Nea Panagias në Selanik, në dy apsidat e vogla, në prothes dhe dhiakonikon.

[11] Skenat janë të njëjta, por, në ndryshim nga pozicionimi i tyre në Voskopojë, ku gjenden të shpërndara lart në kube, këtu në kishën e Shën Joani Pararendësit në Kostur ato janë të vendosura në sërë, poshtë, gati mbi kokat e besimtarëve (shënim i autorit).

DO NOT COPY

Ahilino PALUSHI

DAVID OF SELENICA – FROM VOSKOPOJË TO THESSALONIKI
(THE FRESCOS OF THE CHURCH OF ST. JOHN THE FORERUNNER IN APOZARI, KASTORIA)

DO NOT COPY

In some previous writings we have touched upon the artistic works of David of Selenica, grand-master of post Byzantine painting of the first quarter of the XVIII century. Based on the information available, his artistic products are represented by four major monuments. Part of this legacy is the church of St. John the Forerunner (the Baptist), in Apozari, Kastoria.

The focus of this writing is on this particular monument, which serves as a special link to the intensity of the Master's work in the years between 1722 and 1730, time during which he decorated with frescos the church of St. Nicholas in Voskopojë (1722 – 1726), St. John the Forerunner in Kastoria and the church of "NeaPanagia" in Thessaloniki (1727 – 1730). The mural paintings in the church of Saint John in Apozari have a lot in common with the fresco of the basilica of St. Nicholas in Voskopojë. Despite the essential differences in the architectural style from one monument to another, we can conclude that during the decoration of the temple in Kastoria a combination of templates and scenes already applied in Voskopojë has been used. As part of this analysis it is worth noting scenes of the Parable of the Farmer Scattering Seeds, Christ at Rest (Anapeson), Dormition of the Virgin, full images of saints, scenes from the life of the Forerunner, etc. Displays of the Crucifixion, the Lamentation, the Descent into Hell, the Incredulity of Thomas or the Resurrection are identical to those in Voskopojë, except that in Kastoria these scenes are positioned in series and more closer to the worshippers.

Another element which is of interest is the apse containing Virgin (Platytera) with the Child, surrounded by four hierarchs. This composition will be later used again in the decoration of the two small apses, on the prothesis and diaconicon of the church of "NeaPanagia" in Thessaloniki.

Fig. 5. Skena ndëshkimesh

Fig. 6. Detaj nga skena "Prerja e Kokës"

Fig. 7. Shën Efthimi dhe Shën Sava

DO NOT COPY

Fig. 8. Paraqitje Shenjtorësh

Fig. 9. Ἄκρα Ταπείνωση (Krishti i Vdekur)

Fig. 10. Hierarkë në apsidë

DO NOT COPY

monumentet
54/2016

Konstantinos GIAKOUMIS
Ariana ÇELA
Eltion MEKA
University of New York Tirana

DO NOT COPY

BUILDING AUDIENCES THROUGH THEMATIC EXHIBITIONS AND INTERNATIONALIZATION OF HERITAGE: A CASE FROM BERAT

1. Introduction

1.1. Need for Change

The papers read in this conference justifiably focused almost exclusively to the 50 years of the Institute of Monuments of Culture; this anniversary, after all, is the very reason for which we are gathered here. In this paper we shall focus to the future, in our conviction that what brought matter of cultural heritage management here, where we are today, will not necessarily lead us safely to the future. In our viewpoint, the ethnocentric paradigm of cultural heritage interpretation presentation, which managed to preserve most the cultural monuments associated with religious communities from atheist destruction, is no longer relevant. Albania's openness to the rest of the world and its process of integration into international Euro-Atlantic organizations has provided Albanians with ample opportunities to travel and visit international cultural heritage sites; hence, ethnocentric myths of uniqueness and exclusivity are currently easier than ever to deconstruct. In addition, Albania's aspiration towards EU integration necessitates a reconceptualization of cultural heritage in Albania in the frame of the wider web of cultural exchanges in which regions of modern-day Albania were once part of a system. We shall therefore argue that the internationalization of cultural heritage interpretation, presentation and management in Albania is the sole token of future success.

The "Onufri" Museum in the Castle of Berat is host of some of the most important cultural treasures in Albania. Yet, this museum and the city's Ethnographic Museum attract altogether a very limited number of visitors, as both museums for most parts of their history remained static and rather uninviting. Static museums are characterized by the classical mission of collecting and preserving merit goods, or services a community *must* enjoy on the basis of need. Dynamic and interactive museums widen their mission through temporary displays aimed at maximizing audiences and broadening public education and entertainment.

In spite of both Museums' collateral attractions, the Byzantine Castle with its important Byzantine and post-Byzantine churches, the rich Ottoman heritage of the UNESCO-protected city, the statistical data on hand reveals both the dire situation at the Berat National Museums, as well

YEAR	Albanian Visitors	Pupils	Foreign Visitors	Visitors without ticket	TOTAL	
2014	1091	1235	11037	1731	**15094**	
2015	2618	1995	16979	3040	**24632**	
Increase Rate	**139.96%**	**61.54%**	**53.84%**	**75.62%**	**63.19%**	
Rate of Contribution to Increased # of Visitors	**16.01%**	**7.97%**	**62.30%**	**13.72%**	**9538**	# of Additional Visitors in 2015

Table 1. A breakdown of the Berat National Museums' Visitors Increase, 2014-2015 [Source: Centre of National Museums, Berat]

as how initiatives aimed at transforming them to dynamic institutions can be effective even in the short-run. Berat's National Museums reported a total of less than 9,500 visitors 2012,[1] which further shrank to 7,889 visitors in 2013. The initiatives undertaken by the Museum's new management, not least the Museum's presence in new technologies and social media resulted in a spectacular increase of the number of visitors in 15,094 in 2014 and 24,632 in 2015.[2] Still, as the analysis of data indicates [Table 1], the primary reason for the Museums' increased visit rates is a significant rise in the – already high in 2014 – number of international visitors. In spite of the encouraging increase of the rate of Albanian visitors,[3] which in 2015 comprised 31.07% of the total number of visitors against 26.88% in 2014, their total number (4,057 for 2014 and 7,653 for 2015) are thought to be very low for a city of over 60,000 inhabitants[4] with such and so many attractions. Unsatisfactory numbers, however, do not only point to failures, but also mark opportunities, to which this paper is devoted.

As a starting point, it is evident that the Berat Museums need to do much more to raise awareness of their cultural values and transform these Museums to dynamic, interactive institutions. To address the future generation of audiences, the Berat Museums, we are arguing, should develop pedagogical opportunities through their holdings and build audiences through the organization of thematic exhibitions, the publication of catalogues and brochures, the development of school presentations and programs. As we shall demonstrate, the results of a survey conducted in Berat with children aged 13-15 indicate that, unless significant changes be made to make both Museums dynamic, given that national museums have been referred to as "red-ink businesses,"[5] i.e. unsustainable as commercial entities,[6] it

[1] Giakoumis 2015: 11.

[2] Data supplied from the National Museums' Centre, Berat; I am indebted to its Director, Mr. Agron Polovina, for providing them.

[3] The total number of Albanian visitors was calculated as a sum of the Albanian visitors, pupils and students, as well as visitors without ticket, assuming that visitors without tickets are mostly from Albania.

[4] Data after the 2011 census cited in Reforma Administrative Territoriale, interactive map, http://gis.ceshtjetvendore.gov.al, accessed in January 10, 2016.

[5] Adrian Ellis, "Planning in a Cold Climate." URL: http://cgu.edu/pdffiles/gli/ellis.pdf accessed December 14, 2014; cf. Neil MacGregor, "A Report for the Secretary of State for Culture, Olympics, Media and Sport on the role endowments could play in DCMS funded museums and galleries." URL: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/77725/Endowments_paper_20101208.pdf accessed December 14, 2014.

[6] According to data supplied by the Centre of National Museums., Berat, the total revenue of the Berat National Museums from tickets for the economic year 2015 was 4,039,100 ALL (roughly 29,000 €), significantly lower to the actual expenses, let alone their real needs.

DO NOT COPY

will be highly unlikely for the Berat Museums to be able to effectively compete for these children's free time both in the present, as children, and in the future, as adults.

The structure of this paper is three-partite. Its first part investigates the theoretical framework of what European heritage is; it can therefore function as a compass vis-à-vis the considerations which cultural heritage specialists in Albania should bear in mind in the frame of this heritage's internationalization, i.e. the integration of cultural heritage in Albania in the European cultural heritage map. The paper's second part looks into the current challenges of Berat's cultural heritage managers, educators, policy-makers and other stake-holders, evidenced by way of a survey conducted with children aged 13-15 in Berat. Last but not least, the paper's third part explores ways in which thematic exhibitions can help build audiences. Albanian medieval art historiography's entanglement in the triadic paradigm: ethnicity, artist and period; has hitherto overshadowed any possible nuanced exploration of themes or ideas in known and exhibited or unknown and "hidden" artworks. The organization of a thematic exhibition in Berat entitled "Water in Arts and Crafts of the Berat Region, 4th century B.C. to 19th century A.D." is the first attempt of the sort to break through such barriers; hence, it offers meaningful conclusions and relevant models for the future.

1.2. The Terms

Before proceeding to the main parts of our paper, it would have been an omission if we did not provide definitions of such key-terms used herein, as heritage, intercultural understanding, and pedagogy. We would define heritage as in Montreal City's *Heritage Policy* (2005). After it, "heritage means any assets or group of assets, natural or cultural, tangible or intangible, that a community recognizes for its value as a witness to history and memory"; from a social scientific perspective *heritage* has been called a "product" or a "social construct," resulting from the dynamic process of attributing heritage value to tangible or intangible artworks.[7]

By intercultural understanding we mean the outcome of an on-going process of open exchanges between various stake-holders (including but not limited to specialists, educators and pupils) responding to, but also resulting in various interpretative perspectives and backgrounds of each artwork utilized. Such practices are admittedly influenced by Alison Phipps' description of intercultural communication as "an education of attention in different worlds… embedded in everyday life."[8]

Last but not least, by pedagogy, we mean the method and practice of teaching and learning that engages knowledge and skills mediators and a community of learners. Learning activities in the Berat project were structured on the basis of underlying theories[9] and instructional design models[10] building on the learners' existing experience, offering reflection and connection, examining several concepts or frameworks and applying certain concepts in a relevant way.[11]

2. Europeanizing Culture as a Process of Building International Audiences. A Theoretical Frame

2.1. Europeanization

In what is one of the most cited books on the concept of Europeanization, Featherstone and Radaelli's *The Politics of Europeanization* begins the discussion on the concept by asking a number of questions. The questions range from conceptual to empirical ones. The book began in such an emphatic way with the intention of highlighting some of the fundamental questions remaining to be answered in relation to Europeanization. While a number of questions remain to be answered, at its most basic core, Europeanization refers to a *process* of change as effected by European integration. According to Radaelli, Europeanization refers to:

Processes of **(a)** construction, **(b)** diffusion, and **(c)** institutionalization of formal and informal rules, procedures, policy paradigms, styles, 'ways of doing things', and shared beliefs and norms which are first defined and consolidated in the making of EU public policy and politics and then incorporated in the logic of domestic discourse, identities,

[7] Cited and discussed in Dormaels 2013, 107.

[8] Phipps 2007, 19; cf. Strachan 2014, 222.

[9] Bennett 2003, 2008; Bennet & Bennett 2004.

[10] Hodell 1997.

[11] Bennett 2012.

DO NOT COPY

political structures, and public policies.[12]

As the above definition illustrates, Europeanization is broadly defined as it covers a number of aspects of policy-making. A closer look at the definition also reveals the two-way process of Europeanization—the top-down and bottom-up processes. The definition highlights how certain aspects of policy-making are "first defined and consolidated" at the EU level and then incorporated domestically. This implies that, to first define and consolidate issues at the EU level, member states have had an input in that process—hence, bottom-up. Afterwards, the top-down process takes place in which those issues agreed upon at the EU level are incorporated domestically.

While the definition may seem straight forward, an interesting question has been raised in the literature asking why we are witnessing significant levels of variation in the incorporation of EU rules, procedures, ideas, and norms across the member states. In other words, does Europeanization suggest homogenization or heterogenization? The answer to this question depends on the type of issue being considered. For example, if we were to look at the impact of Europeanization on the new member states from Central and Eastern Europe, we see that the impact has been greater in effecting national policies than national polities and politics.[13] Furthermore, as Europeanization is utilized by a number of different research programs, its impact will also vary accordingly.

According to Featherstone, the use of Europeanization can be divided into four categories: "as an historical process; as a matter of cultural diffusion; as a process of institutional adaptation; and as the adaptation of policy and policy processes."[14] As this paper is focused on the former two categories—as a historical and cultural process—the remainder of the paper will concentrate on analyzing the extent to which Europeanization has furthered the idea of a common European cultural heritage and the extent to which we may witness a similar effect in the case of Albania.

2.2. Cultural Europeanization

As Sassatelli states in the very first line of her book *Becoming Europeans,* "finding 'Europe' and 'identity' in a book's title is now as common as it is vague."[15] The frequency of the two mentioned terms has become more commonplace as the European Union (EU) has deepened over the past decades. Thus as the effects of Europeanization have expanded to cover nearly every aspect of socioeconomic life, it is only a natural progression that cultural Europeanization becomes part of EU discourse. Yet, the interesting question that arises in reference to cultural Europeanization is: Where does the idea itself come from? If we were to view European integration in a historical perspective, culture hardly figures as a driving force of that process. That is, the functions of the Coal and Steel Community were primarily political and economic. The deepening and widening of the EU over the decades, while slowly introducing aspects of a common European cultural heritage, have not been consciously designed to create greater cultural homogenization. Meaning, cultural Europeanization has almost been a side effect rather than a consciously designed policy.

One of the first appearances of the common European heritage in EU documents emerges with the 1973 Declaration on European Identity. According to the document, "defining the European identity involves, reviewing the common heritage" of the then nine members of the European Communities.[16] As such, similar to the manner in which we conceive of national cultures as a unified civic culture, Delanty suggests that the idea of a "European identity evokes a transcendent notion of culture supposedly embodied in something called the European 'heritage'."[17] A common European heritage in this sense refers to those cultural aspects of European history which transcend national differences. In other words, the common Christian affiliation of European citizens, the democratic values of tolerance and acceptance, and the capitalist-communist divide for the Cold War period are some of the core components of this notion of a common European heritage.

This conceptualization of a common heritage, however,

[12] Radaelli 2003: 30.
[13] Borzel 2006: 166.
[14] Featherstone 2003: 5.
[15] Sassatelli 2009: 1.
[16] European Union December 14, 1973: 2.
[17] Delanty 2000: 227.

DO NOT COPY

functions under a number of questionable assumptions. First, it assumes that there are no cultural divisions or alternative cultures within a given nation-state. Thus, as Archer has argued, it is inaccurate to suppose that cultural systems are cohesive.[18] Second, at the European level, it is assumed that those cultural similarities that transcend national differences makeup a common European culture often referred to as Western civilization. However, as Delanty has recently argued, the assertion to refer to Western civilization in the singular has been mostly refused.[19]

It is thus becoming more and more apparent that not only do we have to refer to European culture in the plural, but more importantly that the effects of Europeanization may not be necessarily producing cultural homogenization but rather cultural heterogenization. The concept which has recently been adopted to explain cultural heterogenization as an outcome of Europeanization is cosmopolitanism. Cosmopolitanism deriving from the Greek words of *kosmos-polites* (Gk. κοσμοπολίτες) translating into literal English as 'citizens of the world' connotes a message of diversity rather than cultural homogeneity. In this respect cosmopolitanism fits quite succinctly within the Europeanization literature as both signify diversity rather than uniformity.

It is also instructive to highlight the simple fact that, as the EU has widened over the decades, the outcome of this policy in terms of culture has been greater diversity. In this respect, Delanty is correct in suggesting that cultural Europeanization might as well be referred to as 'cosmopolitanization'.[20] That is, a constructive process of Europeanization, in which cultural diversity is the outcome of integration. This interpretation of cultural Europeanization is also consistent with the growing phenomena of Euroscepticism within the EU. As Taggart—one of the early students of Euroscepticism has pointed out—Eurosceptic parties tend to emerge in the fringes of their respective party systems.[21] Meaning, these are parties often advocating extreme positions of either the far left of far right. Yet, as the future of the EU has been questioned more and more, especially as a result of the 2008 global economic crisis, Eurosceptic parties have become central to discussing the future of the Union. Therefore, those once fringe political parties advocating national interests and positions have been given a voice in EU politics. Thus, not only is it theoretically plausible to argue that cultural Europeanization is likely to lead to greater cultural heterogenization, but this proposition also seems to be supported empirically.

There is also a prescriptive component to this view of cultural Europeanization. While it is without a doubt that the EU project represents a truly unique international organization in which member states have given up considerable sovereignty to Brussels, member states still take national positions in EU policy-making. Thus, if the EU project is to maintain its popular support, not only in the internal sense but also in reference to its external policies (enlargement specifically), it must be able to accommodate national interests not only in the material sense but also in terms of cultural representation. This is precisely Delanty's point when he states that "given the diversity and contestability of cultural identities, Europeanization is likely to succeed only if it creates an ethos of pluralization rather than cohesion."[22]

2.3. Cultural Europeanization and Enlargement

No policy of the EU has had a greater effect in cultural heterogenization than the enlargement process. The Eastern Enlargement, in particular, brought in ten new members that did not necessarily share what were thought as common European cultural values. For example, the new member states brought with them lower levels of toleration toward minorities and opposition groups in comparison to their West European counterparts.[23] Furthermore, new members also introduced different levels of state secularism. The Polish Law and Justice Party as well as the Hungarian Fidesz represent prime examples of new member states being governed by far right parties. In addition to the enlargement process, the collapse of communism brought with it its own challenges for cultural homogenization in the EU. According to Spohn, after 1989, European societies were

[18] Archer 1985: 333-353.
[19] Delanty 2010: 8.
[20] Delanty 2005: 409.
[21] Taggart 1998 : 384.
[22] Delanty 2000: 235.
[23] Marquart-Pyatt – Paxton 2007: 89-113.

DO NOT COPY

transformed as a result of two other factors: one, due to the growing levels of international migration; and two, due to the intensification of inter-civilizational and inter-religious encounters particularly between the Muslim world and the Christian-secularized West.[24]

Like Spohn, Katzenstein makes a similar argument by suggesting that, as the EU continues to enlarge eastward, particularly by incorporating the Orthodox East as well as potentially predominantly Muslim states such as Turkey or Albania, religious issues will become more pronounced within the EU.[25] Thus as the enlargement process is ongoing, we are likely to see greater cultural heterogenization rather than greater homogenization. In other words, terms such as a "European culture" or a "European heritage" are becoming less and less instructive in describing European realities.

The cultural Europeanization effect that was discussed above is unlikely to omit Albania's own political ambitions to join the EU. In order to conclude this brief discussion, it is worth recalling Radaelli's earlier definition of Europeanization. The concept referred to a two-way process—a top-down and a bottom-up process—in which EU policy-making is first defined and consolidated in Brussels, while only subsequently incorporated domestically. In this respect, cultural Europeanization functions along the same mechanics. Thus, it is only logical to expect that, in the Albanian case, European integration will likely have a two-fold effect. On the one hand, it is expected that Albania's own cultural heritage will be reinterpreted as a result of a potential future accession. In other words, Europeanization will affect how Albania views itself not only internally but also in its relations with the West. On the other hand, it is also expected that integration will enforce some of Albania's core cultural tenants. Meaning, similar to what we've been witnessing in Central and Eastern Europe and some of the older members, the deepening and widening of the EU, while having that universal effect of creating greater tolerance and a cosmopolitan view of the Union, at the same time will enforce some of the core cultural characteristics of its constitutive members.

3. Building Local Audiences: A Needs Assessment

Having outlined in the section above the concepts of (cultural) Europeanization and Enlargement, which constitutes one of the future challenges for cultural heritage stake-holders in Albania, i.e. integrating cultural heritage in Albania into what was broadly defined as European heritage, in this section we shall cast light to another kind of challenges. In particular, returning to the local context, this section shall deal with the particular challenges that the Berat Museums have to counter for the purpose of building local audiences. The study was administered through questionnaires delivered in four primary schools[26] of the city of Berat in June 2015. Half of the Grades 7 and 8 classes were randomly selected to participate in the survey. At the end, a total of 165 questionnaires were collected and analyzed with the help of the IBM SPSS Statistics software. The principal conclusions are summarized below.

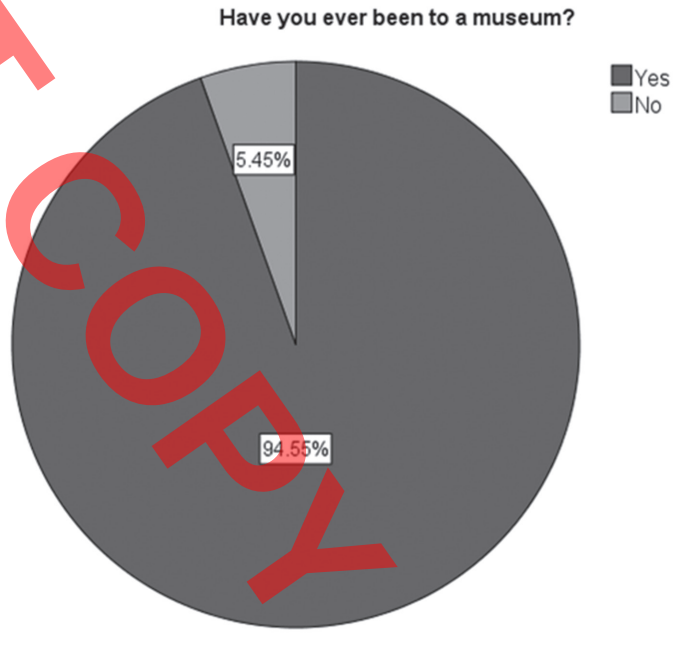

Graph 1. % of students who visited a Museum

DO NOT COPY

[24] Spohn 2009: 358-359.
[25] Katzenstein 2006: 2.
[26] Primary and middle schools in Albania consist the first nine-years-long cycle of compulsory education in Albania.

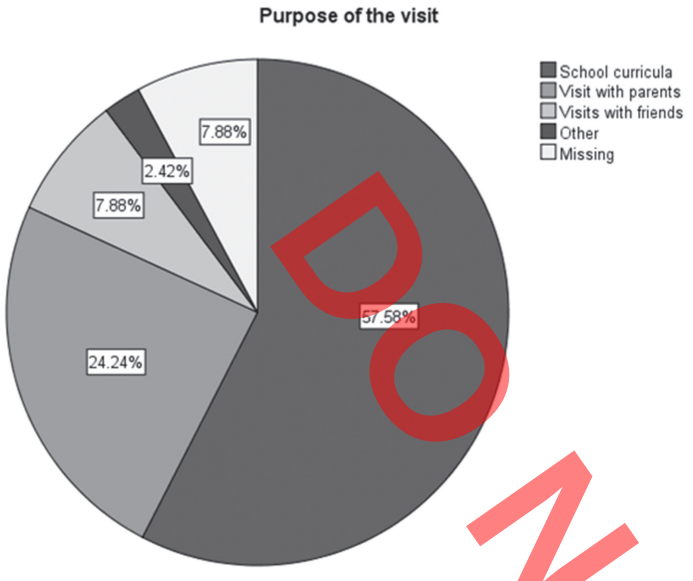

Graph 2. % of purpose of student visit to a Museum

As *Graphs 1* and *2* indicate, 95% of pupils have visited a Museum at least once in their lifetime; the majority of those who visited a Museum, though, (57.58%) did so in the frame of schooling and school curricula. From the small percentage (24.24%) of pupils who visited a Museum with parents, 78% are female and only 22% are male. This interesting Museum visitation gender dynamic is confirmed by the fact that 75% of pupils who never visited a Museum were male [X^2 (1, N = 165) = 3.585, p = 058]. The survey demonstrated that there is a significant association between the educational backgrounds of parents and the visitation to a Museum, whereby the higher the parental education is, the higher the visit rates get [X^2 (1, N = 165) = 4.851, p = 0.028]. Female pupils have also expressed higher rates of visit satisfaction [X^2 (3, N = 165) = 10.650, p = 0.014], a variable communicating the fact that there were precisely female students) with higher rates of interest to offer voluntary work [X^2 (1, N = 165) = 4.700, p = 0.03] as *Graphs 3* and *4* reveal. The stated reasons for their desire to offer voluntary guide services to the Museum were: **a.** to spend creatively free time; **b.** to help by presenting ancestors' past; **c.** to learn more; **d.** to have fun. The three most important information outlets attracting students' attention towards Museums are television (68.5%), internet and social media (58.8%) and textbooks (56.4%) *[Graph 5]*. The role of school textbooks in promoting Museum awareness and culture is also implied in the stated reasons for which students visit the "Onufri" Museum in Berat: the Museum provides opportunities for learning about particular historical periods, tradition and painting.

DO NOT COPY

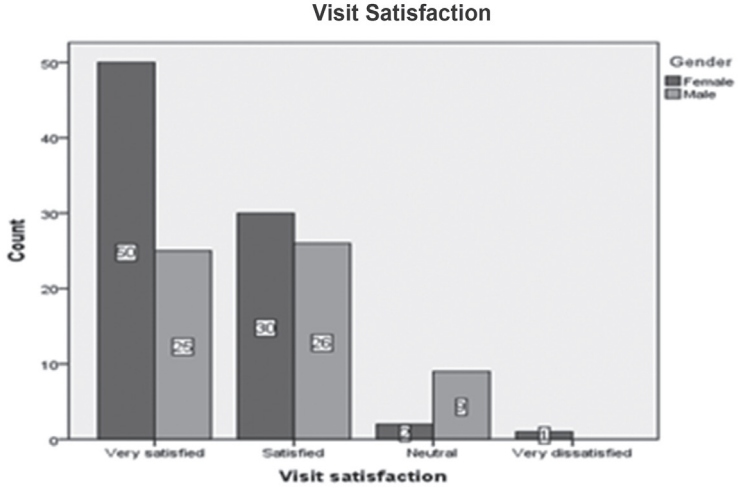

Graph 3. Gendered representation of visit satisfaction

Graph 4. Gendered representation of Museum voluntarism

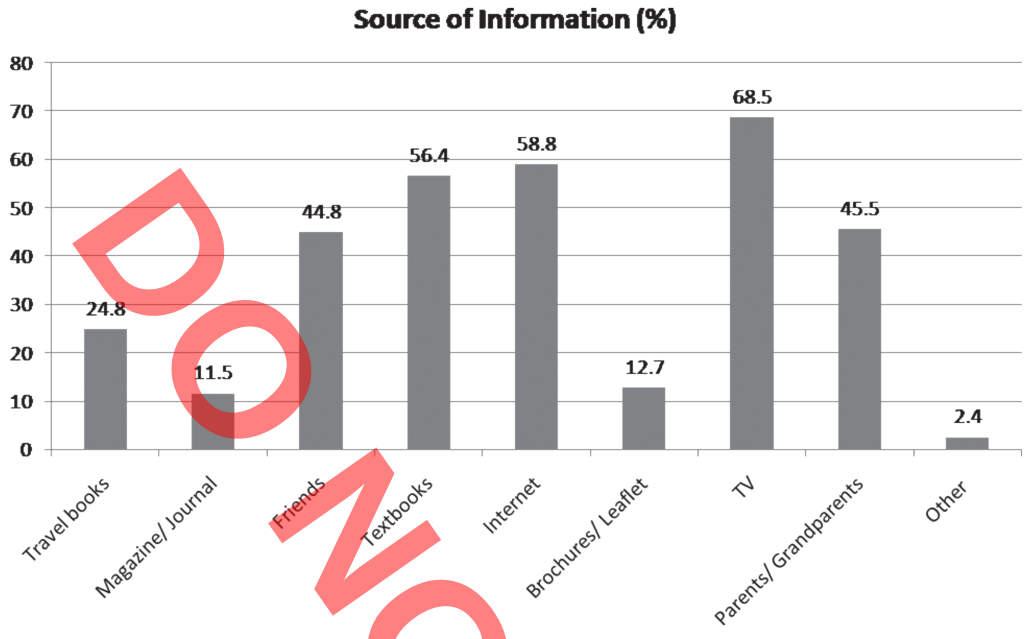

Graph 5. Museum awareness outlets

Last but not least, *Graph 6* demonstrates that there is still lot to be done for pupils to develop a rounded understanding of what heritage is about, especially its natural and spiritual aspects. As was found, national parks, festivals and fairs are not classified in the concept of heritage by the vast majority of pupils.

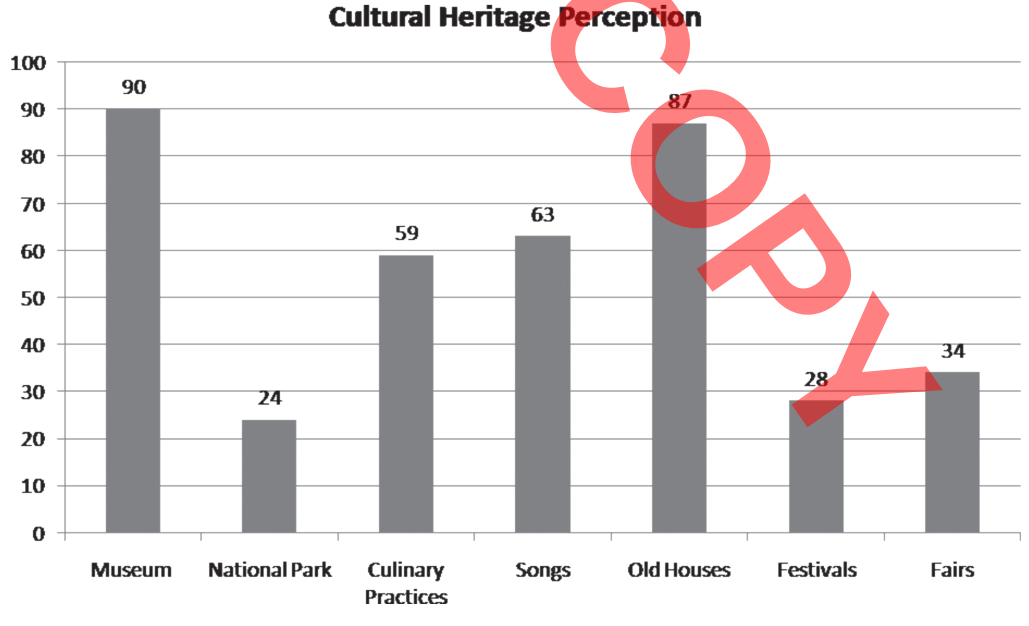

Graph 6. Pupils' perceptions of cultural heritage

DO NOT COPY

Having explored the concepts of (cultural heritage) Europeanization in the paper's first part and the particular challenges which Berat's National Museums have to address in their quest to build future visitors, the following section aspires to demonstrate how thematic exhibitions, combined with school curricula, can contribute to the reinterpretation of cultural heritage in Albania in the country's accession process, as well as to the very needs identified in this current section.

4. Thematic Exhibitions: Addressing Local Needs in an Internationalized Context

4.1. Theoretical Premises:

Fig. 1. Tailoring artworks to the specific needs of various age-groups, on Monday, October 26, 2015 a late-19th-century water flask visited Grade 7 classes of the Mehmed Ali Vrioni School, Berat to invite pupils to visit the exhibition and its modules

In recognition of the experiential attributes of art, as early as in 1930's John Dewey[27] drew sharp distinctions between the *recognition* and the *perception* of an artwork. Recognition, after him, involved a cognitive interaction; the process of perceiving, however, integrated cognition with a "deliberate effort to enrich the self through imaginative interaction".[28] The modern paradigm in heritage studies has gone beyond the limits of imaginary interactions; for it replaced the role of an objective observer for non-experts to the role of the engaged participant, in the understanding that *we are* culture and *we are* setting, be this natural, cultural or both.[29]

The desired engagement of participants in the cultural landscape necessitates a reconsideration of the role of experts as professional mediators of cultural heritage and a shift in the nature of their task, from a product to a process. Silberman[30] argues that the aim of the ICOMOS Interpretation Charter was …:

> … to replace the exclusive authority of the professional interpreter with a collaboration of stakeholders, including new people, new voices and new themes into the interpretive discourse. Professional interpreters would, of course, not disappear from the heritage landscape, but their emphasis would be primarily on the transfer of empirical information – or even the emotional "provocation" to elicit interest and support … It was rather the engagement of local and associated communities in interpretation as expressions of local and regional identity and empowerment as participants in collective reflection.

In this Habermasian realization of communicative discourse in public spheres,[31] the role of schools, educators and pupils as stakeholders into the interpretive discourse is essential. As early as in 1970 Arthur Newman recognized that, to "imbue the student with empathetic disposition … is among the responsibilities with which the school has been traditionally charged".[32] In the 21st century, as we move away "from passive consumption of prepared presentations to enactment of identity and connection, this new form of heritage interpretation breaks through the confines of the tour and the site" and becomes "an informed and inclusive group activity, and expression of evolving community

[27] Dewey 1934: 221-222; Newman 1970: 18.

[28] Newman 1970: 18.

[29] Smith 2013: 49.

[30] 2013: 29.

[31] Habermas 1991.

[32] Newman 1970: 18.

DO NOT COPY

Fig. 2. "The role of schools, educators and pupils as stakeholders into the interpretive discourse of cultural artworks is essential": Glimpses from the modules' inauguration in Onufri Museum, Castle, Berat, October 27, 2015

identity, facilitated by professionals and non-professionals alike".[33] It is therefore evident that fostering empathetic and discursive disposition towards cultural heritage experience and interpretation relays no longer exclusively in schools, and that cultural stakeholders and landscapes have a formative role to play thereof.

In his seminal conceptual framework within which the claim that art is "preeminently well-suited for fostering a sense of empathy" in intercultural understanding matters, Arthur Newman[34] argues that the knowledge of the 'Other's' global outlook and the artistic is conducive to the development of learning experiences for developing empathetic intercultural understanding. His conclusion remaining unchallenged, we would argue that his epistemological premises of claiming mono-cultural 'ownership' of "the artistic",[35] manifested through the use of the analytical categories of the "We" versus the "Other" are fallacious. In a South-East European perspective, Balkan nationalism applied a powerful, divisive, elites-driven thrust to communities peacefully co-existing in territories of pre-modern states (empires and others). Since late medieval times these communities identified themselves primarily in terms of religion. The establishment of nation-states and the mobilization of mass socialization mechanisms, such as the school or the army, designed, constructed and consolidated a national identity, whose discourse was founded on the binary opposition (or enmity) between "Us" (the in-group) and the "Other" (the out-group). National narratives fostered monocultures (e.g. monolingualism, monoculturalism); hence, centuries-old shared heritage and history was neglected, rarely acknowledged or underrepresented and, at worst, despised or even eradicated. Adding new intercultural perspectives to the old, ethnocentric paradigm in cultural heritage interpretation, leads to an acknowledgement and perception of common heritage. Shared, claimed, or even contested as it may be, this common heritage can be utilized for the promotion of pedagogies of cross-border cooperation and intercultural understanding, as well as for the development of meaningful teaching and learning extra-curricular experiences.

In this theoretical framework, a newly emerging role of cultural experts is to provide teachers and teaching practitioners with the necessary theoretical and applied tips that would empower them to utilize cultural heritage

Fig. 3. Two icons of the Seven Saints that Christened the Slavs explained to Albanian Grade 7 pupils from Berat, October 27, 2015. Two of them, among whom the Bohemian saint Gorazhd, were allegedly buried in Berat, as the icons' Greek inscriptions relate

[33] Silberman 2013, 30.

[34] Newman 1970.

[35] Newman 1970: 18.

DO NOT COPY

materials – in our context these were assembled in the frame of a thematic exhibition – for the purpose of structuring curriculum-related teaching and learning activities, which are, at the same time, both meaningful and promoting pedagogies of intercultural understanding. At the heart of this endeavor is the conviction that cultural heritage, especially *in situ*, can and should be utilized in education, in the same fashion as education should be utilized in cultural heritage sites.

There are multiple mutual benefits of coupling cultural heritage and education. While cultural heritage is a *sine non qua* element for pupils to develop a sound personal and group identity, education is indispensable for cultural heritage sites to develop from static entities, as they currently more often than not are in Albania, to dynamic and interactive institutions that create and enhance audiences. The way to this transformation is to instil the kinds of values in their target groups so as to make visiting cultural heritage sites an important aspect of individual intellectual cultivation and social interaction. Given that cultural heritage sites have been referred to as unsustainable commercial entities, the response to the challenge is collaboration of different cultural and education stake-holders. Cultural heritage will not survive merely with funds provided by Ministries of Culture, unless it attracts supplementary funds also from educational programmes.

The models of already mediated cultural heritage sites, like National Museums, are not conducive to the objective of transforming cultural heritage sites from static to dynamic institutions, as the mediation of various artefacts in their permanent exhibitions disregards the specific needs of their different addressees; put simply, the expectation is that the visitor should adjust to the cultural heritage site rather than vice-versa. Tailoring artworks to the specific needs of various age-groups, as opposed to expecting diverse age-groups to adjust their receptivity to uniformly transmitted stimuli, is a key to this transformation. The need to establish models thereof is therefore evident; this is what the project entitled "Water in Arts and Crafts of the Berat Region, 4th century B.C. to 19th century A.D." involving three key cultural and educational stake-holders in Berat in the frame of organizing a thematic exhibition and building meaningful education activities with the stimuli provided by some of the exhibition's artefacts, with its teacher manual and two pupil workbooks aspired to provide.

Fig. 4. "Heritage means any assets or group of assets, natural or cultural, tangible or intangible, that a community recognizes for its value as a witness to history and memory." Pupils dressed in Berat folk costumes at the modules' inauguration, Onufri Museum, Castle, Berat, October 27, 2015

DO NOT COPY

4.2. Thematic Exhibitions as Basis for Pedagogical Activities: The Case of the Exhibition "Water in Arts and Crafts of the Berat Region. 4th Century B.C. – 19th Century A.D.," Berat

While traditional exhibition concepts require that the selection of exhibit items is based almost entirely on the degree of artistic merit that they carry, the artistic value of the exhibit items in this exhibition was perhaps the least relevant criterion when selecting them. Rather, the selection of artworks for this exhibition was, first and foremost, determined by the need to innovate on multiple levels. For example, the water flask shown at *Fig. 1*, unadorned as it is, would have had little chances of making it into an exhibition hall. Despite this, it was picked up for this exhibition to function as a wandering 'teaser'. Such artefacts are aimed at providing a point of contact and generating an interest for the exhibition and the museum with schools and other public audiences; this is meant to be done so as to more effectively encourage these communities to visit the museum and the exhibition.

The exhibition, indeed, innovates in a number of ways. First and foremost, it is innovative in the selection of its artworks. The exhibits assembled therein are currently scattered throughout three different institutions: the "Onufri" Museum, the Ethnographic Museum and the Regional Directorate of National Culture, Berat, and are situated in several locations in the city and the wider region of Berat. Some of the exhibits were chosen precisely because they were 'hidden' from the public; that is, some had been kept in a repository of the Regional Directorate of National Culture, while others had been stored in other rather inconspicuous locations. The second reason that this exhibition was innovative was because, as an exhibition of artworks at a regional level, it not only guaranteed ease in assembling and a lower cost of exhibiting the items, but also emphasized the local and regional history together with its material cultural heritage – a direct objective of the European Community through its territorial cooperation objective. Thirdly, the exhibition innovated insofar as it distanced itself from older, merely chronological or ethnocentric approaches in exhibitions organized both domestically and internationally – e.g., the "Iconographic Exhibition, 14th-20th century" of the Gallery of Arts, 2012, or the "Albanian Iconography" exhibition in the Gallery "Andrei Rubljov" in Moscow, 2012 – by repositioning the exhibits into a thematic and regional approach.

The exhibition was accompanied by a series of museum learning activities which were aimed at for pupils. These activities were designed in the form of a pilot project for children of a particular age-group ranging from 13 to 14 years-old. The idea behind the customization of activities to specific age-groups was that, to be appreciated, the artwork, as an object mediated by art-historians or museum-guides, needs to be adjusted to the different needs, language and interests of its special audience, and not vice-versa. Utilizing the local cultural heritage as a motif and inspiration for the teaching and learning of curricular subjects outside the classroom offered students a unique and innovative way to learn and appreciate the cultural heritage around them. This was done by providing a way for the students, after touring the exhibition, to actively participate in a learning experience which took place outside the classroom.

Finally, given the presence of a permanent exhibition in the museum, the concept of a temporary exhibition organized within the space of a permanent exhibition was another innovation. The advantage of a temporary exhibition within a permanent one was that the temporary exhibition effectively introduced a new perspective into existing collections; its challenge was to have the temporary exhibits harmonized into the shared space.

Last but not least, while the overall objective of the exhibition was, essentially, to create an experience of how water is linked with the culture and history of the communities of the City of Berat and its regions, the teaching and learning activities designed went beyond the thematic axis of the exhibition. In so doing, exhibits were utilized to structure exercises aimed at building specific curricular competences within or without the thematic scope of the exhibition.

As was demonstrated through the activities of the manual which was developed, the competences specified in the national curriculum can creatively and imaginatively be fostered through artworks. The utilization of cultural heritage for the introduction or reinforcement of curricular competences and knowledge also provided space for appreciation of arts, as well as for intercultural understanding.

DO NOT COPY

Fig. 5. The overall objective of the exhibition is, essentially, to create an experience of how water is linked with the culture and history of the communities of the City of Berat and its regions

DO NOT COPY

4.3. The Modules' Manual

The manual which was developed incorporated activities designed in collaboration with school teachers for pupils of Grades 7 and 8. Four subjects were piloted: Arts, History, Mathematics and Language. Teaching practitioners were selected to support the modules and they were trained by teachers who drafted the activities as well as by the project coordinator. The project coordinator and colleagues also trained the teachers [Fig. 6] who developed the activities, as well as the Onufri Museum's staff [Fig. 7]. The overall project was piloted with Year 7 and 8 pupils of the Mehmet Ali Vrioni School, Berat [Figs. 2-4].

The activities provisioned for each subject extended in four phases. The first phase started with the visit of the exhibition's selected artwork (the water flask) in class to invite pupils to the exhibition [Fig. 1]; it continues with a number of in-class activities aiming at preparing pupils for the visit to the exhibition, as well as for the exercises to be conducted

Fig. 6. A Glimpse from the Training of Teachers

Fig. 7. Training the Onufri Museum staff

immediately after the guide to the exhibition (Phase 2). The second phase of the activities began with the pupils' guide to the exhibition and continued, after its end, with the division of the class into four groups, each of which engaged in a circular fashion with the exercises presented in the Teachers' Manual, supplemented by two Pupils' Workbooks; modules were facilitated by teaching practitioners. The third phase of the activity started immediately after the end of the parallel modules and was aimed at engaging pupils with the cultural

Fig. 8. Piloting the Pedagogical Activities with Grade 7 pupils of Mehmet Ali Vrioni School, Berat, October 27, 2015

landscape of Berat's Castle or the City Centre, with follow-up activities building on knowledge and skills developed in the course of Phase 2. Last but not least, the fourth phase consisted in providing motifs for pupils to return to the Museum together with parents, guardians or custodians, in the frame of the final judgments for a series of competitions launched in some of the subject modules. The overall length of the project cycle per class was planned to be 3-4 months, apparently in an interrupted fashion.

4.4. Lessons' Learnt

In some aspects the project was successful, at least as a one-off event. It achieved in creating a novel Museum experience and attracting a considerable number of local visitors, mostly likely students in the months of October, November and, to a lesser extent, in December 2015. With only a fraction of the cost of such projects in Europe, the Museum managed to create an exhibition. New holdings never exhibited before made their way to the "Onufri" Museum and informative sheets were extracted from the exhibition's catalogue, laminated and offered to the public. Existing Museum holdings were marked with a distinct sticker and were also labelled. Several teachers and teaching interns were trained and participating students appeared to be thrilled. The same students were randomly interviewed three months after the event to check the retention rate of the experience, which was found to be in satisfactory levels.

The drawbacks of the project, however, to the extent that they were manifested by January 2016, when this paper was put together, as the project is expected to last by April 30, 2016 are equally instructive. First, while the insufficiency of funds for this project (total funds available: ca. 12,000 €) was compensated by voluntary work, considering that volunteers may not always be forthcoming, a medium-scale exhibition of the sort, with 52 selected exhibits, can be conducted with minimal funds of no less than 16,000 €, but probably closer to 20,000 €, considering the scarcity of locally available expertise. Second, the absence of ample Museum spaces compelled the Museum to place most photographic exhibits at the porch of the church in which the Museum is situated. Hence, even before the advent of harsh winter, on account of their poor installation with mere nails they were removed, allegedly to be placed back in place after the harsh

DO NOT COPY

days of the winter. Third, the Museum's lack of minimal infrastructural equipment for the conduct of the modules[36] compelled *impromptu* solutions that are unsustainable (e.g. borrowing desks and chairs from schools). Fourth, teaching interns were not officially assigned the task of conducting the modules by the local Directorate of Education; hence, after the inauguration of the event they vanished in the schools of their practice. Fifth, because, soon after the inauguration of the event, the four-phase approach was abandoned; hence, the "teaser" object never made it to another school; while the last phase was never announced or seriously promoted among pupils. Sixth, because, although schools should have visited the exhibition at a pace of no more than two classes a day, with a carefully monitored schedule of educational visits, all visits were conducted *en masse* within 4 days' time in November 2015; as a consequence, neither the "Onufri" Museum's capacity could reasonably accommodate such a flux of students to make any impression on them, nor could the modules be conducted with hordes of pupils visiting the Museum, even if there were teaching interns to deliver the modules. Last but not least, the lack of harmonious collaboration between the different local cultural and educational stake-holders and the indifference of the local authorities to support this project caused no little problems in the process. Although the project is to end in April 2016, at the time when these preliminary findings were written (January 2016), the prospects of it creating a lasting and easy-to replicate model are rather meagre.

5. Concluding Remarks:

In our paper we argued that Museums in Albania currently lack the critical mass of specialists, coordinated vision and audience that would make them sustainable in the medium and long run, barring the anyhow constantly diminishing state funds. To build audiences, Museums need to identify innovative ways in which their holdings can be utilized to raise public awareness of these Museums' cultural values, to develop pedagogical opportunities through thematic exhibitions, events or through the development of school presentations and programmes. Museums, the Regional Directorates of Culture and their repositories should be considered as vital assets with the potential to contribute to the social and economic development of their cities and regions.

This paper investigated how cultural heritage management is expected to develop in Albania in the following 50 or so years of the Institute of Monuments of Culture history. In doing so, it presented the concepts of cultural Europeanization and EU enlargement, in the frame of Albania's cultural heritage vis-à-vis the country's EU integration and what some of the challenges currently faced are. We argued that the triad ethnicity, artist and period, which dominated the cultural heritage interpretation paradigm, is now obsolete and that new paths should be followed in order to demonstrate the ways in which the cultural heritage at a local setting has interacted with wider, international cultural systems. We further argued that thematic exhibitions of the sort that was organized in Berat is conducive to this end. The presentation of the thematic exhibition's project in Berat presents culture managers with a roadmap of how such thematic exhibitions can be conceived and implemented and the sort of pedagogical activities that can be coupled with such events to create meaningful, cross-curricular learning opportunities for the present, as well as a pool of sympathizers for the future.

[36] Berat's Municipality failed to abide by the Mayor's promise to supply the Museum with five foldable round tables.

DO NOT COPY

REFERENCES

1. Archer M. S. (1985), "The Myth of Cultural Integration," *British Journal of Sociology* 36/3: 333-353.
2. Bennett, Janet M. "Turning Frogs into Interculturalists: A Student-Centered Development Approach to Teaching Intercultural Competence." In *Crossing Cultures: Insights from Master Teachers*. Edited by Nakiye A. Boyacigiller, Richard Alan Goodman, and Margaret E. Phillips, 157-170. New York: Taylor & Francis, 2003.
3. Bennett, Janet M. "Transformative Training: Designing Programs for Culture Learning." In *Contemporary Leadership and Intercultural Competence: Understanding and Utilizing Cultural Diversity to Build Successful Organizations*. Edited by Michael A. Moodian, 95-110. Thousand Oaks, CA: Sage, 2008.
4. Bennett, Janet M. "The Developing Art of Intercultural Facilitation." In *Building Cultural Competence: Innovative Activities and Models*. Edited by Kate Berardo and Darla K. Deardorff, 13-22. Sterling, VA: Stylus Publishing, 2012.
5. Bennett, Janet M. and Bennett, Milton J. "Developing Intercultural Sensitivity: An Integrative Approach to Global and Domestic Diversity." In *Handbook of Intercultural Training*, 3rd edition. Edited by Daniel R. Landis, Janet M.Bennett and Milton J. Bennett, 147-165. Thousand Oaks, CA: Sage, 2004.
6. Borzel T. (2006), "Deep Impact? Europeanization Meets Eastern Enlargement," in: Agh A. and Ferencz A. [eds.] (2006), *Deepening and Widening in an Enlarged Europe: the Impact of the Eastern Enlargement.* Budapest: "Together for Europe" Research Centre of the Hungarian Academy of Sciences.
7. Cole, Michael. *Cultural Psychology: A Once and Future Discipline*. Cambridge, MA: Harvard University Press. 1998.
8. Delanty G. (2000), "Social Integration and Europeanization: The Myth of Cultural Cohesion." *Yearbook of European Studies* 14/1: 221-238.
9. Delanty G. (2005), "The Idea of a Cosmopolitan Europe: On the Cultural Significance of Europeanization." *International Review of Sociology—Revue Internationale de Sociologie* 15/3: 405-421.
10. Delanty G. (2010), "The European Heritage from a Critical Cosmopolitan Perspective." *LEQS Paper No. 19/2010.*
11. Dewey, John. *Art as Experience*. New York: G.P. Putnam's Sons, 1934.
12. Dormaels, Mathieu. "The Concept Behind the Word. Translation Issues in Definitions of Heritage." In *Heritage Studies*, vol. 1 (Understanding Heritage: Perspectives in Heritage Studies). Edited by Marie-Theres Albert, Ronald Bernecker and Britta Rudolff, 107-115. New York: Walter de Gruyter, 2013.
13. Douglas, Mary. *Cultural bias*. No. 35. Royal Anthropological Institute, 1978.
14. European Union, *Declaration on European Identity*, December 14, 1973. Copenhagen.
15. Featherstone K. (2003), "Introduction: In the Name of 'Europe'," in Featherstone K. and Radaelli C.M. [eds.] (2003), *The Politics of Europeanization*. Oxford: Oxford University Press.

DO NOT COPY

16. Giakoumis K. (2015), "Introduction", in Giakoumis K. [ed.] (2015), *Water in Arts and Crafts of the Berat Region. 4th Century B.C. to 19th Century A.D.*, Tirana: Gentgrafik – University of New York Tirana, 10-19.
17. Habermas, Jürgen. *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Cambdige Mass.: MIT Press, 1991.
18. Hodell, Chuck. *Basics of Instructional Systems Development*. Alexandria, VA: American Society for Training and Development, 1997.
19. Katzenstein P.J. (2006), "Multiple Modernities as Limits to Secular Europeanization?," In: Byrnes T. A. and Katzenstein P.J. [eds.] (2006), *Religion in an Expanding Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
20. Marquart-Pyatt S. and Paxton P. (2007), "In Principle and in Practice: Learning Political Tolerance in Eastern and Western Europe." *Political Behavior* 29/1: 89-113.
21. Newman, Arthur. "Promoting Intercultural Understanding through Art," *Art Education* 23 / 1 (Jan. 1970): 18-20.
22. Perry, Laura. and Southwell, Leonie. "Developing intercultural understanding and skills: Models and approaches," *Intercultural Education* 22/6 (2011):453-466.
23. Phipps, Alison M. *Learning the Arts of Linguistic Survival: Languaging, Tourism, Life*. Celevedon: Multilingual Matters, 2007.
24. Radaelli C.M. (2003), "The Europeanization of Public Policy", in Featherstone K. and Radaelli C.M. [eds.] (2003), *The Politics of Europeanization*. Oxford: Oxford University Press.
25. Sassatelli M. (2009), *Becoming Europeans: Cultural Identity and Cultural Policies*. New York: Palgrave Macmillan.
26. Silberman, Neil A. "Heritage Interpretation as Public Discourse. Towards a New Paradigm". In *Heritage Studies*, vol. 1 (Understanding Heritage: Perspectives in Heritage Studies). Edited by Marie-Theres Albert, Ronald Bernecker and Britta Rudolff, 21-33. New York: Walter de Gruyter, 2013.
27. Smith, Julian. "Cultural Landscape in Theory and Practice. Moving from Observation to Experience". In *Heritage Studies*, vol. 1 (Understanding Heritage: Perspectives in Heritage Studies). Edited by Marie-Theres Albert, Ronald Bernecker and Britta Rudolff, 49-66. New York: Walter de Gruyter, 2013.
28. Spohn W. (2009), "Europeanization, Religion and Collective Identities in an Enlarging Europe. A Multiple Modernities Perspective". *European Journal of Social Theory* 12/3: 358-374.
29. Strachan, Aileen. "A 'Curious' Case Study: Creating Intercultural Dialogue through Objects." In *Migrating Heritage: Experiences of Cultural Networks and Cultural Dialogue in Europe.* Edited by Perla Innocenti, 221-232. Farnham, Surrey: Ashgate Publishing, 2014.
30. Taggart P. (1998), "A Touchstone of Dissent: Euroscepticism in Contemporary Western European Party Systems." *European Journal of Political Research* 33/3: 363-388.
31. UNESCO. *Universal Declaration on Cultural Diversity*. Paris, UNESCO. http://www2.ohchr.org/english, 2001.

DO NOT COPY

Konstantinos GIAKOUMIS
Ariana ÇELA
Eltion MEKA
Universiteti i New York, Tiranë

DO NOT COPY

RRITJA E AUDIENCËS NËPËRMJET EKSPOZITAVE TEMATIKE DHE NDËRKOMBËTARIZIMIT TË TRASHËGIMISË. RASTI I BERATIT

Aspirata e Shqipërisë drejt integrimit në BE kërkon një rikonceptualizim të trashëgimisë kulturore në Shqipëri në kuadër të zhvillimit më të gjerë të shkëmbimeve kulturore. Prandaj, ne do të argumentojmë se ndërkombëtarizimi i interpretimit, prezantimit dhe menaxhimit të trashëgimisë kulturore në Shqipëri është shenja e vetme e suksesit të ardhmen.

Muzeu "Onufri" në Kalanë e Beratit është përmban disa prej thesareve më të rëndësishme kulturore në Shqipëri. Megjithatë, ky muze dhe Muzeu Etnografik i qytetit, sëbashku tërheqin një numër të kufizuar vizitorësh, pasi të dy muzetë, për pjesën më të madhe të historisë së tyre kanë mbetur statikë dhe jo tërheqës. Muzetë statikë karakterizohen nga misioni klasik i mbledhjes dhe ruajtjes së objekteve, apo si një shërbim i cili duhet shijuar nga komuniteti në bazë të nevojës. Muzetë dinamikë dhe interaktivë zgjerojnë misionin e tyre me ekrane të përkohshme, që synojnë maksimizimin e audiencës dhe zgjerimin e arsimimit publik si dhe ofrojnë argëtim.

Kalaja bizantine, me kishat e saj të rëndësishme bizantine dhe post-bizantine, trashëgimia e pasur osmane e qytetit të Beratit e mbrojtur nga UNESCO, na shtyjnë drejt iniciativave që synojnë transformimin e tyre në institucione dinamike që mund të jenë efektive edhe në një afat të shkurtër.

Fillimisht, është e qartë se Muzetë në Berat duhet të bëjnë shumë më tepër për të rritur ndërgjegjësimin e vlerave të tyre kulturore dhe për t'u transformuar në institucione dinamike interaktive. Për të adresuar brezin e ardhshëm të audiencave, Muzetë e Beratit, duhet të zhvillojnë mundësitë pedagogjike për të ndërtuar audiencën nëpërmjet organizimit të ekspozitave tematike, botimit të katalogëve dhe broshurave, zhvillimit të prezantimeve dhe programeve shkollore.

Specialistët e trashëgimisë kulturore në Shqipëri duhet të mbajnë parasysh ndërkombëtarizimin e kësaj trashëgimie, d.m.th integrimin e trashëgimisë kulturore në Shqipëri, në hartën e trashëgimisë kulturore evropiane. Organizimi i një ekspozite tematike në Berat titulluar "Uji në Arte dhe Mjeshtëri në Qarkut e Beratit, shekullit të IV - XIX", është përpjekja e parë e këtij lloji dhe ofron një model të rëndësishëm për të ardhmen.

Në së qoftë se ne japim përkufizime të tilla kyç të termave të përdorura këtu, si trashëgimi, mirëkuptimit ndërkulturor dhe pedagogji, trashëgiminë do ta përcaktonim si: "Trashëgimia nënkupton çdo pasuri apo grup aktivesh, natyrore apo kulturore, materiale ose shpirtërore, që një komunitet i njeh për vlerën e tyre, si një dëshmi para historisë dhe kujtesës". Trashëgimi sociale është quajtur një «produkt» ose një «konstrukt social», që rezulton nga

procesi dinamik me vlera i trashëgimisë të veprave të artit të prekshme ose të paprekshme.

Nga të kuptuarit ndërkulturor kuptojmë rezultatin dhe në vazhdimësi procesin e shkëmbimeve të hapura midis aktorëve të ndryshëm (duke përfshirë por jo kufizuar specialistët, edukatorët dhe nxënësit), por edhe duke rezultuar në këndvështrime të ndryshme interpretuese dhe prejardhje të çdo objekti që shfrytëzohet. Praktika të tilla janë të ndikuara pa dyshim nga përshkrimi i Alison Phipps ne lidhje me komunikimin ndërkulturor si "një arsim të vëmendjes së botëve të ndryshme ... të përfshira në jetën e përditshme.»

E fundit por jo më pak e rëndësishme, pedagogji do të thotë metodë dhe praktikë e mësimdhënies dhe mësimnxënies që angazhohet nëpërmjet njohurive dhe aftësive ndërmjetësuese me komunitetin e nxënësve. Aktivitetet e të nxënit në projektin e Beratit janë strukturuar në bazë të teorive themelore dhe mësimore, duke ofruar reflektim dhe lidhje, duke shqyrtuar disa koncepte dhe duke aplikuar koncepte të caktuara në mënyrën përkatëse.

Një nga paraqitjet e para të trashëgimisë së përbashkët evropiane në dokumentet e BE-së del me 1973 me anë të Deklaratës mbi Identitetin Europian. Sipas dokumentit, "përcaktimi i identitetit evropian përfshin rishikimin e trashëgiminë së përbashkët" Delanty sugjeron se ideja e një «identiteti evropian ngjall një nocion transhendent të kulturës e mishëruar në atë që quhet» trashëgimi «Evropiane». Trashëgimia evropiane në këtë kuptim i referohet atyre aspekteve kulturore të historisë evropiane të cilat tejkalojnë dallimet kombëtare. Me fjalë të tjera, përkatësia e përbashkët e krishterë e qytetarëve evropianë, vlerat demokratike të tolerancës dhe pranimit, dhe ndarjes kapitalist-komuniste për periudhën e Luftës së Ftohtë janë disa nga komponentët kryesore të këtij nocioni të trashëgimisë së përbashkët evropiane.

Kjo supozon se nuk ka ndarje të kulturës apo kulturave alternative brenda një komb-shteti të caktuar. Së dyti, në nivel evropian, është supozuar se këto ngjashmëri kulturore i kapërcejnë dallimeve kombëtare.

Eshtë duke u bërë gjithnjë e më e qartë se jo vetëm që ne duhet t'i referohemi kulturës evropiane në shumës, por më e rëndësishmja është që efektet e evropianizimit të mos jenë domosdoshmërisht prodhim i homogjenizimin kulturor, por heterogjenizim i kulturës së vendeve. Koncepti i cili është miratuar kohët e fundit për të shpjeguar heterogjenizimin kulturor si rezultat i evropianizimit është kozmopolitanizmi. Kozmopolitanizmi rrjedh nga fjalët greke e Kosmos-polites (Gk. Κοσμοπολίτες) përkthyer në anglisht në mënyrë literale si "qytetarë të botës" dhe kjo përcjell një mesazh të diversitetit dhe jo homogjeniteti kulturor.

Kështu që ajo që logjikisht pritet në rastin e Shqipërisë, është që integrimi europian ka të ngjarë të ketë një efekt të dyfishtë. Nga njëra anë pritet që trashëgimia kulturore e Shqipërisë do të ri-interpretohen si rezultat i një anëtarësimi të mundshëm në të ardhmen. Me fjalë të tjera, evropianizimi do të ndikojë në atë si Shqipëria e sheh veten jo vetëm brenda vendit, por edhe në marrëdhëniet e saj me Perëndimin. Nga ana tjetër, pritet gjithashtu që integrimi të ketë efekt universal në krijimin e tolerancës më të madhe duke respektuar karakteristikat kryesore kulturore të anëtarëve përbërës të saj.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

monumentet
54/2016

Prof. Dr. Luan PËRZHITA
Dr. Sabina VESELI

DO NOT COPY

NJË VËSHTRIM MBI INTERPRETIMIN DHE PREZANTIMIN ARKEOLOGJIK PËR PUBLIKUN NË VENDBANIMET DHE MUZETË ARKEOLOGJIKE NË SHQIPËRI

Hyrje

Ky artikull do të përqëndrohet në një vështrim të përgjithshëm të skemës interpretative në vendbanimet dhe muzetë arkeologjike në Shqipëri. Ai, nuk merr përsipër të ketë një rol shterues, por në bazë të një survey të kryer në vendbanimet kryesore, të paraqesë një pamje të përgjithshme të interpretimit publik të arkeologjisë në vendbanimet dhe në muzetë arkeologjikë, duke evidentuar gjendjen aktuale, ndryshimet dhe përmirësimet që janë kryer në këtë aspekt, si dhe duke tentuar të japë disa sugjerime mbi përmirësimin e situatës.

Në këtë punim nuk do të trajtohen edhe kompetencat e institucioneve bazë që kanë për detyrë krijimin e këtyre skemave interpretimi dhe prezantimi[1], si dhe nuk do të përfshihen aspekte të tjera të vendbanimit të cilat rrisin vizitueshmërinë e tij siç janë: konservimet, restaurimet, promovimi etj.

[1] Menaxhimi, studimi dhe interpretimi i trashëgimisë arkeologjike në Shqipëri kryhet nga një sërë institucionesh si: Instituti i Arkeologjisë, QSA (që merret kryesisht me gërmime, menaxhim objektesh arkeologjike dhe studim shkencor). Ministria e Kulturës me një sërë institucionësh në qendër dhe në varësi: Instituti i Monumenteve (me ruajtjen, konservimin dhe restaurimin e monumenteve), Drejtoritë rajonale të Kulturës dhe Parqet arkeologjike (të cilat merren kryesisht midis të tjerash me menaxhimin dhe promovimin e trashëgimisë kulturore) etj.

Interpretimi arkeologjik vështrim historik

Vendbanimet arkeologjike që nga zbulimet e tyre kanë luajtur një rol të rëndësishëm në peisazhin gjeografik, per komunitetet, memorien kulturore, identitetin kombëtar dhe për territoret ku ato shtrihen. Në kohet e sotme vendbanimet arkeologjike ndodhen në mes të rrjeteve të ndryshme të industrisë së trashëgimise, identitetit kulturor, zhvillimit të territorit dhe industrisë së turizmit. Ato shihen si burime sociale, kulturore dhe ekonomike, me një rëndësi të veçantë ideologjike dhe politike, si dhe lidhje direkte të prekshme apo të paprekshme me të shkuarën.

Shprehja se arkeologjia gjeneron interes tek vizitori është shpesh e mbi proklamuar, pasi sado interesante të jetë ajo si disiplinë, monumentet në vetvete janë në shumicën e rasteve të pakuptueshme për vizitorin. Një interpretim dhe prezantim i mirë arkeologjik me shumë mundësi do të ngjallte dhe rriste interesin e vizitorit për arkeologjinë.

Interpretimi arkeologjik i ka fillesat që në periudhën e lashtësisë në Egjipt, më pas në udhëtimet e shkrimet e Herodotit për Azinë e vogel; me udhëtimet dhë rrëfimet e Pausanias në tempujt grekë dhe më pas me ato të pelegrinëve dhe udhëtarëve të parë në periudhën e rilindjes[2], pra një sërë

[2] Dewar, K., "An Incomplete History of Interpretation from the Big Bang", *International Journal of Heritage Studies* 6, 2000, f. 175-180;

interpretuesish dhe guidash të cilët shpjegonin rëndësinë historike të monumenteve dhe peisazheve. Me masivizimin e turizmit guida do të bëhej më e profesionalizuar[3]. Në shekullin e XX, interpretimi arkeologjik për publikun do të masivizohej dhe do ti jepej një rëndësi e veçantë sidomos pas studimeve të F. Tilden mbi rëndësinë e lidhjes së trashëgimisë me publikun[4].

Në Shqipëri iniciatorët e parë sistematikë të interpretimit arkeologjik ishin arkeologët e huaj, L. Rey dhe L. M. Ugolini, të cilët ndërmorën gërmime në Apolloni dhe Butrint, rreth viteve 1923-1939. Ata krahas aktivitetit shkencor të germimeve dhe botimeve, u kujdesën edhe për hapjen e dy muzeve arkeologjikë në Vlorë dhe Butrint. Më tej, ky aktivitet do të zhvillohej nga arkeologjia shqiptare, me hapjen e një sërë muzeve arkeologjikë si në: Apolloni, Durrës, Butrint, Tiranë, Korçë etj., ndërsa interpretimi në vendbanime kryhej vetëm nëpërmjet guidave lokale dhe mungonte tërësisht ndonjë element viziv në vendbanim[5].

Kush e kryen interpretimin dhe prezantimin arkeologjik?

Interpretimi dhe prezantimi arkeologjik është një fushë shumë delikate dhe e vështirë për tu realizuar. Arkeologjia, si një profesion dhe një disiplinë akademike, nuk ka si qëllim kryesor shpërndarjen e njohurive dhe informacionit në një format të kuptueshëm për publikun, por një studim të thelluar shkencor të rezultateve të gërmimit dhe studimit[6]. Ndaj shumë shpesh komunikimi në vendbanimet arkeologjike kryhet nga punonjësit e trashëgimisë të cilët janë thjesht zbatues teknikë.

Në fakt, ajo pjesë e arkeologjisë që merret me transmetimin e këtyre dijeve tek publiku, është një fushë relativisht e re jo vetëm në Shqipëri por edhe jashtë vendit. Në të shkuarën e afërt, vetëm në vitin 1972, do të përdorej termi arkeologji publike nga Ch. McGimsey, e cila kishte në fokus zhvillimin e metodave për interpretimin e arkeologjisë tek publiku dhe një rritje të interesit për të shkuarën nga publiku i gjerë[7].

Tashmë vendbanimet arkeologjike, të cilat sipas T. Hofman përfshijnë sitet historike, parqet, muzetë dhe vendet me një rëndësi tradicionale apo etike, nëpërmjet interpretimit shihen si ikona kulturore të kombit[8]. T. Copeland mendon që motivi i fshehtë për prezantimin e arkeologjisë është për të zgjeruar burimet për arkeologjinë sesa për qëllime të përgjithshme mbi edukimin dhe zbavitjen e publikut[9]. Por, studiues të tjerë, e shohin në një këndvështrim tjetër, sipas të cilit qëllimi kryesor i interpretimit publik është përgjegjësia etike e arkeologëve për të inkurajuar publikun për të kuptuar më mirë të shkuarën[10].

Bazat e interpretimit arkeologjik

Në fakt, siç është përmendur dhe më lartë në këtë artikull, publiku i thjeshtë nuk ka një interes të lindur për arkeologjinë, ky interes mund të lindë vetëm si rezultat i një interpretimi dhe prezantimi tërheqës të vendbanimit. Sipas arkeologjisë *post procesualite*, interpretimi i së shkuarës është një proces përkthimi, ku arkeologët kanë një përgjëgjesi të madhe akademike dhe shërbejnë si përkthyes të së shkuarës në të tashmen[11]. Ndaj interpretimi luan një rol parësor në arkeologjinë publike, pasi është ndërmjetësi midis arkeologjisë,

Alcock, S, E. dhe Cherry, J. F., *Pausanias: travel and memory in Ancient Greece*, Oxford, 2000; Osterrieth, A., "Medieval Pilgrimage: Society and individual quest", *Social Compass* 36, 1989, f. 145-157.

[3] Erik, C., "The tourist guide: the origins structure and dynamics of a role", *Annals of Tourism Research* 12, 1985, f. 5-29.

[4] Tilden, F., *Interpreting our Heritage*. Chapel Hill: The University of North Carolina, Press, 1977.

[5] Në përgjithësi pranë monumenteve vendosej një tabelë thjesht me emërtimin dhe datimin e tij, si p.sh.: Teatri i Butrintit apo Odeoni i Apollonisë, Shek II. pas Kr.

[6] Lipe, W., "Public benefits of archaeological research", në Little, B. (ed) *Public Benefits of Archaeology*. Gainesville, 2002, f. 20-28.

[7] McGimsey, C., *Public Archaeology*. New York, 1972; Carman, J., "The importance of things: archaeology and the law", në M. Cooper, A.Firth, J. Carman and D. Wheatley (eds) *Managing Archaeology*. London, 1995, f. 19-3; Merriman, N., "Introduction: diversity and dissonance in public archaeology", në N. Merriman (ed) *Public Archaeology*. London, 2004, f. 1-17.

[8] Hoffman, T., Kwas, M., Silverman, H., 'Heritage Tourism and Public Archaeology'. *The SAA Archaeological Record* 2, 2002, f. 30.

[9] Copeland, T., "Presenting Archaeology to the Public: Constructing insights on-site", në Merriman, N. (ed) *Public Archaeology*. London, 2004, f. 133.

[10] Lee Davis, K., "Sites without sights: interpreting closed excavations", në J. Jameson Jr., (ed) *Presenting Archaeology to the Public: Digging for Truths*. Walnut Creek, 1997, f. 86.

[11] Shanks, M., *Experiencing Past: on the character of archaeology*. London, 1992.

DO NOT COPY

së shkuarës dhe publikut[12]. Në këtë mënyrë interpretimi është më shumë se informim, por është përdorim i informacionit për të komunikuar histori dhe për të dhënë mezashe, duke mos qene atribut i vetëm i arkeologëve akademikë[13].

Interpretimi arkeologjik, midis shumë komponentëve të tjerë, duhet të jetë i bazuar në një punë shkencore, në autencitet, në atmosferën e vendbanimit, në eksperiencat e komunitetit dhe në targetimin e grupit të vizitorëve. Interpretimi ideal që shihet në muze dhe vendbanimet arkeologjike është një reflektim dhe sintetizim i këtyre elementëve, që forcon konceptet mbi identitetin dhe shton njohuritë e vizitorëve. Sot muzetë dhe vendbanimet arkeologjike luajnë një rol të rëndësishëm në krijimin dhe forcimin e koncepteve të identitetit[14], si edhe në ndërtimin dhe shpërndarjen e kuptimit mbi të shkuarën[15]. Prezantimi për publikun nuk është vetëm rezultati i një studimi akademik por luan dhe një rol të rëndësishëm në krijimin e kuptimit dhe mbart një sërë vlerash dhë përfitimesh të lidhura me burimet arkeologjike.

Skemat e prezantimit dhe interpretimit ndahen në tre tipe: enaktive nëpërmjet veprimit, ikonike nëpërmjet prezantimeve vizuale dhe simbolike në të cilat fjalët dhe numrat janë elementi më i rëndësishëm[16]. Forma enaktive dhe ikonike janë nga më të përdoruarat dhe efektivet për ata vizitorë me pak njohuri mbi arkeologjinë, ndërsa atyre me më shumë eksperiencë i duket më e përshtatshme skema simbolike. M. Thompson jep dy perceptime të stazheve të interpretimit në vendbanimet arkeologjike: së pari kur dikush viziton rrënojat dhe kupton historinë pas tyre nëpërmjet skemës interpretative dhe interepretimi dytësor kur vizitori i përcjell këto të dhëna tek pjesa tjetër e popullsisë[17].

Interpretimi është shumë i gjerë si fushë, që nga mirëseardhja e vizitorit në vendbanim, krijimi i faciliteteve si: shtigje, ura, tualete (që plotëson nevojat e tyre fizike) dhe gjithashtu më e rëndësishmja skema interpretative që plotëson nevojat e tyre intelektuale[18].

Nevoja për interpretim: vendbanime arkeologjike *versus* muze

Nevoja për interpretim si brenda dhe jashtë vendit lidhet me numrin e vizitorëve në vendbanime arkeologjike, të cilët kanë interes të dinë më shumë për çka po vizitojnë. Vendbanimet arkeologjike janë shpesh më popullore se muzetë pasi nuk kanë atë atmosferë elitare që kanë këto të fundit. Publiku nuk është më i kënaqur me objektet pas qelqit të vitrinës por do të jetë në gjendje të ndërveprojë në mënyrë fizike me të shkuarën[19] dhe një vizitë në një vendbanim arkeologjik i mundëson vizitorit të prekë arkeologjinë fizikisht[20].

Interpretimi në vendbanime arkeologjike jashtë vendit lindi si nevojë e informimit të vizitorëve, me rritjen e ndjeshme të numrit të tyre[21], gjë e cila po ndodh dhe në Shqipëri vitet e fundit[22]. Koha e lirë tashmë nuk shpenzohet vetëm për pushime por edhe për vizita të trashëgimisë kulturore, term ky shumë i përdorur së fundmi. Gjithashtu pajisja me mjete e një pjese të mirë të popullsisë ka mundësuar një akses më të lehtë të këtyre vendbanimeve të cilat shpesh nuk gjenden pranë vendbanimeve turistike. Arkeologjia është bërë dhe më prezente edhe nga një sërë programesh televizeve, revista dhe libra që ashtu si dhe jashtë vendit[23], janë bërë të shpeshta edhe në Shqipëri këto vitet e fundit[24].

[12] Hodder, I., "Interpretive archaeology and its role", *American Antiquity* 56, 1991, f. 7–18; Carman, J., "The importance of things…".
[13] Tilden, F., "*Interpreting our…*".
[14] Merriman, N., "The crisis of representation in museums", në F. McManamon and Hatton, A. (eds) *Cultural Resource Management in Contemporary Society: Perspectives on Managing and Presenting the Past*. London, 2000, f. 300-309.
[15] Moser, S., "Representing archaeological knowledge in museums: Exhibiting human origins and strategies for change", *Public Archaeology* 3, 2003, f. 3-20.
[16] Copeland, T., "Presenting Archaeology…", f. 138.
[17] Thompson, M., *Ruins: Their Preservation and Display*. London, 1981, f. 85.
[18] Thompson, M., *Ruins: Their Preservation…,* f. 29.
[19] Blockley, M., "Archaeological reconstructions and the community in the UK", në Stone, P. dhe Planel, P. (ed) *The Constructed Past: Experimental Archaeology, Education and the Public*. London, 1999, f. 15-34.
[20] Skeates, R. *Debating the Archaeological Heritage*. London, 2000.
[21] Thompson, M., *Ruins: Their Preservation…*
[22] Shihet një rritje e ndjeshme vizitorësh vendas dhe të huaj në vendbanimet arkeologjike në Shqipëri, si në ato më popullorët si Butrinti dhe Apollonia ashtu edhe në ato që janë më të izoluara dhe larg qendrave të banuara.
[23] Skeates, R., *Debating the Archaeological…*; Paynton, C., "Public Perception and 'Pop Archaeology': A survey of current attitudes toward televised archaeology in Britain", *SAA Archaeological Record* 2, 2002, f. 33-36; Schadla-Hall, T., "The Comforts of unreason: The importance and relevance of alternative archaeology" në N. Merriman (ed) *Public Archaeology*. London, 2004, f. 255-271.
[24] Të shpeshta dokumentarët mbi arkeologjinë, punën e arkeologëve dhe trashëgiminë arkeologjike në televizionet shqiptare.

PROTOTOP

Arkeologji dhe skema interpretimi dhe prezantimi në Shqipëri

Shqipëria është një vend me një trashëgimi arkeologjike shumë të pasur e cila ka qenë subjekt i gërmimeve intesive për rreth një shekull. Si rezultat i këtyre gërmimeve tashmë shpalosen një sërë sitesh që nga prehistoria deri në mesjetë, të cilat kanë një interes të veçantë për rindërtimin e historisë së Shqipërisë por edhe rajonit të Mesdheut, në të cilin si rezultat i pozicionit gjeografik midis lindjes dhe perëndimit, Shqipëria ka qenë gjithmonë pjesë integrale.

Vendbanimet arkeologjike i përkasin tipologjive të ndryshme ndaj dhe mënyra e prezantimit ndryshon njëra nga tjetra. Nga një *survey* i kryer në vendbanimet arkeologjike në Shqipëri përsa i përket mënyrës së interpretimit kemi përcaktuar katër tipe vendanimesh:

Vendbanime me skemë interpretative dhe muze
Vendbanime me skemë interpretative por pa muze
Vendbanime pa skeme interpretative dhe shpesh të vështira për tu aksesuar
Vendbanimet e fshehura të prehistorisë apo nekropolet

Gjatë këtij vëzhgimi është vërejtur që mënyra më e shpeshtë e prezantimit të arkeologjisë tek publiku në territorin shqiptar është ai simbolik dhe ikonik, pra përmes paneleve dhe guidave lokale[25]. Shpesh sitet arkeologjike të cilat janë të ruajtura më mirë, me monumente të dukshme kanë një sukses më të madh në prezantimin e tyre[26], dhe vihet re që vëmendja më e madhe në interpretim i është dhënë vendbanimeve të tilla si Butrinti dhe Apollonia.

Vendbanime me skemë interpretative dhe muze

Në këtë grup bëjnë pjesë vendbanimet si Butrinti dhe Apollonia të cilat krahas skemës interpretative të vendbanimit janë të pajisura edhe me muzetë përkatës në të cilat ekspozohet kultura materiale që vjen nga gërmimet e kryera në këto vendbanime.

[25] *Survey* i kryer nga autorët në shumicën e vendbanimeve arkeologjike në Shqipëri.

[26] Stanley Price, N., "Conservation and information in the display of prehistoric sites", në P. Gathercole and D. Lowenthal (ed) *The Politics of the Past*. London, 1994, f. 284.

Fig. 1. Pamje e përgjithshme e Butrintit

Butrinti është një nga vendbanimet më të njohura në Shqipëri, një qytet i cili ka njohur një zhvillim të pandërprerë që nga periudha helenistike deri në shekullin e XIX[27]. Por, Butrinti nuk është vetëm arkeologji, por edhe natyrë, park Ramsar dhe i vendosur në një pozicion gjeografik shumë të favorshëm (Fig. 1). Për momentin përfaqëson vendbanimin më të njohur në Shqipëri dhe jashtë vendit. Qyteti, ka qenë objekt gërmimesh intensive, duke filluar që nga L.M. Ugolini, arkeologjia shqiptare deri në vitet 1990 dhe më pas gërmimet e përbashkëta shqiptaro-angleze. Në Butrint do të fillonte faza e riinterpretimit të vendbanimit në vitin 2005 me rihapjen e muzeut dhe përgatitjes së skemës interpretative në vendbanim[28].

Në ambientet e kështjellës veneciane do të rihapej muzeu i Butrintit, ku i tërë ambienti i katit nëndhes u rikonstruktua, po ashtu u ndërtua dhe një platformë e re muzeale me një material arkeologjik të përditësuar, që pasuronte njohuritë e vizitorit mbi historikun e qytetit (Fig. 2). Muzeu u pajis me vitrina të reja ku çdo objekt u pajis me etiketën e vet përkatëse që jepte informacionin e nevojshëm mbi objektin. Një nga karakteristikat kryesore të muzeut ishte dhe

[27] Për historinë e Butrintit shih: Hansen, I. L, Hodges, R (ed.), *Roman Bouthrôtos*, London, 2007; Cabanes, P (dir.), Korkuti, M, Ceka, N, Bace, A. (coll.), *Carte Archéologique d'Albanie*, Tirana, 2008, f. 70-88.

[28] Për një vështrim të gjerë mbi skemën e prezantimit dhe interpretimit në muzeun dhe qytetin antik të Butrint shih: Veseli, S., "Enhancing the importance of archaeology through public interpretation: Butrint as a case study", në *Zbornik Radova*, 2, ICOM See, f. 351-363.

DO NOT COPY

Fig. 2. Pamje nga Muzeu i Butrintit

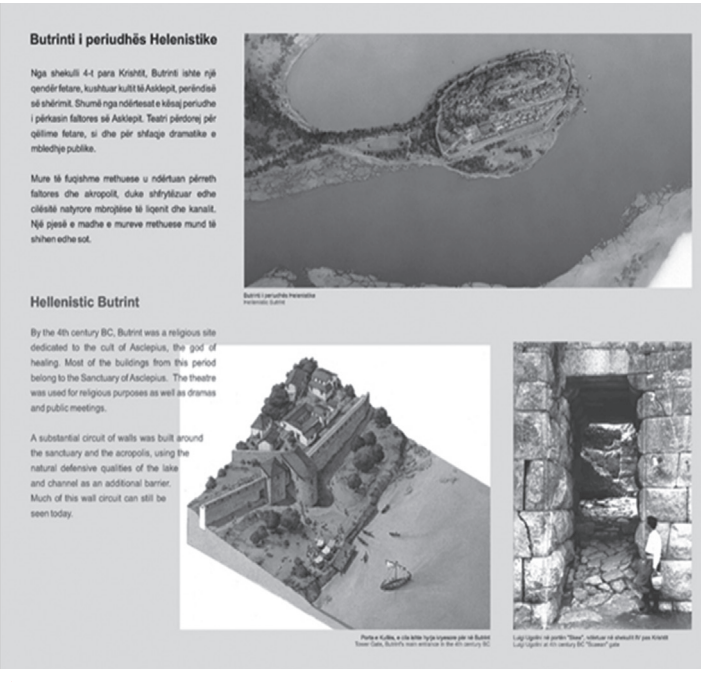

Fig. 3. Panele në Muzeun e Butrintit

pajisja me panele (të lidhura me vitrinat përkatëse) të cilat nëpërmjet tekstit dhe rindërtimeve jepnin informacion mbi momentet kyçe të historikut të qytetit (Fig. 3). E tërë kjo fazë u parapri nga një punë kërkimore e gjatë dhe autentike nga studiues të shumtë, duke u munduar që të jepej historia e qytetit nëpërmjet kulturës materiale në baza historike dhe sa më të vërteta[29].

Një nga problemet në interpretim, që kanë vendbanimet që janë përdorur për një periudhë të gjatë kohore si Butrinti, është që një periudhë e caktuar mund të dominojë ndaj të tjerave. Kjo gjë që mund të vijë si rezultat i rrënojave të ruajtura që mund ti përkasin vetëm një periudhe apo të reflektojë këndvështrimet e intepretuesve se cila periudhë është më e rëndësishme[30]. Në rastin e muzeut të Butrintit, studiuesit u munduan t'i jepnin rëndësinë e duhur çdo periudhe në të cilën janë njohur faza okupimi në Butrint.

Në të njëjtën kohë me hapjen e muzeut, u krye dhe riinterpretimi i vendbanimit me përcaktimin e shtigjeve që mbulonin të tërë territorin e parkut, vendosjes së paneleve me tekst dhe rindërtime pranë monumenteve, që jepnin informacion mbi monumentin në periudha të ndryshme të jetëgjatësisë së tij (Fig. 4). Në panelet e përdorura në vendbanim dhe në muze u përdorën shpesh rikonstruksione hipotetike të monumenteve (Fig. 5). Pavarësisht, se përdorimi i tyre shpesh kritikohet pasi kryhet në baza jo reale[31], interpretuesit në Butrint ishin të mendimit se ndihmonin në perceptimin më të mirë të monumenteve nga vizitorët. Intepretimi në Butrint është kryer gjithashtu duke pasur parasysh faktin se publiku përbëhet nga grupe

[29] Pasi 'autenciteti ka lidhje me autoritetin, dhe objektet nuk e kanë një fuqi të tillë por atë ia japin studiuesit, shih: Crew, S., Sims, J., "Locating Authenticity: Fragments of a Dialogue", në I. Karp, I. and S. Lavine (eds) *Exhibiting Cultures: The Poetics and Politics of Museum Display*. Washington, 1991, f. 163.

[30] Mytum, H., "History, Politics and Culture: Archaeology and interpretation in British National Parks", *The George Wright Forum* 16, 1999, f. 77-90.

[31] South, S., "Generalised versus literal interpretation", në J. Jameson Jr. (ed) *Presenting Archaeology to the Public: Digging for Truths*. Walnut Creek, 1997, f. 55; Cleere, H., "Introduction; the rationale of archaeological heritage management", në H. Cleere (ed) *Archaeological Heritage Management: Principles and Practice*. London, 1989, f. 1-17.

DO NOT COPY

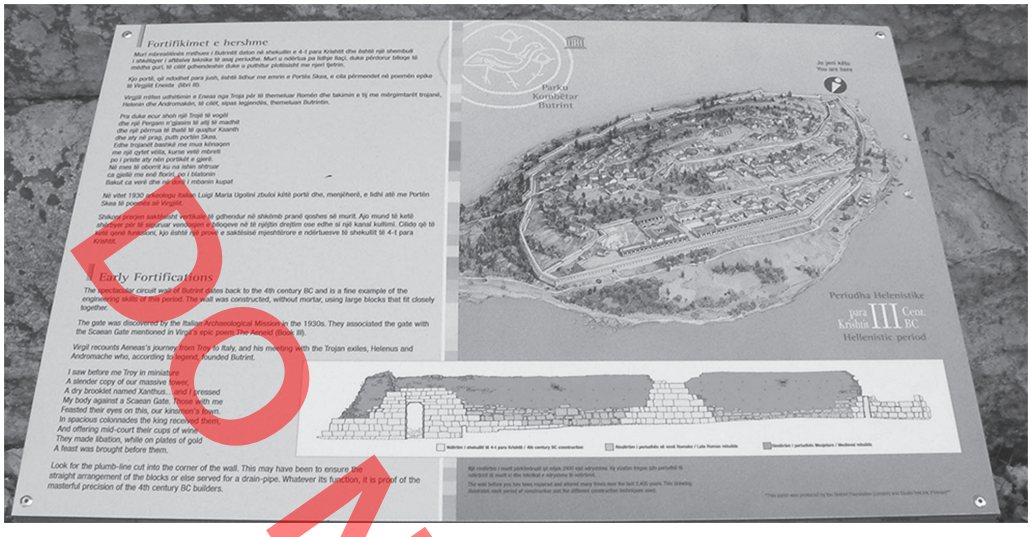

Fig. 4. Panele në vendbanimin e Butrintit

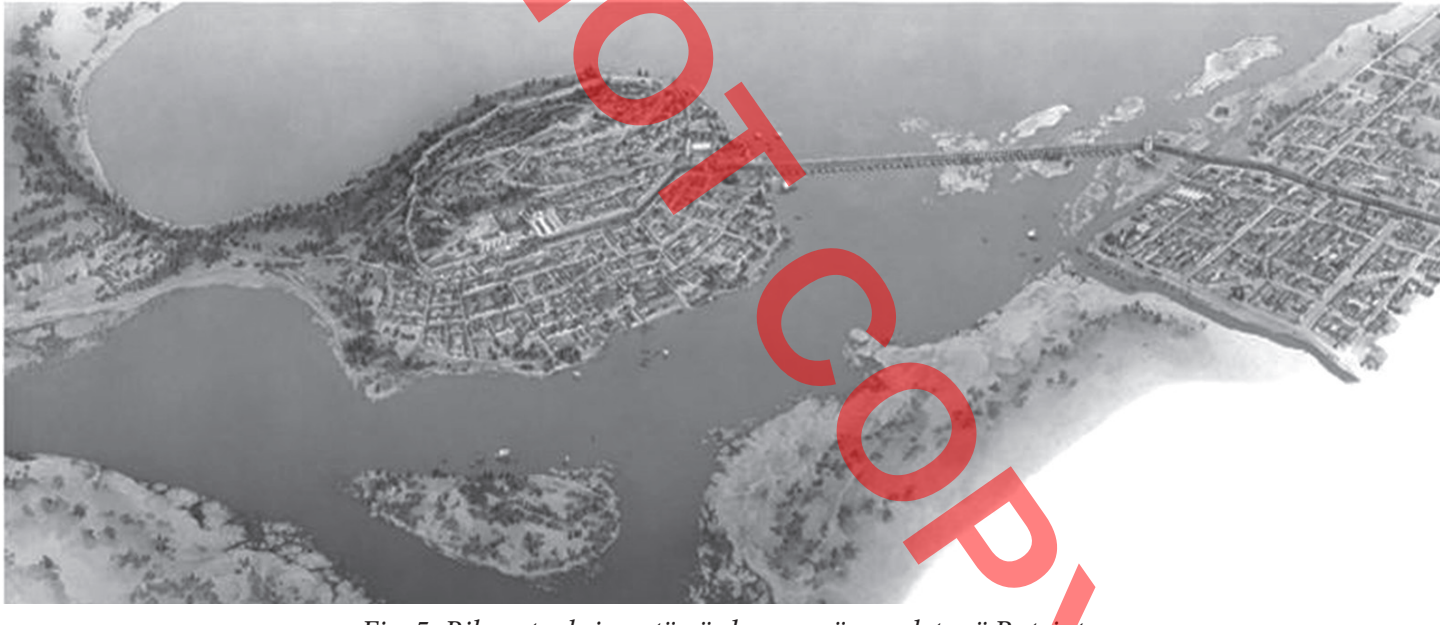

Fig. 5. Rikonstruksione të përdorura në panelet, në Butrint

DO NOT COPY

të ndryshme me nevoja dhe kërkesa të ndryshme[32]. Publiku ka nevoja të ndryshme, por pret dhe është i prirur t'i besojë gjithçkaje që i ofrohet në vendbanim, ndaj informacioni i dhënë në Butrint është përpjekur të jetë sa më i vërtetë dhe i bazuar në një punë të vërtetë shkencore.

E njëjta metodë interpetimi me Butrintin është ndjekur edhe në qytetin antik të Apollonisë, një nga kolonitë e para

[32] McManamon, F., "The Many Publics for…"; Uzzell, D., "Strategic considerations and practical approaches to the evaluation of heritage", në Uzzell.D, Ballantyne. R (eds) *Contemporary Issues in Heritage and Environmental Interpretation: problems and prospects*. London, 1998, f. 185-202.

helene në territorin shqiptar[33]. Në vitin 2010 do të rihapej muzeu i Apollonisë i cili do të jepte historinë e vendbanimit përmes objekteve, por në dallim nga muzeu i Butrintit panelet shpjeguese ishin më të rralla, duke e bërë më të vështirë kuptimin e tij nga vizitorët e thjeshtë (Fig. 6). Ndërkohë që, në vendbanim janë vendosur një sërë tabelash me tekste informuese në tre gjuhë duke përdorur edhe rikonstruksionet për një kuptim sa më të mirë të monumenteve (Fig. 7). Por, vizita në vendbanim, pavarësisht se janë përcaktuar shtigjet dhe intineraret, mbetet shpesheherë e fragmentuar pasi vizitohet kryesisht qendra monumentale duke u lënë pas dore monumente të rëndësishme si: teatri, nymfeu apo muret

Fig. 6. Pamje nga Muzeu i Apollonisë

[33] Cleere, H., *Introduction; the rationale of ...*

Fig. 7. Panele në vendbanimin e Apollonisë

DO NOT COPY

rrethuese. Në këtë mënyrë vizitori nuk merr një tablo të plotë të qytetit antik të Apollonisë dhe rëndësisë historike të tij.

Në të njëjtën linjë qëndron edhe skema interpretative në qytetin antik të Antigonesë, i cili ishte një nga qendrat më të rëndësishme të Epirit gjatë shekujve III-II para Kr[34]. Në Antigone krahas interpretimit nëpërmjet paneleve në vendbanim (Fig. 8), është hapur dhe një qendër për vizitorin

Fig. 8. Panele në vendbanimin e Antigonesë

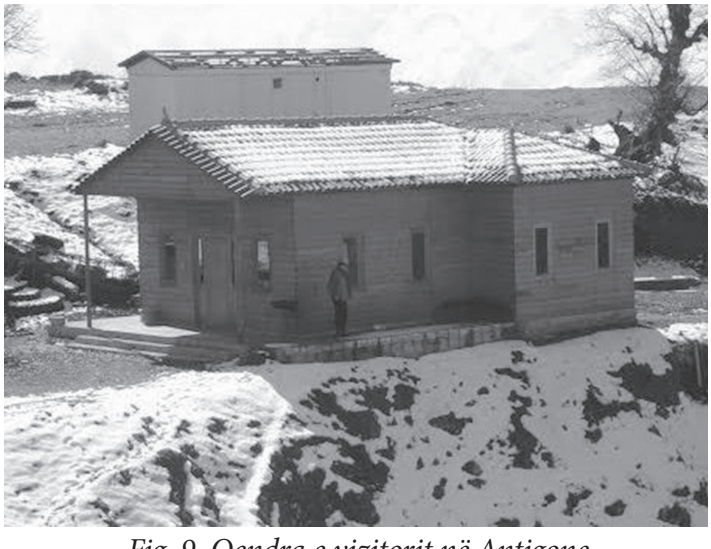

Fig. 9. Qendra e vizitorit në Antigone

[34] Budina, Dh., "Antigonée", *Iliria* 2, (1972), f. 269-378.

e cila jep informacion dhe lehtëson vizitën e publikut në vendbanim (Fig. 9).

Në përgjithësi prezantimet simbolike, të përdorura gjerësisht në Butrint dhe Apolloni sidomos etiketat dhe tekstet, shpesh injorohen nga vizitori pasi duan kohë të lexohen, por megjithatë përsëri janë nga format më të njohura të prezantimit për publikun pasi japin informacion të bollshëm mbi monumentet[35].

Si në Butrint ashtu edhe në Antigone janë kryer edhe një sërë programesh me komunitetin të cilat kanë forcuar lidhjet e tyre me vendbanimin dhe i ka ndihmuar ata për të ndërtuar një 'sens përkitje' në lidhje me këtë të fundit[36]. Vlen të përmenden këtu projektet Artizanët e Antigonesë, apo Kasollja e komunitetit në Butrint e menaxhuar nga banorët lokalë për shitjen e produkteve të prodhura nga ta[37]. Gjithashtu promovimi i këtyre vendbanimeve dhe shumë të tjerave në Shqipëri është kryer dhe nëpërmjet koncerteve, festivaleve të teatrove, panaireve dhe shumë aktiviteteve të tjera për promovim në rang rajonal por edhe kombëtar[38].

Vendbanime me skemë interpretative por pa muze

Në këtë kategori bëjnë pjesë vendbanime si: Bylisi, Amantia, Orikumi, Grazhdan që nuk janë të pajisur me një muze apo qendër për vizitorin dhe interpretimi dhe prezantimi i vetëm arkeologjik kryhet nëpërmjet paneleve të vendosura në vendbanim. Shumica e këtyre paneleve sidomos në Orikum dhe Amantia (Fig. 10, 11) janë vendosur kohët e fundit dhe sigurisht që kanë ndikuar në rritjen e informacionit të vizitorit për historikun e vendbanimit, vizita e të cilit është lehtësuar nëpërmjet shtigjeve të përcaktuara në vendbanim. Por në shumicën e rasteve mungesa e personelit të specializuar dhe e faciliteve të tjera ndikon në uljen e cilësisë së vizitës.

[35] Falk, J., Dierking, L., *The Museum Experience*, Washington D.C, 1992, f. 70.

[36] Lumley, R., "The debate on heritage reviewed", në Corsane, G. (ed) *Heritage, Museums and Galleries: an introductory reader*. London, 2005, f. 20.

[37] Për njohuri më të gjera mbi këtë projekt, shih Veseli, S., "Archaeology and local community interactions in Butrint, Albania", (forthcoming).

[38] Aktivitete të tilla janë të shpeshta në të tëra vendbanimet antike si p.sh.: Festivali i Teatrit në Butrint, Koncerte të Inva Mulës në Butrint, Festival i Isopolifonisë në Bylis, Teatro dhe Koncerte në Odeonin e Apollonisë, Festivali i Riteve Pagane në Antigone dhe shumë të tjerë.

DO NOT COPY

Fig. 10. Panele në vendbanimin e Amantias

Fig. 11. Panele në vendbanimin e Orikumit

Fig. 12. Panele në vendbanimin e Bylisit

Fig. 13. Panele në vendbanimin e Grazhdanit

Një vizitë në qytetin antik të Bylisit, një nga qendrat më të rëndësishme të antikitetit të vonë[39], fillon me prerjen e biletës nga punonjësit e parkut, dhe më pas vizitori është i lirë të ndjekë vizitën e tij. Panelet (Fig. 12) kanë informacion të pakët që ka nevojë për përditësim, intineraret nuk janë të përcaktuara qartë, ndaj vizitori nuk arrin të kuptojë rëndësinë e një qyteti si Bylisi. Me shumë mundësi pajisja e vendbanimit me një muze apo së paku me një qendër për vizitorin do të ndihmonte në përmirësimin e cilësisë së vizitës në vendbanim. Rasti i Bylisit është analog edhe për qendrat e tjera të sipërpërmendura si Amantia, Orikumi etj.

Grazhdani është një fortesë romake e pozicionuar në rrugën antike Lissus-Naissus[40], e cila paraqet ndoshta një nga fortesat e vetme romake, të cilat janë të shumta në territorin shqiptar, që pas gërmimit dhe studimit iu mundësua dhe një skemë interpretimi dhe prezantimi për publikun, kryesisht

[39] Për Bylisin midis shumë të tjerëve shih: Ceka, N., "Urbanistika dhe banesat në Byllis", *Iliria*, 1992/ 1-2, p. 73-96; Cabanes, P (dir.), Korkuti, M., Ceka, N., Bace, A. (coll.), *Carte Archéologique d'Albanie*, Tirana, 2008, f. 164-173.

[40] Përzhita, L, Gërmime arkeologjike në Grazhdan 2012, *Iliria* XXXVII, 2013, f. 431-435.

DO NOT COPY

Fig. 14. Pamje nga teatri i Finiqit

nëpërmjet paneleve informuese (Fig. 13)[41].

Në këtë kategori vendbanimesh së shpejti do të bëjë pjesë edhe qyteti antik i Finiqit, kryeqendrës së Kaonëve[42]. Prezantimi i arkeologjisë për publikun në Finiq është relativisht i vështirë, pasi pavarësisht faktit se qyteti antik ka pasur një rëndësi të veçantë historike, gjendja reale e monumenteve shumë pak të ruajtura, nuk e përcjell këtë ndjesi tek vizitori. Monumentet në Finiq janë relativisht të rralla, dhe shpesh të ruajtura në gjendje të fragmentuar, siç është rasti i teatrit, ku janë ruajtur vetëm disa pjesë të orkestrës dhe skenës (Fig. 14). Në këtë situatë mund të përdoren panele me monumentetet e rikonstrukuara, pasi nëpërmjet tyre mund të ndërtohet lidhja midis rrënojave *in situ* dhe informacionit të shkruar dhe viziv, duke shërbyer në këtë mënyrë për vizitorët të cilët nuk kanë njohuri të shumta mbi historinë apo arkeologjinë, duke i kthyer ata në mënyrë simbolike në të kaluarën[43].

Vendbanime pa skeme interpretative

Shumë vendbanime arkeologjike janë të vendosura larg rrugëve të komunikimt, shpeshherë gjendja e rrugëve ndikon në një aksesim jo të lehtë të tyre, duke i mënjanuar kështu krejtësisht nga itineraret kultuore, si mund të jetë rasti i Dimalit dhe Olympes apo dhe shumë vendbanimeve të tjera të periudhave të ndryshme.

Ndërkohë që, për shumicën e venbanimeve arkeologjike në Shqipëri, ekziston një problem i madh mbi interpretimin, prezantimin dhe kuptueshmërinë e tyre. Këtu kemi parasysh site të rëndësishme si Olympe, Dimali, Kanina, Drishti dhe shumë të tjerë, të cilat kanë qenë subjekt i gërmimeve intensive nga arkeologjia shqiptare dhe e huaj, për të cilat mungon tërësisht një skemë interpretative për publikun.

[41] Projekti i skemës së prezantimit të Grazhdanit për publikun u mundësua nga një grant i Fondit të Ambasadorit Amerikan për Kulturën.

[42] Për Finiqin shih: De Maria, S., Sh. Gjongecaj, Sh. (eds.), *Phoinikè I-V, Rapporti preliminari sulle campagne di scavi e richerche 2001-2014. Bologna*, 2003, 2005, 2007.

[43] Copeland, T., "Presenting Archaeology…".

DO NOT COPY

Fig. 15. Pamje nga Zgërdheshi

Rasti i Zgërdheshit[44], sitit të Albanopolit, i cili ndoshta i ka dhënë emrin e sotëm Shqipërisë, është akoma edhe më problematik se ato të sipërpërmendura (të cilat mund të jenë të vështira për tu aksesuar). I ndodhur vetëm 30 minuta larg Tiranës, lehtësisht i arritshëm nëpërmjet një rruge të shtruar në afërsi të Krujës, është tërësisht i neglizhuar me monumente që po mbulohen nga bimësia, pa asnjë shteg vizitë të përcaktuar dhe pa asnjë tabelë të vetme shpjeguese në vendbanim (Fig. 15).

Eksperienca e vizitorit në këto vendbanime pa skemë interpretative (që përbëjne kategorinë më të madhe në Shqipëri) është krejtësisht e pakënaqshme, pasi është tejet i vështirë perceptimi i historisë së sitit dhe monumenteve pa

[44] Një nga vendbanimet më të rëndësishme të prapatokës ilire: Islami, S., "La ville illyrienne à Zgërdhesh de Krujë", *Iliria* 2 (1972), f. 217-237.

DO NOT COPY

Fig. 16. Tuma e Kamenicës pas gërmimit

një shpjegim të specializuar të tyre dhe pa një përcaktim të shtigjeve të vendbanimit, duke mos plotësuar në këtë mënyrë nevojat intelektuale të vizitorit. Gjithashtu, mungojnë edhe facilitetet minimale për vizitorin që zbehin dhe cilësinë e vizitës së tij fizike.

Vendbanimet e fshehura të prehistorisë, nekropolet etj...

Vendbanimet prehistorike janë nga më të vështirat për tu pajisur me një skemë interpretative, për vetë faktin që në shumicën e rasteve nuk kanë struktura të ruajtura, si rrjedhojë është shumë më e vështirë për publikun të kuptojë një sit historik sesa rrënojat e një kështjelle[45]. Në Shqipëri këto vendbanime janë në shumicën e rasteve krejtësisht pa asnjë skemë interpretative, përveç shënimit të tyre në hartat e intinerareve kulturore buzë rrugëve, por një vizitë në to do të figuronte në absolutisht asnjë rrënojë të ruajtur dhe në asnjë tabelë shpjeguese.

Megjithatë nuk mungojnë rastet që janë të pajisura me skemën e prezantimit. Vlen ketu të përmendet rasti i tumës së Kamenicës për të cilën pas procesit të gërmimit dhe studimit[46] u krye edhe një plan intepretimi për publikun[47]. Tumës, pas gërmimit, ju ruajt një pjesë e profilit dhe unazës qëndrore, duke u kthyer në një monument të vizitueshëm (Fig. 16). Përbri tumës u hap një muze, në të cilin janë ekspozuar kryesisht kopje të objekteve dhe shumë panele të cilat japin informacion të përgjithshëm mbi tumën, ritet mortore dhe mënyrën e jetesës në atë periudhë (Fig. 17). Gjithashtu, muzeu u pajis dhe me këndin e edukimit, ku nëpërmjet aktiviteteve të ndryshme fëmijët informoheshin mbi punën e arkeologëve, në një shesh gërmimi të stimuluar duke u kthyer vetë në arkeologë të vegjël. Për më tepër, objektet arkeologjike nëpërmjet koleksioneve të

Fig. 17. Pamje nga Muzeu i Kamenicës

prekshme *hands on* (Fig. 18). Ndihmojnë në përceptimin më të mirë të funksionit të tyre; si dhe për rëndësinë e tyre kur janë të ekspozuara në kontekste mortore të rindërtura sipas modeleve origjinale në tumë. Vlen të përmendet fakti që kemi të bëjmë ndoshta për të parën herë në Shqipëri me ekspozime interaktive të cilat janë narrative dhe jo thjesht informuese.

Ndërkohë që për tumën e Lofkendit nuk u ndoq një praktikë e tillë ekspozimi, por pas gërmimit dhe studimit të

[45] Urry, J., *The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies*, London, 1990.

[46] Bejko. L, "The Iron Age Tumulus at Kamenica (Albania)," në Cabanes,P., Lamboley, J.-L., (ed.) *L'Illyrie Meridionale et l'Épire dans l'Antiquité IV. Actes du IVe colloque international de Grenoble (10-12 octobre 2002)*. De Boccard, f. 39–44.

[47] Skema e interpretimit u mundësua si iniciativë e ekipit arkeologjik të udhëhequr nga L. Bejko që u mor me gërmimin, studimin dhe kthimin e saj në një qendër të vizitueshme.

DO NOT COPY

Fig. 18. Pamje nga Muzeu i Kamenicës

tumës[48], sipërfaqja e gërmuar u rimbush përsëri duke marrë formën origjinale të kodrës që kish pasur përpara gërmimit, për të mos prishur peisazhin historik të zonës [49].

Monumentet e tjera prehistorike por edhe nekropolet e periudhave të mëvoshme njëherë që gërmohen zhduken plotësisht nga territori, duke shndërruar në këtë mënyrë edhe peisazhin historik, ndaj duhen gjetur forma të ngjashme si për rastet e Kamenicës dhe Lofkendit për ruajtjen e trashëgimisë arkeologjike dhe të peisazhit.

[48] Papadopolous, J., Morris, S. P., Bejko, L., Schepartz, L., *The excavation of the prehistoric burial tumulus at Lofkënd, Albania*, Vol. 1 and 2. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology Press, 2014.

[49] Kjo iniciativë ishte rezultat i ekipit gërmues në tumë të udhëhequr nga J. Papadopolous dhe L. Bejkos.

Prezantimi i arkeologjisë nëpërmjet muzeve arkeologjikë

Një mënyrë prezantimi e arkeologjisë krahas intepretimit në vendbanim janë edhe muzetë arkeologjikë të vendosur apo jo pranë vendbanimit. Historia e muzeologjisë arkeologjike shqiptare fillon me muzetë arkeologjikë të para çlirimit si ato të: Tiranës, Vlorës, Butrintit etj, duke vazhduar me një sërë muzesh gjatë periudhës së komunizmit: Tiranës, Apollonisë, Butrintit, Durrësit dhe Korçës[50].

Shumë nga këto muze do të mbylleshin gjatë trazirave të viteve 1990. Pas viteve 2000 do të vërehej një rihapje muzesh sidomos ato në fushën e arkeologjisë. Ja vlen të përmendim këtu Muzeun e Durrësit, i cili u transferua në një godinë të re të ndërtuar rreth viteve 1990, duke u rihapur në vitin 2001, mbi një konceptim krjetësisht të ri. Në të ishin ekspozuar objekte qe vinin nga gërmimet ne qytetin antik te Durresit. Në vitin 2005, mbi një skemë totalisht të re, do të hapej Muzeu arkeologjik i Butrintit i cili është përmendur më gjerësisht më lart në këtë artikull. Po ashtu, në vitin 2011 do të rihapej muzeu i Apollonisë, dhe në vitin 2015 muzeu i Durrësit i cili ish mbyllur në vitin 2011 për efekt rikonstruksioni.

Muzetë arkeologjikë sidomos kur ndodhen pranë vendbanimeve antike janë një vlerë e shtuar për skemën interpretative të tyre, pasi zgjerojnë njohuritë e vizitorëve me informacion për vendbanimin dhe gjithashtu mundësojnë njohjen e kulturës materiale dhe jetës së përditshme të banorëve antikë[51]. Në fakt, ky duhet të jetë thelbi i një muzeu: tregimi i një historie, si të qytetit antik ashtu edhe të të banorëve të tij, duke përfshirë zakonet e përditshme, prodhimin, artin dhe besimin etj. Arkeologjia duhet përmendur që është një nga disiplinat më të vështira për t'u ekspozuar në një muze[52]. Ndryshe nga muzetë e shkencave të natyrës apo ato të artit,

[50] Për një vështrim të përgjithshëm mbi muzeologjinë arkeologjike shqiptare shih: Gjipali, I., "Nga muzeu arkeologjik-etnografik tek muzetë e profiluar arkeologjikë", *Iliria* 1998, 1-2, f. 209-219.

[51] Nouwen, R., "The archaeological object in the museum. Some reflections about meaning and significance", *Acta Archaeologica Lovaniensia, Monographie* 12, 2001, f. 139-150.

[52] McManus, P, M., *Archaeological displays and the public: museology and interpretation*, London, 2000; Nouwen, R., "The archaeological object…".

DO NOT COPY

Fig. 19. Pamje nga Muzeu Arkeologjik i Tiranës

DO NOT COPY

ku objekti transmeton vetë informacion nga ana vizuale, në rastin e artifakteve arkeologjike të përdorura përpara mijëra vjetësh, lidhja e tyre me banorët që i kanë përdorur duhet kryer nëpërmjet interpretimit arkeologjik dhe nuk është gjithmonë një detyrë e lehtë.

Por sa realisht muzetë arkeologjikë në Shqipëri, qoftë dhe ato të hapur së fundmi arrijnë ta kryejnë këtë mision?

Në fakt, shumë rrallë muzetë arkeologjikë arrijnë që përmes përmbajtjes së tyre të shtjellojnë dhe të tregojnë një histori, qoftë të vendbanimit, qoftë të banorëvë të lashtë këtij të fundit. Këto muze ngjajnë më shumë me repositorë objektesh të periudhave të ndryshme (me stilin sa më shumë objekte aq më mirë), duke shëmbëllyer më shumë me muzetë tipikë të fillimit të shekullit të XX, periudhë kur muzetë ishin kryesisht për një shtresë të shkolluar të shoqërisë[53].

Nga grupi i muzeve të përmendur më lart, një ekspozim dhe një interpretim më ndryshe mund të kenë Muzeu i Butrintit dhe ai i Kamenicës (Fig. 3, 4, 17, 18), të cilët krahas ekspozimit të objekteve janë të pajisura edhe panele shoqëruese, të cilat japin të dhëna mbi historikun e vendbanimit në periudha të caktuara. Në Kamenicë jepen dhe informacione të mëtejshme mbi ritet, besimet dhe mënyrën e jetesës së banorëve prehistorikë. Ndërsa, muzetë e tjerë duke përfshirë këtu ata të hapur para viteve 1990, të Tiranës (Fig. 19) dhe Korçës (Fig. 20), por edhe ato të pas viteve 2000, të Apollonisë (Fig. 21) dhe Durrësit (Fig. 22) nuk e përmbushin qëllimin e tyre për shtimin e njohurive të vizitorit, me përjashtim të rastit kur ky i fundit shoqërohet nga guidat e muzeve[54].

Muzetë e hapur së fundmi të Apollonisë dhe Durrësit, pavarësisht koleksioneve, nga më të pasurat në Shqipëri, që ofrojnë të dyja kolonitë helene, janë pothuajse replika të muzeve të viteve 1985 dhe 2001. Në mënyrë krejt të përciptë

[53] Pearce, S. M., (ed), *Interpreting objects and collections,* London, 1994.

[54] Jo gjithmonë vizita me guidë është e mundur në muze, sidomos për vizitorët individualë. Guida në përgjithësi mundësohet kryesisht për grupe mbi 10 vetë.

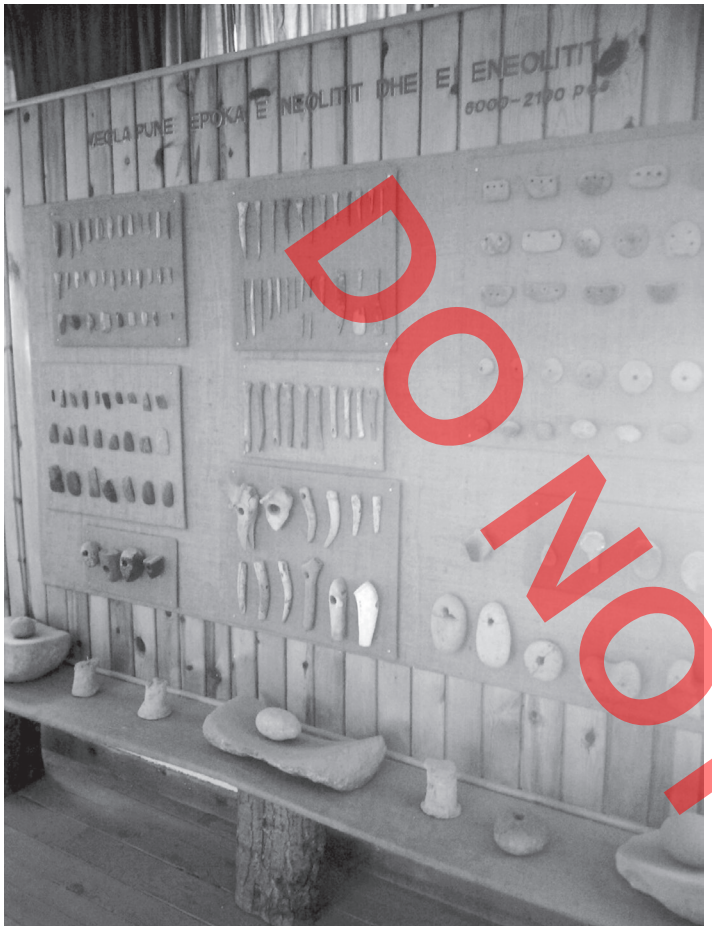

Fig. 20. Pamje nga Muzeu Arkeologjik i Korçës

Fig. 21. Pamje nga mënyra e prezantimit në muzeun e Apollonisë

Fig. 22. Pamje nga mënyra e prezantimit në muzeun e Durrësit

janë marrë parasysh zbulimet e reja të viteve të fundit, të cilat kanë nxjerrë në dritë objekte dhe përfundime të reja mbi historikun e këtyre qyteteve të rëndësishme dhe prapatokës së tyre. Gjithashtu, edhe mënyra e paraqitjes së arkeologjisë në muze ka ndryshuar shumë në këto 30 vjet, pasi rëndësi e madhe i jepet narrativës, tregimit të historisë dhe zbavitjes së vizitorit, nëpërmjet një sërë metodash të ndryshme ekspozimi, audio, video etj., të cilat nuk janë pasqyruar absolutisht në muzetë e hapur së fundmi në Shqipëri. Thelbi i kontekstit të këtyre muzeve është ai i ekspozimit të objekteve, në vitrina apo jashtë tyre, të shoqëruara me etiketën përkatëse (shpesh me terminologjinë shkencore), por pa ndonjë informacion më të plotë për kuptimin e tyre për shoqëritë më të lashta. Por objektet e ekspozuara nuk munden të rindërtojnë historinë e një vendbanimi, përveç rasteve kur vizitorët janë njerëz të instruktuar dhe kanë njohuri mbi tipologjinë e objekteve. Ndonjë panel i rrallë i vendosur në muze mundohet të japë një historik të përmbledhur të të tërë vendbanimit apo akoma dhe më rrallë të ndonjë monumenti të caktuar.

Duke evituar kryerjen e një analizë të detajuar të skemës interpretative të çdo muzeu arkeologjik në Shqipëri, pasi nuk është pjesë kryesore e studimit tonë, jemi të mendimit që skemat interpretative kanë nevojë për një rishikim të plotë duke iu përshtatur ndryshimeve të ideologjisë dhe teknikave të reja të muzeologjisë si edhe nevojave të vizitorëve.

Megjithatë, vihen re disa qasje të reja në muzetë shqiptarë që lidhen kryesisht me menaxhimin e tyre, siç është kthimi i tyre në qendra të gjalla nëpërmjet një sërë

DO NOT COPY

Fig. 23. Pamje nga ekspozita 'PA DRITË' e hapur në muzeun e Durrësit

DO NOT COPY

aktivitetesh për tërheqjen e një publiku sa më të gjerë. Vlen të përmendet këtu krahas të tjerëve muzeu i Durrësit, i cili shpesh kthehet në një sallë koncertesh, mbrëmjesh poetike apo ekspozitash të përkohëshme, siç ishte edhe ajo e hapur së fundmi 'Pa dritë' (Fig. 23) e cila kishte si synim kryesor tërheqjen e vizitorëve me aftësi të kufizuara në muze[55].

Përfundime

Prezantimi dhe interpretimi i arkeologjisë për publikun në Shqipëri ka pasur një qasje pozitive dhe një përmirësim progresiv sidomos gjatë viteve të fundit. Krahas vendbanimeve që janë të pajisura me një skemë interpretative dhe muze si: Butrinti dhe Apollonia, shohim si risi hapjen e një qendre vizitori në Antigone. Gjithashtu, edhe sitet me një interpretim të pjesshëm si ai i Bylisit janë shtuar me rritjen e interpretimit në vendbanimet e Orikumit, Amantias etj. Për më tepër me hapjen e muzeut të Kamenicës dhe kthimit të saj në një monument të vizitueshëm është hedhur një hap tejet pozitiv për interpretimin e vendbanimeve të 'fshehura' në Shqipëri.

Por, nga ana tjetër, një pjesë shumë e madhe e trashëgimisë tonë arkeologjike ngelet pothuajse tërësisht e painterpretuar dhe e panjohur për publikun, i cili edhe në rastet kur i viziton, ndodhet në vende me një gjuhë tërësisht të huaj për të. Në këtë kategori krahas vendbanimeve të vogla bëjnë pjesë dhe qytete të rëndësishme si Dimali, Olympia, Zgërdheshi, Drishti, Shurdhahu etj., të cilat janë me raste dhe të paaksesueshme nga publiku si shkak i gjendjes jo të mirë të rrugëve që te çojnë në këto vendbanime.

Në këtë stad të munguar të interpretimit arkeologjik mendojmë se ka ndikuar ndjeshëm ulja e fondeve publike, po ashtu komercializimi i arkeologjisë ka çuar në nje mungesë

[55] Njerëzit me aftësi të kufizuara në shumicën e rasteve nuk gjejnë kushtet e përshtatëshme për të realizuar një vizitë të kënaqëshme në muzetë shqiptarë.

bashkëpunimi midis profesionistëve dhe publikut, duke rezultuar në më pak burime financiare që ti mundësojnë arkeologëve realizimin e interpretimit për publikun, siç ndodh rëndom edhe jashtë vendit[56].

Kjo situatë, është edhe rezultat i një traditë të munguar në interpretimin dhe prezantimin e arkeologjisë në vendbanime, për rreth 50 vjet gjatë periudhës së komunizmit, ku interpretimi në vendbanimet arkeologjike ishte në kufijtë minimalë ose mungonte tërësisht. Për hir të së vërtetës, mund të lidhet edhe me neglizhencën dhe mungesën e dëshirës së arkeologëve për të kapërcyer kufijtë e komunikimit me publikun. Ky është në fakt një fenomen global[57], pasi arkeologët e shohin interpretimin në vendbanime si një proces të lodhshëm të thjeshtëzimit të punës së tyre për një publik jo akademik[58].

Kthimi i arkeologjisë në një fushë të prekshme për publikun, nëpërmjet ndërveprimit dhe dialogut të grupeve të interesuara, mund të ndihmojë në forcimin e raporteve midis tyre si edhe në shumë raste të sigurojë fonde për gërmime dhe skema interpretimi sipas nevojave të publikut[59].

Për më tepër, në Shqipëri, interpretimi dhe prezantimi në vendbanime mbetet pothuajse përherë në kufijtë e informimit nëpërmjet skemave ikonike dhe simbolike, ndaj duhet synuar të shkohet drejt një interpretimi interaktiv edhe gjithpërfshirës i cili duhet të jetë i ndryshëm sipas grupmoshave të ndryshme. Në vendbanimet në të cilat është e vështirë për arsye të ndryshme të hapen muze, një zgjidhje e mirë do të ishte hapja e qendrave të vizitorit. Këto mund të pajisen me panele, objekte, imazhe dhe modele rikonstruksioni (mund të variojnë nga qendra modeste në ato moderne me përdorimin e multi medias), duke shërbyer për prezantimin dhe informimin e vizitorit në më shumë detaje. Gjithashtu mund të shërbejnë dhe si qendra mikpritjeje dhe faciliteti për vizitorin duke shtuar cilësinë e vizitës së tyre në vendbanim: pra duke plotësuar në këtë mënyrë nevojat intelektuale dhe fizike të vizitorit.

E njëjta situatë informimi si në vendbanimet arkeologjike është edhe për muzetë arkeologjikë të cilët ndjekin skemat e intepretimit të fillimit të shekullit të XX, duke ekspozuar objekte dhe duke dështuar të tregojnë historinë pas tyre. Pra, është i nevojshëm një riorganizim total i tyre, sipas risive në fushën e muzeologjisë, duke pasur në mendje faktin që muzetë janë vende edukimi por edhe argëtimi.

Si përfundim, retorika që shoqëron interpretimin dhe prezantimin e vendbanimeve arkeologjike, reflekton besimin që ai është shumë i rëndësishmëm për publikun dhe për ruajtjen e trashëgimisë arkeologjike në të ardhmen, siç shprehet bindshëm dhe në maksimën më të njohur të arkeologjisë publike: Nëpërmjet interpretimit, kuptim; nëpërmjet kuptimit, vlerësim; nëpërmjet vlerësimit, mbrojtje[60].

[56] Lerner, S., Hoffman, T., "Bringing archaeology to the public: programmes in the Southwestern United States", në F. McManamon, A. Hatton (eds) *Cultural Resource Management in Contemporary Society: Perspectives on Managing and Presenting the Past*. London 2000, f. 231-246.

[57] Merriman, N., "Introduction: diversity and…", f. 8; Stone, P., "Endpiece….".

[58] Zimmerman, L., *Presenting the Past*. Walnut Creek, 2003; McManamon, F., "The Many Publics for Archaeology", *American Antiquity* 56, 1991, f. 121-30.

[59] Lee Davis, K., "Sites without sights…"; Lipe, W., "Public benefits of...", Moser, S., "Representing archaeological…"; Matthews, C., "Public Significance and Imagined Archaeologists: authoring pasts in context", *International Journal of Historical Archaeology* 8, 2004, f. 1-25.

[60] Tilden, F., *Interpreting our*…. f. 38.

DO NOT COPY

Prof. Dr. Luan PËRZHITA
Dr. Sabina VESELI

AN OVERVIEW OF THE PUBLIC ARCHAEOLOGICAL INTERPRETATION IN ARCHAEOLOGICAL SITES AND MUSEUMS IN ALBANIA

DO NOT COPY

The main focus of this paper is a general assessment of the public interpretations schema of archaeology in Albania. This is actually a first evaluation which based in a survey of the main centers of archaeological heritage in Albania will try to present a general view of the state of the interpretation, the recent developments in this field and will try to propose some suggestions for the improvement of the situation.

The survey has pointed out that even Albania is a country with a rich and diverse archaeological heritage, the general public receives only limited benefit and quality of experience in terms of understanding its values effectively both practically and intellectually. Partially, this is due to the lack of public interpretation for many archaeological sites and museums.

From this survey it has resulted that the archaeological sites in Abania can be divided in four types according to their interpretation schema: sites with interpretation schema on site and museum; sites with interpretation schema on site but no museum; sites without any interpretation schema which compose the most of archaeological sites in Albania; hidden heritage mostly prehistoric sites which once excavated have disappeared changing though even the historical and geographical landscape, with rare examples of their interpretation.

This paper has also pays attention to the interpretation schema of the archaeological museums which in most of the cases is outdated and need to be reviewed.

As a conclusion the interpretation of archaeology in Albania has undergone important improvements with the establishment of site interpretation for some sites and the reopening of some new archaeological museums. Despite these improvements it has to be underlined that constant changes are needed to make archaeology more understandable and accessible for a wider public. The archaeological interpretation through different mediums such as: museum interpretation and on site, can increase public awareness and appreciation of the nature and wealth of the archaeological heritage; and can be seen as a tool to construct and develop greater understanding of the values represented by the archaeological properties. These tasks can only be achieved through a strong collaboration of all stakeholders operating in the field of archaeological heritage.

monumentet
54/2016

Sara SANTORO
University "G.d'Annunzio" Chieti-Pescara,
Italian Archaeological Mission in Durrës

DO NOT COPY

DURRËS: CONTINUITY OF LIFE BETWEEN PRESERVATION AND VALORISATION

1. A MILLENARY URBAN HISTORY

The ancient town named Epidamnos, now Durrës, was born as Greek foundation in the Illyrian territory in the VII century BC. Over time, it was then a roman protectorate, a province capital, a byzantine fort, a Venetian and Turkish port (Hoti 2003). Its archaeological and cultural heritage is certainly extraordinary, but its exploitation is conditioned by the overlapping of the current city to the ancient city.

It is one of the few cases of urban archaeology in Albania, together with Elbasan, Valona, Saranda, Lesha, Schkodra and it represents an emblematic case of the issues in the cohabitance of ancient and modern city, especially in a fast developing country as Albania.

Today the city is the most important economic and touristic port of the Albanian republic and the second town for economy and population with almost 400.000 inhabitants, which duplicate in the summer holidays. The touristic flow increased thanks to the cruises stopping in the docks; this fact also led to the issues of a disposable tourism. Tourism, and in particular way the cultural tourism, is a very important economic asset for the southern Adriatic, where there are other strong competitors as Montenegro and Greece. The development of cultural tourism is therefore strategic to local and national governance.

The attractive archaeological elements in Durrës are not secondary: the city possesses three great ancient monuments: the byzantine walls, the byzantine forum-macellum and the roman amphitheatre, the greatest of the Balkans and one of the greatest at all. However, the actual urban situation makes very difficult to recollect and to tell in a suggesting and attractive way the ancient city and its history.

The extraordinary continuity of life of the city comes from its strategic port position that attracted Greek colons, Italic traders, Illyrians people thus forming a powerful and rich city, especially in the Hellenistic and roman times, during which *Epidamnos/Dyrrachion/Dyrrachium* was almost as large as today, as to built-up area (Shehi 2007). A contraction of the urban surface (*retractio*) corresponds to the Byzantine age (Shehi, Shkodra Rrugia 2010) , during which the city changed from a compact shape in to a fragmented one, divided into different poles (the castle, the port), in a similar way to other port cities in the Mediterranean Sea, as for instance, Tarragona. The early medieval and the medieval ages brought the transformation of the ancient monuments, as the roman amphitheatre turned into a housing district with churches and graveyards (Santoro, Hoti, Sassi 2009; Santoro, Sassi, Hoti 2010) and their disassembling to re-use the architectural elements as building items; also new structures (especially religious) were built inside the inner walls. From the 10th to the 13th century the strategic importance of the city made it disputed between the Eastern Empire and the western kingdoms, Normans and Angevins. The Venetian (14th- 16th cent.) and Ottoman (16th-19th cent.) phase correspond to a gradual decline, when the city, dominated by the castle, was reduced in the innermost circuit of the walls, leaving outside

major districts and monuments, and a wide open space of the market called exo-baazari. The terrific earthquakes that struck the city (in 346 A.D., 521 A.D., and in 1270) rushed the urban transformation, already started from the changing in the political and economic framework of the central Mediterranean. However the city always survived, always building on itself.

If the city's history is well known, the archaeological features are still uncertain: the ancient, classical city is known only by spots, not in its basic features (forum and agora, urban plan, temples). It is well hidden under a strong colluvial layer, thick from 3 to 6 m ; or it is crumbled from the hill. The spots are small and hard to investigate, as the water layer is about 2 m deep; and it is even harder to protect and valorise. The expansion and transformation of the actual city (Fig. 1) is huge if compared to the small town that Heuzey documented at the end of XIX century and that is still visible in the aerial photos of the Italian bombing in 1918.

The earthquake of 1926 marked a radical break with the

DO NOT COPY

Fig. 1. Durrës. Aerial view (Google 2003)

former urban shape. In fact it allowed the Turkish city to be changed in the modern city, inspired to the criteria of symmetry and rationalism, adapted to the new land and sea traffic and its newly incremented population. The recent, tumultuous and irrepressible construction development transformed once again the face of the city, changing irreversibly the skyline of the hills and extending it to the area of Porto Romano. If the specific character of the city was its ability to survive by changing its urban aspects, elaborating the past and embodying it in the new, the transformation of the last years seems to be much deeper: they need to cut through the archaeological layers by the new buildings and causes the destruction of the archaeological deposit.

2. A difficult conservation and valorisation: the Archaeological Risk Map 2003-2007

In these conditions of emergency, the Italian Archaeological Mission supported in a technical view few excavations carried out by the Durrës Archaeological Department up to 2007. This effort and the introduction of preventive archaeology led to an increased knowledge, but unfortunately not a new way of protecting the heritage.

Excellent examples are spread across Europe, as for instance Saragoza in Spain, but probably the cost are still too high for Albania; also the cultural education of architects and urban administrators isn't still appropriate to manage the complexity of the archaeological situation in Durrës. The solutions adopted to make the monuments visible don't solve the problems of covering and accessing the sites, and the discontinuity of the modern urban texture that archaeological excavations bring. The consequence is that the archaeological areas quickly become degraded areas, inaccessible, ugly.

In order to safeguard the archaeological basin of Durrës, between 2003 and 2007 the Italian Mission in collaboration with the Department of Archaeology in Durrës, the National Institute of Archaeology and the Institute of Cultural Monuments has created and updated the archaeological

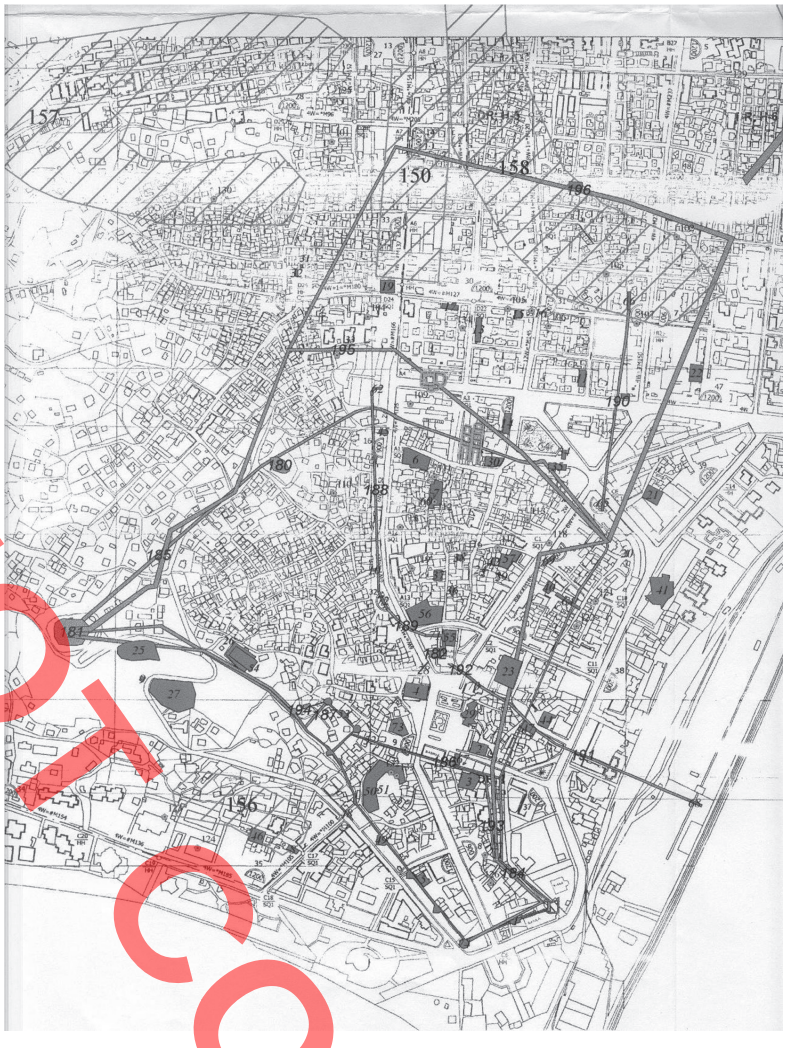

Fig. 2. Durrës. Archaeological Risk Map (2003)

risk map of the city, based on the most advanced Italian experiences (Fig. 2).

The Archaeological Risk Map (Santoro et al. 2004) proposes to collect all available information related to the finds in the urban area, to evaluate his credibility, to provide precise placement definition, to catalogue them, making operational guidance available to administrators and entrepreneurs, developing a concrete proposal to the gradation in measures of preventive protection and simultaneously exerting strong pressure, through international agencies and public opinion, so they adopted the legislative measures necessary to implement it. The needs of protection and urban planning

DO NOT COPY

prevailed therefore on those strictly scientific draftings. Therefore, the Archaeological Risk Map, produced on GIS platform and written in two languages, Italian and Albanian (in the 2003 version), updated until 2007, was equipped with very synthetic catalogue texts and cartographies of the finds (the most proper archaeological) but with all references to the documents justifying the proposed protection. The Map was conceived primarily as a tool to the urban management for city administrators and as an instrument of knowledge and information for building entrepreneurs, because they were aware of the dangers they face by undertaking. Handing to local and national authorities, the Map has certainly supported the new legislation on archaeology preventive, enacted in 2003, providing a reference model for mapping other archaeological towns and regions. The local Authorities accepted the recommendations, for example in the new plan of the Durrës old town and in the restructuring plan of Liria Square (Rovigatti 2010). However, we should note that the aggression on the Old Town by the new construction did not stop and the will of strong urban innovation erase all traces of the past, as in the case of the project carried out and realized in the Liria square.

However, it is clear to citizens and institutions that it is possible a different perspective of economic development, linked to cultural tourism promotion. The tools by which to carry out this development are those of the strict constraint of space and existing buildings in the historical centre, a more effective action against uncontrolled building development and the enhancement of the existing monuments with the creation of an urban archaeological park, where the guided trails connect the monumental sites.

For example, from the Venetian tower that could be used as an information point thanks to its location near the exit of the port, we can make just a pleasant stroll along the boulevard with the ancient hammam, the square with its rationalist architecture, the Byzantine macellum and Roman baths. We can continue bypassing the theatre "A. Moisiu", to reach the complex of the Hellenistic lighthouse and roman warehouses and wharves and, crossing the square, to reach the amphitheater, the walls, the mosque of the sixteenth century, the house-museum of A. Moisiu. Again with a little and pleasant walk along the sea, we can reach the archaeological museum - now renovated as museum of the city, the tangible synthesis of these history. But to operationalize these projects of paths, albeit trivial and not very expensive, and so that they can stand the test of time, continuing to link the monuments and protect them, it is necessary to build a new awareness of the citizens toward the archaeological heritage, involving the people, especially school children, in its preservation and maintenance.

3. A window on the transformations in post-classical city: the amphitheatre area

This new awareness must be based on a better understanding of environmental change and urban planning of the city, not only to tell a story, but to properly administer, manage the building, protect the environment and people's health.

In Archaeology, in the current scientific debate, the mean effort to better understands the formation processes of the stratigraphy, through the study of environmental dynamics and evolution of the landscape. We develop the study of urban phases of the town through the urban archaeology, both the preventive and the planned, and the landscape archaeology, with the support of geological and geographical disciplines. We don't know a city, and don't understand that, if not in its territorial context. For this reason, the activity of the Italian Archaeological Mission, always in collaboration with INA and IMK, since 2004 evolved in urban archaeology, and now in landscape archaeology. This last phase, currently underway, aims to understand the transformations of the city in relation to the transformation of its territory and extends the interdisciplinary studies, archaeological but also geographic, geophysical and seismic, to the territory with particular regard to the northern sector of the Durrës district.

The Urban Archaeology is a global archaeological research of a city still exists [and in our case also still inhabited], that addresses the whole sequence of settlement from the founding to the present day, without favouring one over another period or evidence more monumental, compared to a layer of single attendance. It uses multiple sources of information and all kinds of useful geophysical diagnostic investigation and archaeologically interpretable; its specific instrument is still the stratigraphic excavation (Brogiolo 2000).

In particular, the Urban Archaeology addresses two

DO NOT COPY

central issues: the complexity of deposits, man-made and natural, and their formation processes and dynamics. This results in a particularly accurate analysis of the stratigraphic sequences, in terms of vertical sequence and characterization of layers, but also in terms of geo-archaeological contexts of the earth-matrix and chrono-typological description of finds and structures. This vertical dimension is associated with the three-dimensional determination of the dimensions of the structures and the assessment of horizontal extension of the settlement, divided in stages (sets of operations linked by relationships, in a period of time).

It is clear that in this diachronic dimension all phases are fundamental, and in particular the most recent, those once neglected by the traditional archaeology, i.e. those in which the post-classic city has turned up to its present form, through sedimentation processes caused by several factors, both natural and human, characterized by different speeds. Alongside the survey on depositional basins, in the dynamics of urban evolution, the urban archaeology considers also the selective preservation of ancient monuments through their reuse and renovation in the time, and the revival of ancient paths albeit with modification function (urban moulds).

The case of the Roman amphitheatre area in Durrës is emblematic of these transformations of the post-classical city. The research of the Archaeological Italian Mission were then focused here, through multidisciplinary studies.

The study of environmental dynamics allows us to know and evaluate the tendency to create colluvium crumbles, landslides, slope instability which, for example, filled the tunnel north of the amphitheatre and, at the same time, altered the coastline, as documented by the excavations of "Rruga Tromplini", who highlighted the Hellenistic lighthouse (Santoro et al. 2009). These significant changes are also due to bradyseism and fluctuations of the lagoon in time, accelerated and amplified by the frequent earthquakes that hit the town, often destroying and burying it under the wave of tsunami. These data, supplied by seismic archaeology, are critical for the prevention of seismic risk and environmental disasters. The recognition of earthquake damages in archaeological stratigraphy allows us to understand the type of earthquake, its magnitude and its frequency. In the present state of knowledge, this information is the only one able to provide helpful tips on prevention of seismic risk, in terms of characteristics and location of new buildings.

The amphitheatre is in fact an important source of information on environmental and urban transformations of the city after the Roman period and a powerful attractor of cultural tourist routes. It is located in the heart of the historical city, marginal in the Roman town, but central in the Byzantine town.

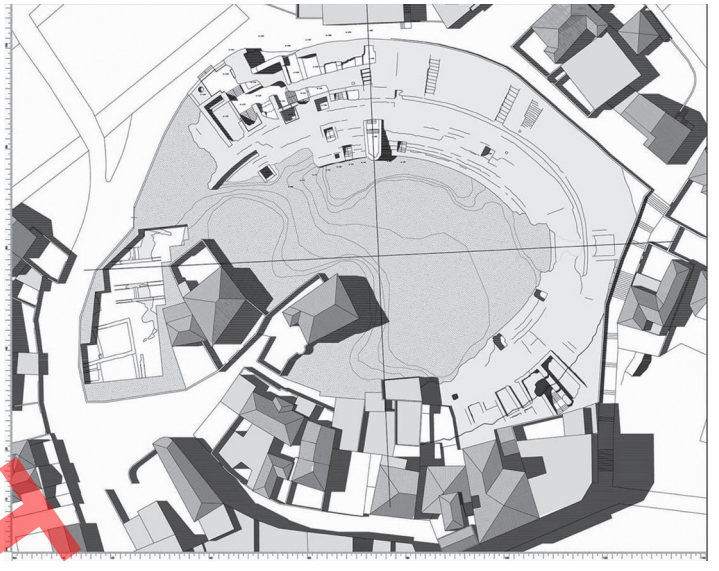

Fig. 3. Durrës. Roman Amphitheatre. Survey and volume plan draw (UNIPR 2007)

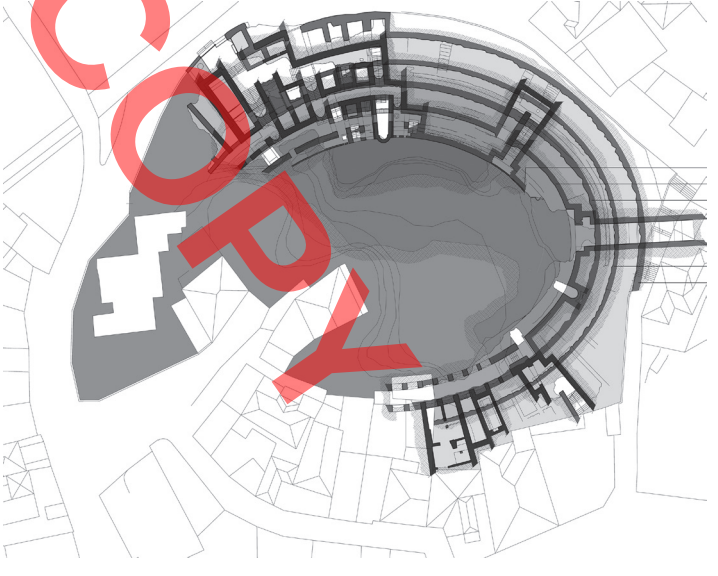

Fig. 4. Durrës. Roman Amphitheatre. Survey and internal structures draw (UNIPR 2007)

DO NOT COPY

Completely buried by landslides and colluvium in XVIth century, and obliterated by the Turkish town which also maintained the urban mould, the amphitheatre was discovered in 1961 partially investigated and very well restored by the great Albanian scholar V. Toçi, in the portions brought to light. In 2004, when the activities of the Italian-Albanian Mission began, it was in a state of severe degradation. The first two actions of the Mission were to document the current situation and to define the steps of emergency restoration. After that, it was necessary a detailed survey and plan drawing, both direct and indirect (Fig. 3,4). Immediately implemented, by the architects of the Parma University in the framework of an Interlink international Project, we verified and completed it in 2014 and 2015 also with a laser scanning drawing, accurate to a centimetre (Fig. 5).

From the plan, the complexity of this ancient and very big building emerges: built partly upon the hill, but for three quarters upon substructures with a very complicated system of tunnels and stairs, it is based on refined geometric and metrological relationships. Compared to what you can see today, the amphitheatre had one more outer ring, which led it to be the fourth largest ancient amphitheatre known, and of course at least one upper floor. The existence of this additional outer ring, which in a short section the Byzantine walls will overlap, obviously changes our perception and the historical interpretation of the construction of the Byzantine fortifications.

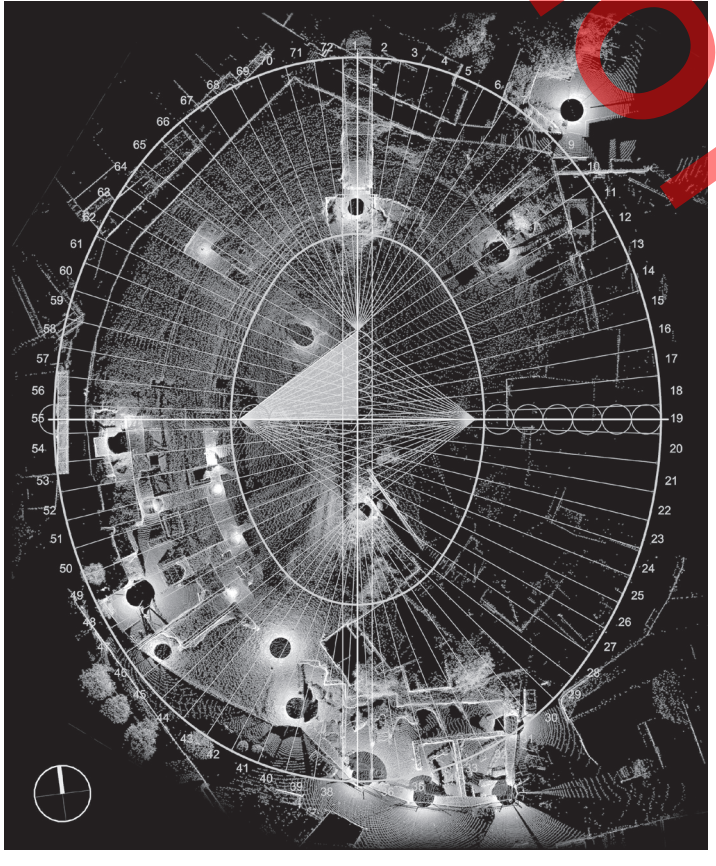

Fig. 5. Durrës. Roman Amphitheatre. Laser scanner survey and geometric reconstruction (UNIPR 2013)

During our research activities, we checked the monument walls for static report. All the wall was drawn and analysed, the decay degree analysis documented and specific restoration planned (Fig. 6); we characterized and catalogued building materials and mortar from the archaeometric point of view (Santoro et al. 2005). This analytical activity made possible to distinguish the original building, the repairs made after the earthquakes of 346 and 521 A.D., and made by successive transformations and finally the very recent and undocumented restorations.

Archaeometric non- invasive investigations were also conducted on the mosaics of the west chapel. Art historians still strongly debate the chronology of this important and unique decoration, which oscillates between the late VI and early X cent. A.D. Archaeometric investigations were also conducted on the paintings, now vanished, in the eastern chapel. In both cases, they are still funerary chapels, for privileged burials, in a religious architectural context now non recognizable.

To get reliable information for the safety and the subsequent restoration of the structure, various geophysical techniques were applied using the ground penetrating radar, microgravimetrics and the geoseismic radar. They revealed the existence of underground tunnels, straight, under the arena and regular, unexpected galleries also in the part of monument built against the hillside (Fig. 7).

Finally several excavations were made, in different part of the monument (Big Northern Gallery, external east wall, etc.) one of them being 800 m^2 in the southern part of the area, cleansed by modern buildings in 2004.

The excavations of this sector, conducted up to 3.40 m deep and reaching the Roman structures of the first floor

DO NOT COPY

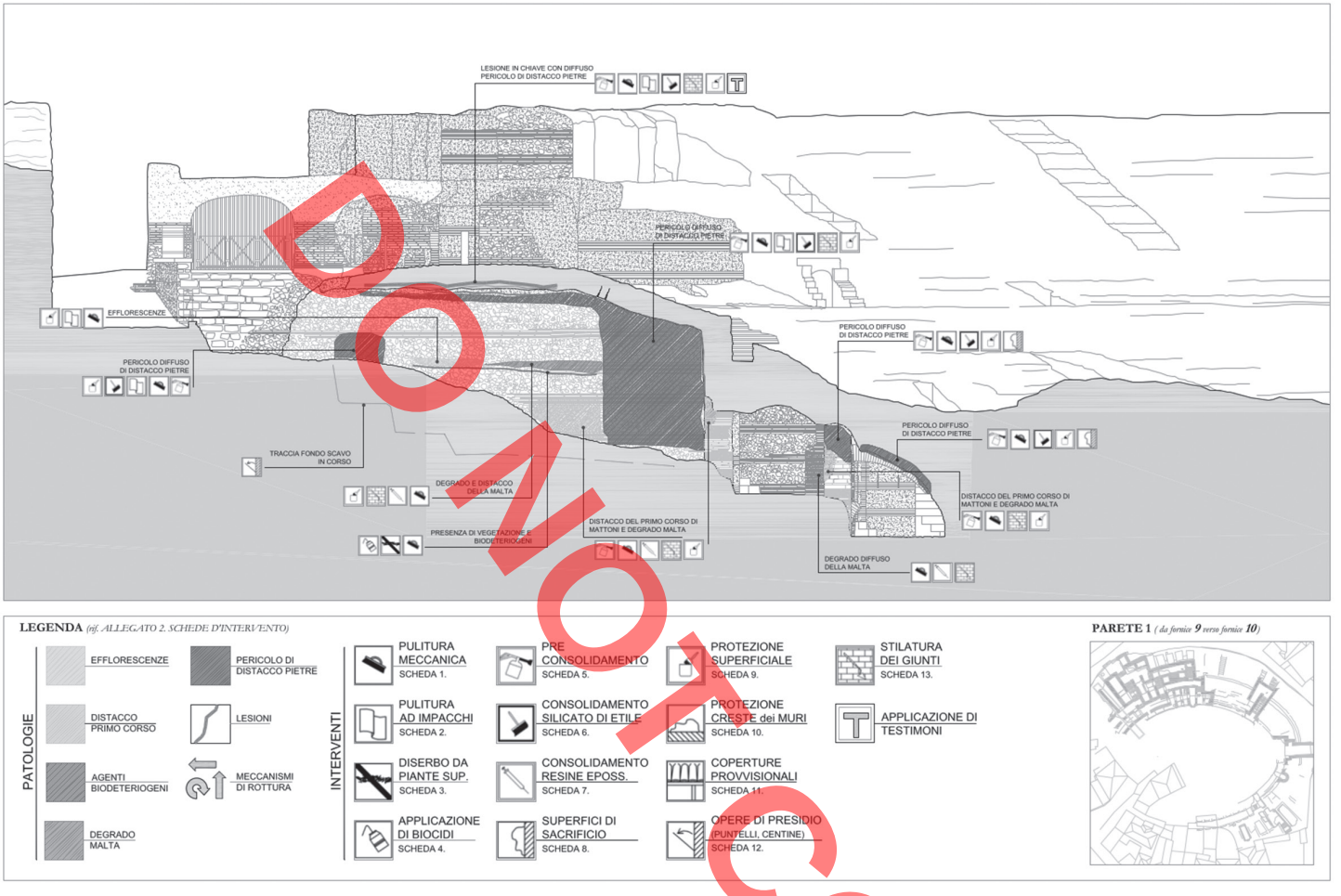

Fig. 6. Durrës. Roman Amphitheatre. Emergency restoration (proposal): table of section with indication of action typology (UNIPR 2007)

DO NOT COPY

gallery, revealed the series of the wedges in the narrower part of the oval, the one of the most difficult part to design and implementation, and that required the ancient builders a series of unusual building expedients. At the end of the excavations in this area, in 2013, the result is an extraordinary insight into the postclassical phases of the city, up to the present (Fig. 8).

We can reconstruct the sequence of buildings superimposed on one another and that the excavations brought to light, below those of the XIX and XX cent., downed in 2004: a residential building complex in the XIV-XVII century, which exploits the arches of the amphitheatre as warehouses; below this, a solid residential building, built in the early XIIIth century and destroyed by the earthquake of 1270, and then rebuilt. We found some of the victims of this dramatic earthquake and we were able to reconstruct in detail the seismic event and to detect the correspondence between the archaeological traces and the story of medieval chronicles.

Between 11th and 12th century, before the construction of the residential building, a crafting district occupies this area, with structures and rest of glass and glazed pottery productions, contemporary to another residential building. In the same time, some houses occupied a part of galleries of the ancient amphitheatre, as we know to have occurred in

Rome in the Colosseum, in Arles and in several other roman amphitheatres in the Mediterranean.

In the 9th century a graveyard was placed on the stairs of some gallery. Between 8th and 9th century, a long wall separated different areas in this sector, with different functions (funerary, religious, productive). Between 6th and 7th we can see a late roman occupation in the gallery and imposing deposits of ceramic production wastes by a pottery kiln. In this time, this portion of the amphitheatre was already largely collapsed and the ceramic wastes were

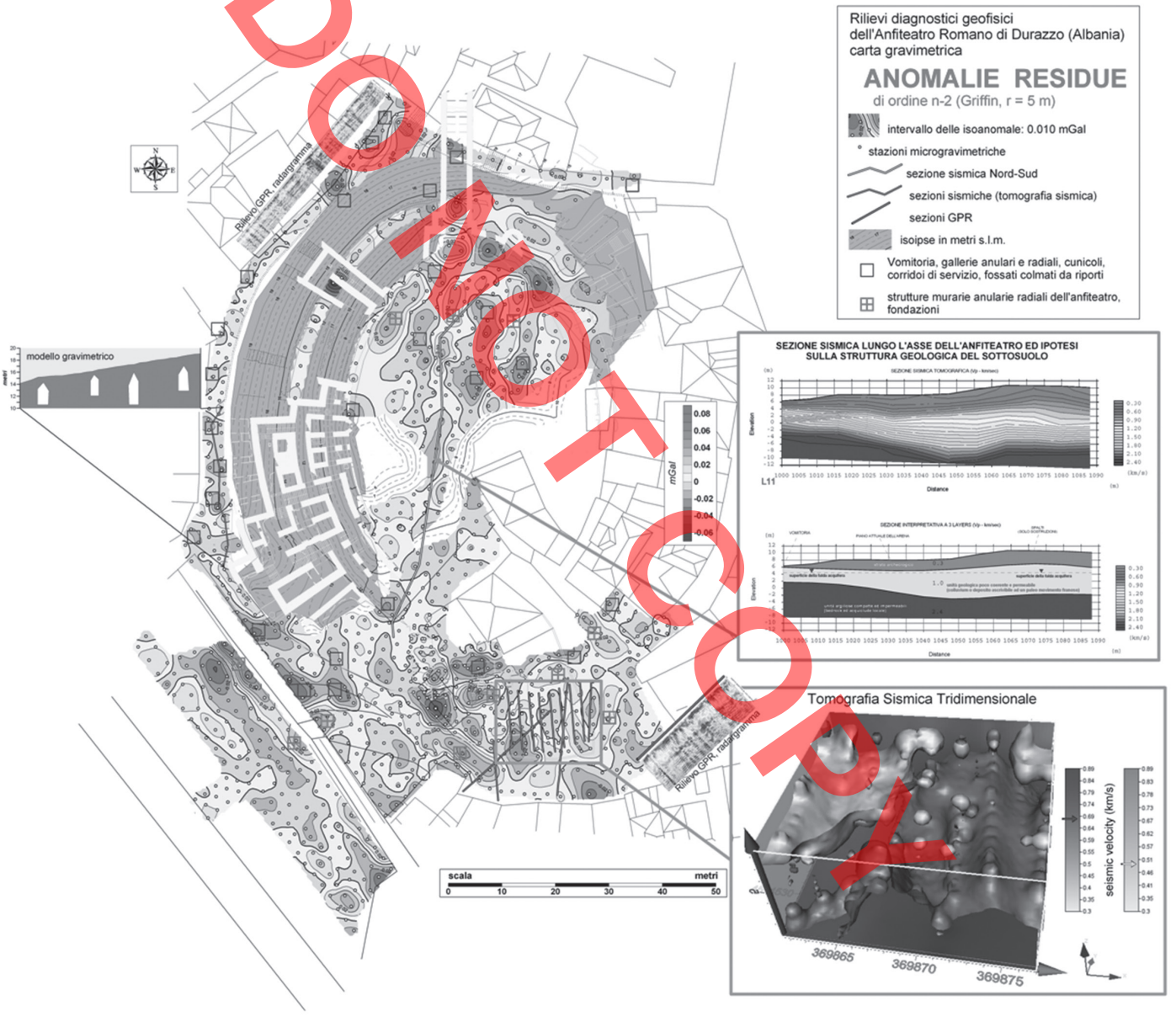

Fig. 7. Durrës. Roman Amphitheatre. Geophysical survey map (micro-gravimetry, georadar, sesmic analysis). Rose: walls; blu: galleries. (Univ. Roma La Sapienza)

Fig. 8. Durrës. Roman Amphitheatre. Photoplan of southern excavations (2012)

DO NOT COPY

used to level the area and to make it usable again.

The reconstruction of this settlement sequence is extremely complicated due to the peculiar nature of the monument, but certainly it is a most significant contribution with regard to the continuity of life and economic dynamism of the city, also in the postclassical age. We can see the changes in lifestyle, foodscape, goods, and also population, thanks to isotopic analysis and anthropological investigations carried out by our investigations.

4. To return the amphitheatre to the city

How to return all of this knowledge to the community, local and tourist, correctly, and effectively, and how to tell this complex story while preserving and restoring the monument indeed a renewed function of show, as citizens expect? Two different architectural proposals carried out by our mission, inspired by two different philosophies of the new functions of the ancient monuments. They are planning proposals, presented to the public debate through some conferences and exhibitions (Belli Pasqua et al. 2014). The first proposal, by the Faculty of Architecture of the University of Parma, uses the arena as the audience hall and the *cavea* as a scenic backdrop, the galleries as museum spaces that speak about this amphitheatre and its own history. The other one, carried out by the Faculty of Architecture of the Univerity of Chieti-Pescara, locates part of the audience in the stairs of the *cavea* and in the arena and highlights the area of our excavation as open-air museum of the city that grows on itself.

Both are only project proposals, but with a view not only to the monument restoration and conservations but also to its new functions. The new functions (show, museum, tourism pole) will be capable to restoring life in the monument, putting it again in the history of the city, according to the teaching of the biggest architect of Italian Renaissance, Leon Battista Alberti: revive the old filling it with new.

REFERENCES

1. Belli Pasqua R., Menghini A. B., Pashako F., Santoro S. (eds) 2014, *Conoscere Curare Mostrare. Ricerche italiane per il patrimonio archeologico e monumentale dell'Albania*, Catalogo della mostra (Tirana, 25 febbraio-1° marzo 2014), Tirana.
2. Brogiolo G. P. 2000, s.v. *Archeologia urbana*, in Francovich R., Manacorda D. (eds.), *Dizionario di archeologia*, Laterza Bari, 350- 355.
3. Hoti A. 2003, *Durrësi-Epidamni-Dyrrahu*, Tiranë.
4. Rovigatti P. (ed.) 2010, *A square for the City. Una piazza per la città. Images, studies and projects for Lirja Square in Durrës/Immagini, studi e progetti per Piazza Liria a Durazzo*, Aracne Editore Roma 2010.
5. Santoro S., Monti A., Hoti A., Shehi E. 2004, *Carta del rischio archeologico della città di Durrës: metodologia di realizzazione e istruzioni per l'uso*, and *Repertorio dei rinvenimenti archeologici: data base e carte tematiche* in Buora M., Santoro S. (eds.) 2004, *Progetto Durrës. Strumenti della salvaguardia del patrimonio culturale: carta del rischio archeologico e catalogazione informatizzata. Esempi italiani ed applicabilità in Albania* (Atti del secondo incontro scientifico, Parma-Udine 27-29 marzo 2003), e Id., *Alte tecnologie applicate all'archeologia di Durrës* (Atti del terzo incontro scientifico, Durrës 22 giugno 2004), "Antichità Altoadriatiche" LVIII. Trieste 2004, pp. 525-586 (con CD-rom).
6. S. Santoro, A.Hoti, B. Sassi (eds.) 2005, *L'anfiteatro di Durazzo. Studi e scavi 2004-2005*, Annuario della Scuola Archeologica Italiana di Atene LXXXIII, s.III,5, t.II, 2005 (2008), pp. 717-806 (Dyrrachium I).
7. Santoro S., Hoti A., Sassi B. (eds.) 2009, *L'anfiteatro romano di Durazzo (Albania). Report degli scavi 2006-2007*, "ASAtene" LXXXVII, s. III-9, Tomo 2, pp. 1253-1278.
8. Santoro S., Sassi B., Hoti A. 2009, .. ex continente visi... *un probabile faro nel porto antico di Durazzo (Albania)*, in Brigantium 20, 2009, *Torre de Hércules: finis terrae lux. Simposio sobre los faros romanos y la navegacion occidental en la antiguedad*, A Coruna, Junio 2008, pp. 67-84.
9. Santoro S., Sassi B., Hoti A. 2010, *Una nuova immagine dell'urbanistica di Epidamnos-Dyrrachium dagli scavi e dalle ricerche del Dipartimento di Archeologia e della Missione Archeologica Italiana di Durrës*, in Lamboley J-L., Castiglione M.P. (eds).L'Illyrie Méridionale et l'Èpire dans l'antiquité V, Actes du Ve Colloque international de Grenoble (10-12 octobre 2008), De Boccard, Paris, 2010, vol.I, pp. 299-324.
10. Shehi E. 2007, *Contributo per la topografia di Dyrrachium (III secolo a.C. - IV secolo d.C.,* "Journal of Archaeological Topographie" XVII, pp. 160-193.
11. Shehi E., Shkodra Rrugia B. 2010, Le front nord des fortifications de Dyrrachium. Données nouvelles et hypothèses, in L'Illyrie Méridionale et l'Èpire dans l'antiquité V, pp. 325-336.

PHOTOCOPY

Sara SANTORO
Universiteti "G.d'Annunzio" Chieti-Pescara,
Misioni Arkeologjik Italian në Durrës

DO NOT COPY

DURRËS: VAZHDIMËSIA E JETËS NDËRMJET RUAJTJES DHE RIJETËZIMIT

Qyteti antik me emrin Epidamnos, tani Durrës, ka lindur si themelim grek në territorin ilir, në shek. VII p.e.s. Me kalimin e kohës, ky ishte një protektorat roman, një krahinë kapitale, një fortesë bizantine, një port venecian dhe turk (Hoti 2003). Trashëgimia e tij arkeologjike dhe kulturore sigurisht që është e jashtëzakonshme, por shfrytëzimi i tij kushtëzohet nga mbivendosja e qytetit aktual në qytetin e lashtë.

Durrësi është një nga disa rastet e arkeologjisë urbane në Shqipëri, së bashku me Elbasanin, Vlorën, Sarandën, Lezhën, Shkodrën dhe përbën një rast emblematik të çështjeve që lidhen me bashkëjetesën e qytetit të lashtë dhe atij modern, veçanërisht në një vend në zhvillim të shpejtë si Shqipëria.

Sot, qyteti i Durrësit është porti më i rëndësishëm ekonomik dhe turistik i Republikës së Shqipërisë dhe qyteti i dytë për ekonominë duke patur një popullsi me gati 400.000 banorë. Turizmi dhe në mënyrë të veçantë turizmi kulturor është një aset shumë i rëndësishëm ekonomik për këtë qytet të Adriatikut jugor dhe ka konkurrentë të tjerë të fortë, si Mali i Zi dhe Greqia.

Elementet tërheqëse arkeologjike në Durrës janë të shumtë: qyteti ka tre monumente të mëdhenj të lashtë: muret bizantine, forumin bizantin dhe amfiteatrin romak, më i madhi i Ballkanit dhe një nga më të mëdhenjtë në botë. Megjithatë, situata aktuale urbane e bën shumë të vështirë për të kuptuar dhe për të treguar në mënyrë tërheqëse qytetin e lashtë dhe historinë e tij.

Vazhdimësia e jashtëzakonshme e jetës së qytetit vjen nga pozicioni strategjik portual që tërhoqi kolonë grekë, tregtarë italianë dhe Ilirët duke formuar kështu një qytet të fuqishëm dhe të pasur, sidomos gjatë periudhës helenistike dhe romake. Periudha mesjetës së hershme dhe ajo mesjetare sollën dhe transformimin e monumenteve të lashta, duke shndërruar amfiteatrin romak në një lagje me kisha dhe varreza (Santoro, Hoti, Sassi 2009; Santoro, Sassi, Hoti 2010). Gjatë periudhës Veneciane (shek. XIV-XVI) dhe asaj Osmane (shek. XVI – XIX), qyteti pësoi një rënie graduale. I dominuar nga Kalaja, qyteti u reduktua në një qark të mbyllur brenda saj, duke lënë jashtë disa prej lagjeve dhe monumenteve më të mëdha, si dhe një hapësirë të gjerë të pazarit i njohur si exo-pazari. Tërmetet e fuqishëm të cilët goditën qytetin (në vitin 346, 521 dhe 1270), nxituan transformimin urban, të nisur tashmë si pasojë e ndryshimeve politike dhe ekonomike të Mesdheut qendror. Megjithatë, qyteti i Durrësit i ka mbijetuar gjithmonë kohës, gjithmonë duke u mbështetur në vetvete.

Zgjerimi dhe transformimi i qytetit aktual është i madh në krahasim me qytetin e vogël që Heuzey e ka dokumentuar në fund të shekullit XIX dhe që është ende i dukshëm në fotot ajrore të bombardimeve italiane të vitit 1918.

Tërmeti i vitit 1926 shënoi një shkëputje radikale me formën urbane të mëparshme. Zhvillimi kaotik urbanistik, shoqëruar me ndërtimin e papërmbajtshëm e ka transformuar

edhe njëherë fytyrën e qytetit, duke ndryshuar në mënyrë të pakthyeshme horizontin e kodrave dhe duke e shtrirë atë në zonën e Porto Romanos. Nëse karakteri i veçantë i qytetit kishte aftësinë e tij për të mbijetuar duke ndryshuar aspektet e saj urbane, transformimi i viteve të fundit duket të jetë shumë më i thellë.

Për të ruajtur pellgun arkeologjik të Durrësit, në mes të viteve 2003 dhe 2007, Misioni italian në bashkëpunim me Departamentin e Arkeologjisë në Durrës, Instituti Kombëtar i Arkeologjisë dhe Instituti i Monumenteve të Kulturës ka krijuar dhe përditësuar hartën arkeologjike të qytetit, bazuar në përvojat më të përparuara italiane.

Sot lind nevoja që zhvillimi i mëtejshëm i qytetit të bëhet duke pasur parasysh ruajtjen e qendrës historike, një veprim më efektiv kundër zhvillimit të ndërtimit të pakontrolluar dhe rritjen e kujdesit ndaj monumenteve ekzistuese si me krijimin e një parku urban arkeologjik.

Për shembull, kulla veneciane mund të përdoret si një pikë informacioni në sajë të vendndodhjes së saj afër daljes së portit, zona rreth saj mund të përdoret si vend shëtitje e këndshme përgjatë bulevardit dhe hamamit të lashtë, së bashku me sheshin, me arkitekturën e tij racionaliste, bizantine dhe banjot romake. Shëtitja mund të vazhdojë duke anashkaluar teatrin "A. Moisiu", për të arritur në kompleksin helenistik dhe romak, në amfiteatër, duke siguruar një soditje në muret e kalasë, xhaminë e shekullit të gjashtëmbëdhjetë deri në shtëpinë-muze të A. Moisiut. Përsëri me një shëtitje të vogël dhe të këndshme përgjatë detit ne mund të arrijnë në muzeun arkeologjik - tani të rinovuar si muze të qytetit, sinteza e prekshme e kësaj historie. Por për të finalizuar këto projekte është e nevojshme të ndërtohet një vetëdije e re e qytetarëve në drejtim të trashëgimisë arkeologjike, që përfshin njerëzit, veçanërisht fëmijët e shkollave, të gjithë të mobilizuar në ruajtjen dhe mirëmbajtjen e tij.

DO NOT COPY

monumentet
54/2016

Elio HOBDARI

DO NOT COPY

SKULPTURA ARKITEKTONIKE NË SITET ARKEOLOGJIKE NË SHQIPËRI

Skulptura arkitektonike dhe ajo dekorative dhe e instalimeve të brendshme të monumenteve tona, si objekt i trashëgimisë kulturore të lëvizshme (Ligji 9048, datë 07.04.2013, i azhornuar me ligjin 9882, datë 28.02.2008 dhe me ligjin 77/2013) nuk mund të thuhet se ka pasur vëmendjen e duhur dhe në përputhje me ligjin (Neni 4 pika I-2 dhe neni 7 pika 2). Duhet thënë edhe që neni që përcakton këtë kategori objektesh të trashëgimisë kulturore është formuluar ndoshta në mënyrë joprofesionale dhe mund të lërë shteg për përjashtime dhe keqinterpretime. Drafti i ligjit të ri të trashëgimisë kulturore është mjaft më i saktë dhe i plotë në këtë pikë.

Pasaktësi ndeshen edhe në kartela objektesh të kësaj kategorie, apo edhe deri në etiketa shpjeguese nëpër muzetë tanë dhe këto vijnë edhe nga mospasja e një terminologjie të plotë e të përcaktuar definitivisht për kategoritë e objekteve arkitektonike e që është pasojë e vëmendjes së pakët që në studimet tona i është dedikuar këtij materiali. Sesa rëndësi i është dhënë kësaj familjeje objektesh mjafton të shihen studimet e bëra e të botuara, ku ato zënë një vend margjinal, shumë margjinal. Terminologjia e papërcaktuar mirë vështirëson edhe kartelizimin e pritshëm të kësaj kategorie materiali në një *database* në rang kombëtar. Sot, kartelizimi i këtij materiali është ende në stad tejet fillestar.

Skulptura arkitektonike në Shqipëri i takon të gjitha periudhave kulturore, që nga fillimet e arkitekturës monumentale e deri në atë periudhën postbizantine dhe otomane. Shumë më e pakët në sitet e Veriut të Shqipërisë[1] (përveç qendrave bregdetare[2]), ajo është prezente në sasi të madhe dhe në shumëllojshmëri kategorish në Shqipërinë e Mesme dhe të Jugut. Në të gjithë sitet tona ajo ndeshet shpesh e shpërndarë pa kriter në territor. (Fig. 1, 2)

Fig. 1. Elementë arkitektonikë në bazilikën e Ballshit

[1] Bunguri, A., "Të dhëna të reja mbi periudhën romake, antike të vonë dhe mesjetare në rajonin e Dibrës", *Candavia* 4, 2014, f. 292-29, tab. III.
[2] Hoxha, G., "Shkodra- chef-lieu de la province Prevalitane", në: *XL corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina,* Ravenna, 1993, f. 563, fig. 6; Hoxha, G., Hobdari, E., "Raport i gërmimeve arkeologjke të vitit 2014 në bazilikën paloekristiane në Mërçi (Lezhë)", Iliria XXXVIII (2014) (në shtyp).

Për nga mënyra e gjetjes së materialit ai mund të ndahet në:

- I ruajtur *in situ* në pozicionin e tij origjinal (Fig. 3).
- I rivendosur si *spolia* në: periudha historike ose në epokë moderne (Fig. 4).
- I lëvizur nga vendi, i pavarur, në shtresa arkeologjike ose jo.

Për nga mënyra e ruajtjes dhe e administrimit ai mund të ndahet në:

- I lënë në vendin e gjetjes *in situ*.
- I rivendosur në pozicionin e tij (anastilozë) (Fig. 5).
- I lëvizur nga vendgjetja për t'u ekspozuar/ruajtur në sit arkeologjik, i depozituar në depo arkeologjike, i ekspozuar në muze (Fig. 6).

Fig. 2. Elementë arkitektonikë në bazilikën B të Bylisit, përpara punimeve restauruese

Fig. 4. Perondi, kisha e Shën Kollit, kapitel paleokristian i ripërdorur në kishën mesjetare

Fig. 3. 40 Shenjtorët. Pllakë parapeti e ruajtur pjesërisht in situ në monument

Fig. 5. Bylis, bazilika B. Tribeloni hyrës në baptister, pas restaurimit

DO NOT COPY

Më në përgjithësi materiali skulpturor mund të ndahet në:

- I restauruar
- I parestauruar.

Këta të fundit përbëjnë shumicën dërrmuese të materialit.

Problemet që ndesh kjo kategori materiali në terren janë:

- Vjedhjet dhe vandalizmi.
- Përdorimi në mënyra të papërshtatshme dhe jo në respekt të këtyre objekteve si pjesë e trashëgimisë kulturore.
- Dëmtimet për shkaqe natyrore.

Fig. 6. Durrës, kolona dhe kapitele të ekspozuara në qytet

Në fillimet e arkeologjisë shqiptare (vitet '20-'30) kjo kategori materiali është parë me vëmendje. Kjo bëri të mundur edhe disa ndërhyrje restauruese që janë sot ende nga më të rëndësishmet dhe më simboliket në sitet arkeologjike shqiptare (Fig. 7, 8).

Në të njëjtën traditë dhe bazuar në gërmimin dhe dokumentimin profesional të nisur që në vitet para Luftës II Botërore u realizua edhe anastiloza e fasadës së monumentit

Fig. 7. Punime restaurimi në baptisterin e Butrintit nga Misioni Arkeologjik Italian (foto arkivi IA)

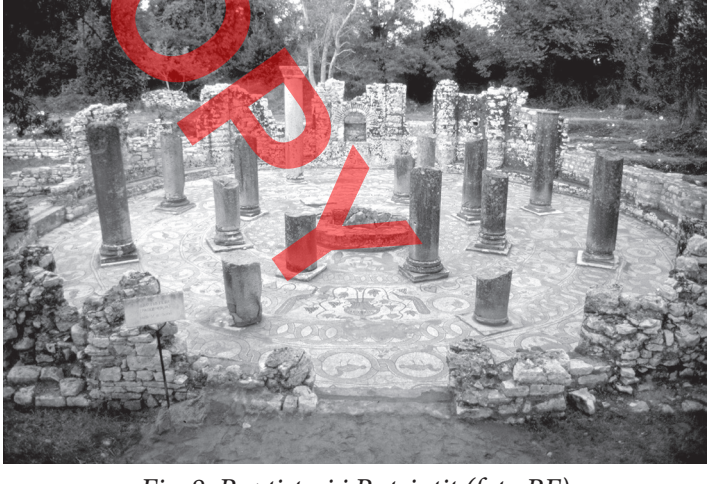

Fig. 8. Baptisteri i Butrintit (foto BF)

DO NOT COPY

Fig. 9. Apoloni, fasada e monumentit të Agonotetëve

DO NOT COPY

të njohur si i Agonotetëve me autor Koço Zheku[3] (Fig. 9).

Mungesa relative e vëmendjes në gërmimet e viteve '70-'80 krijoi në disa site arkeologjike një sasi të madhe materiali skulpturor, e cila kërkon një punë të madhe inventarizuese e kataloguese që në pjesën më të madhe mbetet për t'u bërë.

Për disa dekada më pas, skulpturës arkitektonike nuk i është kushtuar vëmendje e madhe. Shkaku është ndoshta orientimi që kishte marrë arkeologjia shqiptare drejt gërmimit dhe materialit të imët arkeologjik dhe më pak drejt vlerësimit të monumenteve dhe qendrave arkeologjike në përgjithësi. Të pakta ishin studimet që bënin të njohur këtë kategori materiali në mënyrë të përgjithshme[4].

Sot, me prirjen për përshtatjen e qendrave arkeologjike për qëllime turistike që implikon restaurimin e monumenteve të veçanta, edhe studimi i kësaj kategorie materiali merr

[3] Zheku, K., "Monumenti i Agonotetëve: Rikonstruksion i pamjes kryesore", *Monumentet* 4, 1972, f. 7-27

[4] Nga artikujt e pakët që trajtojnë ekskluzivisht ose jo këtë material janë: Anamali, S., "Rreth skulpturës dekorative arkitektonike të bazilikës së Ballshit", *Iliria* XI/2, 1981, f.237-242; Koch, G., "Disa dëshmi të periudhës së hershme bizantine në Berat", *Monumentet* 2, 1990, f. 113-120; Lako, K., "Bazilika paleokristiane e Onhezmit", *Iliria* XXI, 1991, f. 123-186; Cerova, Y., "Elemente arkitektonike të Skampis në shek. VI", *Iliria* XXIII, 1993, f. 273-284 ; Hoti, A., "Plastikë arkitektonyike dekorative paleokristiane nga qyteti i Durrësit", *Iliria* XXVII, 1997, f. 325-347.

një rëndësi tjetër. Edhe puna arkeologjike e bërë në disa qendra arkeologjike të vendit e ka reflektuar këtë nevojë. Metodologjia e re e punës arkeologjike ka bërë të mundur që të krijohen premisat për të bërë edhe një punë restauruese në monumente të veçanta, duke pasur në qendër të saj trajtimin e skulpturës arkitektonike.

Rikthimi i vëmendjes në 20 vjeçarin e fundit drejt skulpturës në sitet arkeologjike, shkaktuar nga një metodologji e re pune, ka krijuar mundësinë për avancimin e punës, jo vetëm studimore, por edhe restauruese në sitet arkeologjike.

Rasti i Bylisit në vitet 2000 është ndoshta më i spikaturi në këtë drejtim. Puna arkeologjike (gërmimi, dokumentimi dhe studimi i monumenteve paleokristiane të qytetit) u kombinua në mënyrën ndoshta më të mirë të mundshme me restaurimin e këtyre monumenteve, për aq kohë sa kjo punë vazhdoi[5] (Fig. 10, 11).

Besoj se integrimi i elementëve arkitektonike sa më shumë që të jetë e mundur në monumentet të cilëve i takojnë[6] (Fig. 5, 12) është mënyra më e mirë për ta mbrojtur këtë kategori materiali.

Në këtë kuadër, dokumentimi i materialit skulpturor merr një rëndësi të madhe si në lidhje me kontekstin arkeologjik në të cilin ndodhet ashtu edhe si elementë të veçantë. Kjo bën të mundur rikonstruksionin grafik të pjesëve të veçanta të monumenteve, apo dhe atë tërësor të tyre, në mënyrë të saktë dhe larg abuzivizmave (Fig. 13, 14). Në këtë mënyrë, ky pastaj është hapi i parë i realizimit të projekteve të restaurimit.

Mënyra tjetër e mbrojtjes është mbledhja në grupe sipas kategorisë dhe monumentit të cilit i përkasin dhe më mirë akoma depozitimi në magazinat e materialit arkeologjik.

Kjo tek ne deri tani duket se nuk është bërë në mënyrë të organizuar apo me një plan të përcaktuar, por,

Fig. 10. Bylis, bazilika B, punime restaurimi (2005)

Fig. 11. Bylis, bazilika C, punime restaurimi (2004)

[5] Muçaj, S., «Le synthronon, le transept et le chancel du sanctuaire dans les églises de Byllis», *L'Illyrie Méridionale et l'Épire dans l'Antiquité* IV, f. 417-429; Chevalier, P., «L'ambon, l'autel et le baptistère dans les églises de Byllis», në *L'Illyrie Méridionale et l'Épire dans l'Antiquité* IV 2002, Paris 2004;
Vanderheyde, C., «Le tribèlon et les plaques de parapet des églises de Byllis», në *L'Illyrie Méridionale et l'Épire dans l'Antiquité* IV 2002, Paris 2004.

[6] Islami, A., Hobdari, E., "Konservimet dhe restaurimet në bazilikat paleokristiane të Bylisit", *Monumentet* 2007, f. 183-191.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Fig. 12. Bylis, bazilika C, pas punimeve restauruese

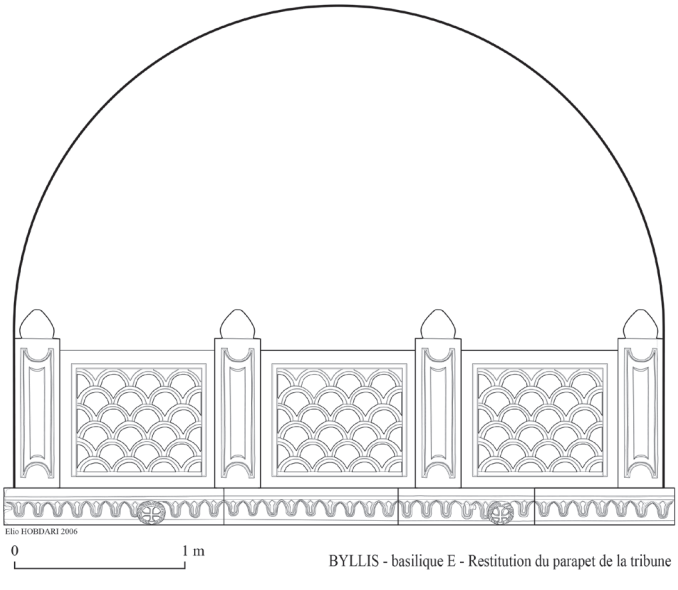

Fig. 13. Bylis, bazilika E. Parapeti i tribunës; rikonstruksion grafik

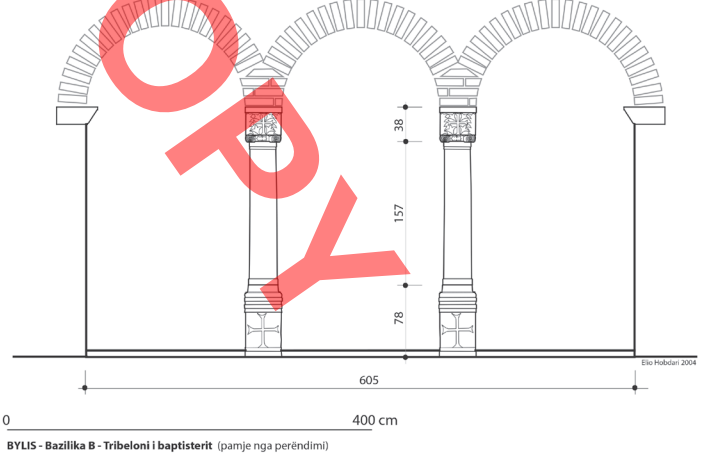

Fig. 14. Bylis, bazilika B. Tribeloni i hyrjes në baptister; rikonstruksion grafik

spontanisht dhe në mënyrë të pjesshme. Kjo ka sjellë ndarjen e koleksioneve të monumenteve ose qendrave të caktuara në disa grupe (Ballsh, Durrës, Lin etj.) dhe në disa raste edhe prishjen e serive të objekteve (Ballsh[7], Butrint[8], Lin) me ekzemplarë të ndodhur sot në vende të ndryshme dhe të padokumentuar saktë ose plotësisht. Kjo vështirëson punën studimore dhe është pengesë edhe për përpjekjet për të realizuar anastilozë të pjesëve të veçanta të ndërtesave (monumenteve). Më në ekstrem janë konstatuar edhe objekte të fragmentuar, pjesët e të cilëve ndodhen në magazina ose muze të ndryshëm.

Edhe kushtet në të cilat ruhen objektet arkitektonike në magazinat apo sipërfaqet e hapura variojnë nga shumë të mira (Fig. 15) deri në të papërshtatshme.

Edhe vendi që zë ky material në muzetë tanë është i vogël dhe shpesh ekspozimi është bërë në mënyrë të pastudiuar (Fig. 16). Më në përgjithësi materiali i ekspozuar është e nevojshme të pasqyrojë rezultatet më të reja të

DO NOT COPY

Fig. 15. Pamje e pjesshme e ambienteve të magazinimit të materialit arkeologjik në Muzeun Arkeologjik të Tiranës

[7] Pilastrat e dekoruar me motive floreale, zoomorfe dhe ndonjë antropomorfe të ekspozuara në Muzeun Kombëtar të Tiranës, Muzeun Arkeologjik të Tiranës dhe të lëna të pambrojtura në sit.

[8] Pilastri i kangjellës paleokristiane të Bazilikës së Madhe i ekspozuar në Muzeun e Artit Mesjetar në Korçë.

DO NOT COPY

Fig. 16. Elementë skulpturorë të periudhës paleokristiane të ekspozuar në Muzeun Arkeologjik të Tiranës

kërkimeve arkeologjike. Vëmendja që u tregua së fundi me materialin arkitektonik të Muzeut Arkeologjik të Durrësit është treguese i një trendi të ri në këtë drejtim. Por, puna aty do të duhet të vazhdojë me realizimin e një katalogu të plotë të materialit, të ndarë sipas periudhave dhe, në masën që është e mundur, edhe në identifikimin e prejardhjes së objekteve të depozituara aty, një proces pune ky që parashikohet të jetë i vështirë.

Inventarizimi dhe katalogimi i materialit skulpturor

Skeda të ndryshme janë përdorur në projektet arkeologjike në vend. Kush më e zgjeruar e kush më koncize në zërat, ato në thelb janë të njëjta. Ajo që do të duhej të kishim tashmë do të ishte një skedë unike e krijuar posaçërisht për elementët arkitektonikë. Kjo jo vetëm do të zgjidhte problemin e inventarizimit të kësaj kategorie materiali arkeologjik[9], por do të shmangte edhe problemet që krijohen pastaj nga lëvizjet e objekteve nga një vend në tjetrin. Më shqetësues është fati i materialit skulpturor që gjendet në sitet arkeologjike, shpesh i pambrojtur (Fig. 17).

Inventarizimi është gjithashtu pjesë e punës arkeologjike dhe, aty ku është bërë, përbën një kontribut me rëndësi për mbrojtjen e kësaj kategorie materiali. Mund të përmendet si

[9] Specifik në krahasim me kategoritë e tjera, pasi kryesisht ndodhet në ambiente të hapura.

shembull i spikatur edhe këtu rasti i Bylisit ku në periudhën 2000-2006 i inventarizuan dhe u kataloguan rreth 300 objekte arkitektonike dhe pjesë të instalimeve liturgjike apo katalogët e botuar vitet e fundit për skulpturën e disa monumenteve bizantine të vendit tonë[10]

Ndërsa përsa i takon materialit skulpturor të periudhave të tjera, ai është shumë më pak i trajtuar në studime[11] dhe përbën një fushë që në të ardhmen do të duhet të jetë në fokus të studiuesve.

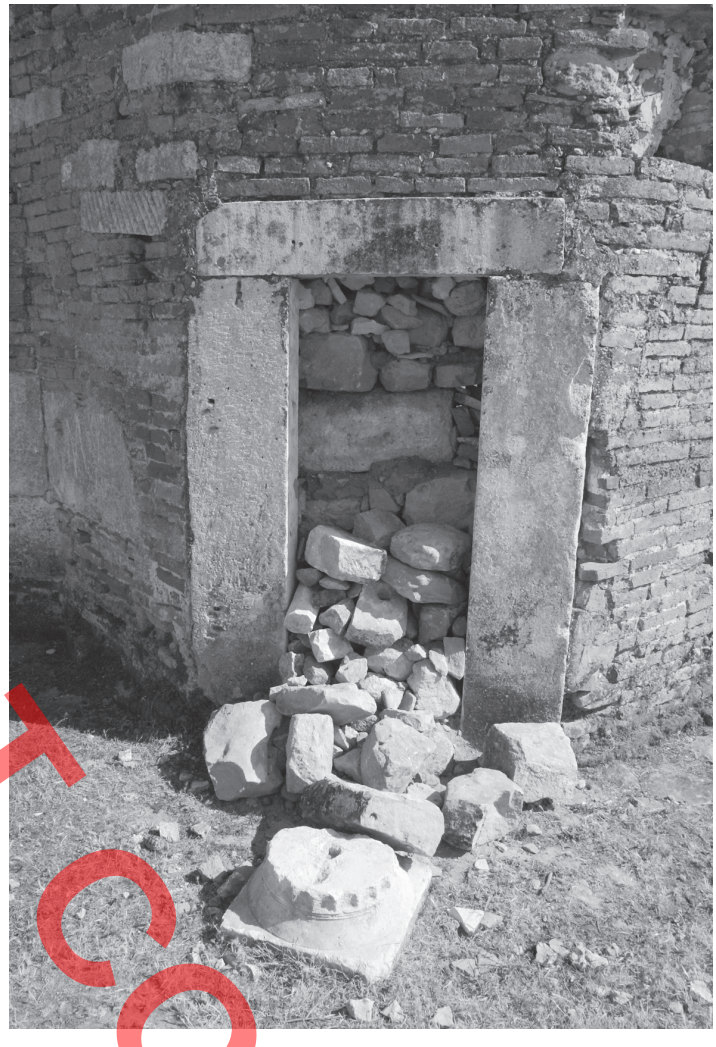

Fig. 17. Kurjan, kisha e Shën Kollit. Shembje murature me elementë arkitektonikë të përfshirë në të

[10] S. Muçaj, La sculpture décorative des IXe-XIe siècles de l'église de la Vierge à Ballsh (Glavinitza), në *La sculpture byzantine (VIIe - XIIe siécles), Actes du colloque international organisé par la 2e Ephorie des antiquités byzantines et l'Ecole française d'Athènes (6-8 septembre 2000)*, Athinë 2008, f. 199-216; E. Hobdari, Skulptura dhe instalimet liturgjike në kishën e Shën Mërisë në Peshkëpi të Sipërme (Gjirokastër) [La sculpture et les installations liturgiques de l'église Sainte-Marie à Peshkëpi e Sipërme (Gjirokastër)], *Iliria*, XXXIV (2009-2010), Tiranë 2011, f. 331-364.

[11] Për t'u përmendur në mënyrë të veçantë është doktorata e botuar së fundi e M. Podini (Universiteti i Bolonjës): M. Podini, La decorazione architettonica di età ellenistica e romana nell'Epiro del nord, Bononia University Press, Bologna, 2015.

DO NOT COPY

Elio HOBDARI

ARCHITECTURAL SCULPTURE IN ARCHAEOLOGICAL SITES IN ALBANIA

DO NOT COPY

Architectural sculpture, as an integral part of movable cultural heritage, has hardly received the comprehensive sort of consideration that its material remains require. This is also reflected in the article defining this category of cultural objects in the Cultural Heritage Law that appears somehow ambiguous, leading as such to possible misinterpretation. Architectural sculpture in Albania ranges in date from the beginning of the monumental architecture up to the post-Byzantine and Ottoman period. Its geographical distribution differs significantly with archaeological sites located in central and southern Albania being richer in architectural sculpture than those located in the north.

Architectural sculpture has attracted little attention in Albanian scholarly works and this is obvious not only in the vague terminology used, but also in the level of documentation which is still far and between. The subject matter attracted scholarly attention in the early stages of Albanian archaeology (1920s-30s), but had been overlooked in the following decades at the expense of other archaeological finds. This was perhaps due to the orientation of Albanian archaeology towards large scale excavations and less so towards the valorization of monuments and archaeological sites. There is a growing awareness nowadays to promote and adapt archaeological sites for tourism purposes, which entails also the restoration of individual monuments, and in this context the study of architectural sculpture becomes more important. Documentation of architectural sculpture and the creation of a database will be the first step toward its study. Thus far in the majority of cases the storage of architectural sculpture in museums has not been documented properly. Last but not least, also its display in museums is often done without proper study.

Ioannis VITALIOTIS
Akademia e Athinës - Qendra e Kërkimit
mbi Artin Bizantin dhe Pasbizantin

DO NOT COPY

STUDIMI I PIKTURËS BIZANTINE DHE PASBIZANTINE TË SHQIPËRISË GJATË SHTATËDHJETË VITEVE TË FUNDIT (1945-2015): NJË RISHQYRTIM KRITIK

(NË KUJTIM TË THEOFAN POPËS)

Studimi i pikturës bizantine dhe pasbizantine në shtetet e Ballkanit mori karakter shkencor vetëm në fillimin e shek. XX, shpesh nën udhëzimin e bizantologëve të huaj. Shqipëria, si shtet i pavarur, u krijua disi me vonesë, vetëm në vigjilje të Luftës së Parë Botërore dhe brenda një gjendjeje kaotike që zgjati për vite me radhë, gjë që ndikoi në "zbulimin" shumë kohë më vonë të trashëgimisë së saj artistike bizantine krahasuar me vendet e tjera Ballkanike. Në këtë artikull, do të përpiqem të paraqes shkurtimisht ecurinë e këtij "zbulimi" gjatë 70 viteve të fundit, me theks në periudhën nga viti i themelimit të Institutit të Monumenteve të Kulturës (1965) deri sot. Ndryshimet e mëdha sociale-politike që ndodhën në Shqipëri në fillimet e dhjetëvjeçarit të 1990, na lejon të dallojmë me qartësi dy periudha në historinë e studimit të pikturës bizantine dhe pasbizantine në vend.

Periudha e parë (përafërsisht 1945-1991)

Periudha e parë shtrihet nga fundi i Luftës së Dytë Botërore deri në vitin 1991. Gjatë këtyre viteve monumentet paleokristiane, bizantine dhe pasbizantine të Shqipërisë vazhduan të mbeten të panjohura, me disa përjashtime të rëndësishme. Marrëdhëniet e këqija me Perëndimin dhe izolimi i regjimit Hoxha, veçanërisht pas vitit 1970, e bënë edhe më të vështirë njohjen e bashkësisë ndërkombëtare shkencore me këtë trashëgimi të rëndësishme kulturore[1].

Punonjëse e Sektorit të Artit ishte dhe Viktori Puzanova, pinjolle e një familjeje borgjeze nga Rostovi i Rusisë, e diplomuar në Fakultetin e Arteve të Bukura në Shën Peterburg. Ajo u largua nga Rusia pas vitit 1917 për të mos u kthyer më. Fillimisht u vendos në Jugosllavi dhe më 1943, ajo, së bashku me bashkëshortin, Vasilin, të nxitur nga arsimtari Rrok Zojzi, shpërngulen në Shkodër. Në vitin 1948 Puzanovët vijnë në Tiranë, ku punësohen në Institutin e porsa

Falënderoj përzemërsisht mikun tim Andi Rëmbecin dhe profesor Pirro Thomon për rishikimin dhe korrigjimin e tekstit.

[1] Mbi ideologjinë dhe politikën kulturore në Shqipërinë komuniste, shih F. Lubonja, «Between the Glory of a Virtual World and the Misery of a Real World», në: S. Schwander-Sievers & B. J. Fischer (red.), *Albanian Identities. Myth and History*, Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 2002, fq. 91-103; M. J. A. Standish, «Enver Hoxha's Role in the Development of Socialist Albanian Myths», *op. cit.*, fq. 115-124; E. Ceka, «Atheismus and Religionspolitik im kommunistischen Albanien», në: O. J. Schmitt (red.), *Religion und Kultur im albanischsprachigen Südosteuropa* (Pro Oriente, 4), Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: Peter Lang, 2010, fq. 215-231.

themeluar të Shkencave, Viktori Puzanova në Sektorin e Artit dhe i shoqi, Vasili, në Muzeun e Shkencave të Natyrës dhe do të marrin nënshtetësinë shqiptare. Rol parësor në regjistrimin dhe studimin e monumenteve bizantine luajtën ekspeditat shkencore, që u organizuan nga Muzeu Arkeologjik-Etnografik, paraardhësi i Muzeut Arkeologjik Kombëtar, në të cilat mori pjesë edhe Puzanova[2] (Fig. 1-2). Ekspedita shqiptaro-sovjetike e shtatorit të vitit 1958 u bë nismëtare për krijimin e mëvonshëm të ekspozitës së përhershme me ikona në Muzeun Arkeologjik Kombëtar[3]. Në të, merrnin pjesë dy shkencëtarë të shquar sovjetikë, bizantologu Viktor Lazarev dhe restauruesi Viktor Fillatov, si dhe studiuesit vendas Puzanova, Popa dhe Dhamo.

Stacion i rëndësishme në kuadrin e përpjekjeve të shtetit për ruajtjen e trashëgimisë kulturore është themelimi i Institutit të Monumenteve të Kulturës (IMK), në vitin 1965. Instituti boton, gjithashtu, revistën shkencore *Monumentet* (që prej vitit 1971), në të cilin një pjesë e publikimeve lidhen me artin bizantin. Fatkeqësisht, nuk u shmangën shkatërrimet arbitrare të monumenteve, të shkaktuara nga

Fig. 1. Fotografi nga ekspeditat arkeologjike të vitit 1950, ku ka marrë pjesë edhe Viktori Puzanova (në foton e parë: e para nga e djathta)

DO NOT COPY

adhuruesit e «revolucionit kulturor», të shpallur nga regjimi i Enver Hoxhës në vitin 1967. Disa prej këtyre monumenteve ishin të pikturuara me afreske, si kisha e Shenjtëve Mina, Viktor dhe Vincent (e quajtur edhe «Shën Triadha»[4]) në

[2] Shih M. Velo, "Viktori Puzanova, bizantinologia ruse që studioi artin bizantin dhe postbizantin në Shqipëri", Prof. Dr. P. Thomo, "Nderim për mësuesit mi të parë, Viktori Puzanova" edhe L. N. Kaminskaja, A. V. Zhugra, "Nga historia e studimit të artit mesjetar shqiptar (V. Puzanova dhe kontributi i saj në shkencën shqiptare)" në: M. Velo (red.), *Viktori Puzanova. Mbi artin bizantin dhe post-bizantin shqiptar*, Tiranë: "55", përkatësisht fq. 214-229, 246-265, 254-265.

[3] Shih L. N. Kaminskaja, A. V. Zhugra, "Nga historia e studimit të artit mesjetar shqiptar", op. cit., fq. 264, shën. 2.

[4] Shih P. Thomo, *Kishat pasbizantine në Shipërinë e Jugut*, Tiranë: KOASh, 1998, fq. 254.

Fig. 2. Fotografi nga ekspeditat arkeologjike të vitit 1950, ku ka marrë pjesë edhe Viktori Puzanova (në foton e dytë: e treta nga e djathta)

(Falënderime të veçanta Maks Velos për mundësimin fotografive 1 edhe 2)

DO NOT COPY

Tranoshishtë të Lunxhërisë apo kisha gotike e Vaut të Dejës[5], pranë Shkodrës.

Nga ana tjetër, në këto rrethana të vështira politike-shoqërore, duhet lëvduar mundi i arkitektëve, restauruesve dhe i pjesës tjetër të stafit të Institutit të Monumenteve të Kulturës, të cilët përshkuan cep më cep gjithë territorin shqiptar, në kushte të vështira transporti, për të bërë të mundur regjistrimin dhe shpëtimin e monumenteve[6].

Një moment i rëndësishëm i prezantimit të thesareve artistike të Shqipërisë në Evropën Perëndimore, mes tyre edhe ikonat, ishte ekspozita me titull *L'Art albanais à travers les siècles* (Arti shqiptar përgjatë shekujve), e çelur në Paris më 1974.

Për sa i përket punës studimore të pikturës bizantine dhe pasbizantine të Shqipërisë në periudhën e pasluftës, vend nismëtar zë vepra e artistes dhe historianes së artit, **Viktoria Puzanova (1893-1967)**, të cilën e përmendëm edhe më lart[7]. Me artikujt e saj të parë, të viteve 1953 dhe 1957[8], Puzanova nxjerr nga "errësira" të ashtuquajturën "shkolla e Beratit", një punishte e rëndësishme e shek. XVI . Ishte e pritshme që puna shkencore e Puzanovës do të kishte disavantazhe, për më tepër kur fusha që ajo eksploronte ishte ende e panjohur.

[5] Mbi kishën gotike të Shën Marisë në Vaun e Dejës, shih Dh. Dhamo, Kisha e Shën Mërisë në Vaun e Dejës, *Studime historike* 3 (1964), fq. 47-70; A. Meksi, *Arkitektura e kishave të Shqipërisë (Shekujt VII-XV)*, Tiranë: Uegen, 2004, fq. 189-191.

[6] Do të kufizohem të përmend këtu emrat e Gani Strazimirit, Aleksandër Meksit, Pirro Thomos, Skënder Mihalçkës, Gjerak Karaiskajit, Zamir Marikës, Reshat Gegës dhe Mustafa Arapit.

[7] Shih katalogun e plotë të veprave të saj në L. Papajani, *Bibliografi e Monumenteve të Arkitekturës dhe të Arteve, 1944-2003*, Tiranë: IMK, 2004, fq. 120-121, nr. 1543-1550.

[8] "Piktori shqiptar i shek. XVI, Onufri nga Neokastra (Elbasan)" dhe "Mbi punimet e piktor Nikollës në kishën Vllaherna (në kështjellën e Beratit)", artikuj të ribotuar në: M. Velo (red.), *Viktori Puzanova*, op. cit., fq. 9-40, 41-63.

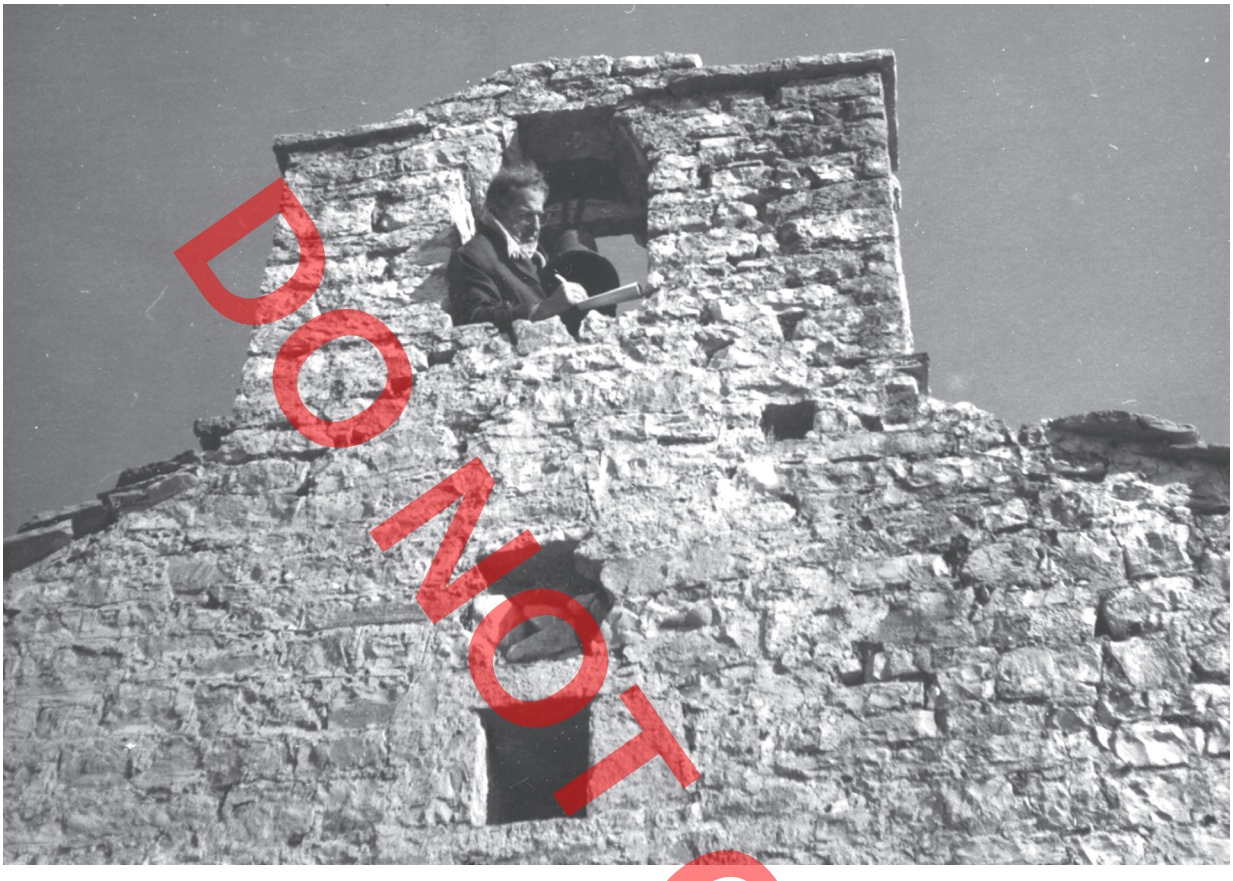

Fig. 3. Theofan Popa, gjatë ekspeditave në terren

Nuk mungonin ndërkohë as detyrimet ideologjike, që imponoheshin nga mjedisi politik dhe ideologjik i Shqipërisë komuniste[9]. Një shembull i tillë konstatohet në artikullin e saj mbi piktorin *protopapë* Onufrin, ku «detyrohet» të citojë Leninin dhe Lunaçarskin[10]. Nga ana tjetër, shkrimet e saj sot duhet të interpretohen si vepra joshëse të një udhëçelësi të aftë dhe me intuitë, në sajë të edukimit të saj artistik[11].

Në rrugën që çeli Puzanova do të ecin të tjerë studiues shqiptarë, si Theofan Popa dhe Dhorka Dhamo.

Theofan Popa (1914-1986) studioi në Fakultetin Teologjik të Universitetit të Athinës, ku, në fushën e Arkeologjisë së Krishterë, kishte profesor Jeorjios Sotiriu[12]. Në vitet 1949-1967 ai do të punojë në Institutin

[9] Një orientim i tillë ideologjik, por edhe më i theksuar, dallohet në veprën *Historia e Shqipërisë nga themelet e veta deri sot,* me autorë S. Pollo dhe A. Puto (botimi në frëngjisht: *Histoire de l'Albanie, des origines à nos jours*, Roanne: Horvath, 1974).

[10] "Piktori shqiptar i shek. XVI, Onufri nga Neokastra (Elbasan)", në: M. Velo (red.), *Viktori Puzanova*, op. cit., fq. 9.

[11] Mbi Viktori Puzanovën, si personalitet, artiste edhe shkencëtare, shih tekstet e M. Velo, P. Thomo, L. N. Kaminskaja & A. V. Zhugra, E. Riza, K. Zheku, S. V. Kuka, në: M. Velo (red.), *Viktori Puzanova*, op. cit., fq. 214-285.

[12] Jeorjios Sotiriu (*Γεώργιος Σωτηρίου*) (1880-1965) ka qenë themeluesi dhe drejtori i parë i Muzeut të Krishterë dhe Bizantin të Athinës (Shih Δ. Κωνστάντιος, "Γεώργιος Σωτηρίου: Υπέρ έθνους, θρησκείας και επιστήμης", në: Ό. Γκράτζιου, Α. Λαζαρίδου (red.), *Από τη Χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο (1884-1930)*, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 29 Μαρτίου 2002 - 7 Ιανουαρίου 2003, Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων - Διεύθυνση Δημοσιευμάτων, 2006, fq. 64-76 [Dh. Konstandios, "Jeorjios Sotiriu: Mbi kombin, besimin dhe shkencën", në: *Nga Koleksioni i krishterë i Muzeut Bizantin (884-1930), katalog ekspozite, Athinë, Muzeu i Krishterë dhe Bizantin, 29 mrs 2002-7 janar*

DO NOT COPY

Fig. 4. Theofan Popa, gjatë ekspeditave në terren

e Shkencave dhe në vazhdim në Sektorin e Historisë së Artit dhe të Arkitekturës, pranë Institutit të Historisë dhe Gjuhësisë. Mbledhja e numrit të madh të ikonave, që sot ruhen në Muzeun Kombëtar të Artit Mesjetar në Korçë dhe në Muzeun "Onufri" në Berat, nuk do të ishte realizuar pa veprimtarinë e Theofan Popës[13]. Paralelisht, iu kushtua me mjaft energji veprimtarisë shkrimore. Artikulli i tij i parë lidhet me piktorin Konstantin nga Shpati[14]. Deri në vitin 1975, Popa do të botojë 23 studime kryesisht për pikturën murale, ikonat e drurit, kodikët e dekoruar me miniatura dhe për mbishkrimet[15]. Akademia e Shkencave do të botojë *post-mortem* veprat e tij *Mbishkrime të kishave në Shqipëri* (Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë - Instituti i Historisë, 1998) dhe *Miniatura dhe piktura mesjetare në*

2003, Athinë 2006].

[13] Shih një prezantim të personalitetit Theofan Popa në artikullin e Pirro Thomos "Konsekuent deri në fund për bindjet e tij", të botuar në gazetën *Ngjallja*, prill 2002.

[14] Th. Popa, "Piktor Konstandini prej Shpati", *Buletin për Shkencat Shoqërore* 4 (1957), fq. 211-214.

[15] Shih, për shembull, artikujt "Mbishrimet e kishave të Shqipërisë si burime hsitorike", *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës* (seria "Shkencat Shoqërore"), Tiranë 1958, 1, fq. 218-250, "Piktorët korçarë Kostandin dhe Athanas Zografi dhe afresket e tyre me skenat e Apokalipsit", *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës* (seria "Shkencat Shoqërore"), Tiranë 1959, 1, fq. 23-48, "Piktorët grabovarë Çetiri nga familja Katro", *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës* (seria "Shkencat Shoqërore"), Tiranë 1960, 3, fq. 121-145, "Une figure eminenete de la peinture medievale albanaise", *Studia Albanica*, Tiranë 1966, fq. 291-304, "Disa konsiderata të përgjithsme rreth pikturës postbizantine në Shqipëri", *Studime historike*, Tiranë 1967, 2, fq. 95-103, "Elementet laike dhe realiste në pikturën tonë mesjetare", *Studime historike*, Tiranë 1972, 1, fq. 129-155; për një katalog të plotë të publikimeve të Theofanit Popa, shih L. Papajani, *Bibliografie*, op. cit., fq. 114-116, nr. 1471-1494.

DO NOT COPY

Shqipëri (shek. VI-XIV) (Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë – Instituti i Historisë – Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave, 2006).

Theofan Popa, si studiues i zellshëm dhe sistematik, i vuri në shërbim, në gradën më të lartë të mundshme, njohuritë që kishte fituar nga studimet dhe përvoja. Kur ato nuk ishin të mjaftueshme dhe kur nuk ekzistonte mundësia për të konsultuar bibliografinë ndërkombëtare, ai mobilizonte intuitën, e cila shumë shpesh funksiononte me saktësi[16]. Si përfundim, Theofan Popa duhet të vlerësohet si protagonisti i padukshëm i shpëtimit të shumë monumenteve kulturore në Shqipëri, por edhe si një studiues nismëtar i artit të krishterë në vend, me një vepër voluminoze, të cilën studiuesit e mëvonshëm është e pamundur ta anashkalojnë.

Shumica dërrmuese e 26 studimeve të **Dhorka Dhamos,** të botuara gjatë viteve 1959-1990, lidhet me pikturën. Ato u bazuan në një shkallë të konsiderueshme në materialin që kishte mbledhur Th. Popa, por gjithashtu edhe në kontributin e saj personal[17]. Vepra e Dhamos përshkohet nga metodologjia shkencore, pavarësisht pamjaftueshmërisë së argumentimit bibliografik dhe disa konkluzioneve të nxituara, të cilat shpesh reflektojnë një orientim të imponuar ideologjik. Në këtë aspekt, është karakteristike përpjekja për të nxjerrë në pah karakteristika të veçanta kombëtare (dhe jo thjesht lokale) "shqiptare" në pikturën bizantine dhe pasbizantine të Shqipërisë[18].

Pavarësisht të gjitha mangësive që paraqiten në veprën e këtij brezi të parë studiuesish shqiptarë të artit bizantin (dokumentimi i pamjaftueshëm bibliografik, disa konkluzione të nxituara, gabime në përcaktimin e datimeve dhe orientimi i imponuar ideologjik), duhet të pohojmë me sinqeritet të plotë se kontributi i tyre në ruajtjen dhe promovimin e një numri të madh dëshmish epigrafike dhe artistike është i pallogaritshëm. Megjithatë, krahasuar me arkitekturën kishtare[19], në studimin e pikturës bizantine dhe pasbizantine në Shqipëri gjatë gjysmës së parë të shek. XX vërejmë mungesën e një *opus magnum*.

Studime të bizantologëve të huaj, 1970-1990. Periudha nga dhjetëvjeçari i 1970-ës deri në fund të dhjetëvjeçarit të 1980-ës, u karakterizua nga një numër i kufizuar punimesh shkencore të cilësisë së lartë të kryer nga studiues të huaj, të cilët kontribuan në njohjen e bashkësisë ndërkombëtare me pikturën bizantine dhe pasbizantine të Shqipërisë.

Vepra e Heide et Helmut Buchhausen për manastirin e Shën Mërisë në Apolloni përbën monografinë e parë që lidhet me monumentet bizantine në Shqipëri të botuar pas Luftës së Dytë Botërore[20]. Një vit më parë (1975) akademiku serb Vojslav Djurić kishte publikuar një artikull që trajtonte një punishte pikture të fundit të shek. XIV, e cila kishte shtruar aktivitetin e saj në kishën e Shën Mërisë në ishullin e Maligradit dhe në kishën e Mborjes[21].

Në vitin 1989 botohet në frëngjisht vepra e bizantologut grek, Miltos Garidhis, lidhur me studimin e pikturës murale pasbizantine në Ballkan deri në vitin 1600. Në këtë vepër monumentale përfshihet edhe analiza më e plotë e deriatëhershme e veprës së Onufrit, protopapë të Neokastrës, Elbasanit të sotëm[22]. Tekstit i Garidhis-it plotëson boshllëqet

[16] Për shembull, kodiku i Korçës nr. 93, i mirënjohur si Katërungjillori i Korçës, datohet nga Popa në shek. XII (shih Th. Popa, *Miniatura dhe piktura mesjetare në Shqipëri*, op. cit., fq. 57-58, ku autori gabimisht e numërton kodikun si 96). Megjithatë, ka shumë mundësi, që gabimi në datim të jetë shkaktuar nga ekzistenca e dy fazave në dekorimin e dorëshkrimit, të cilat i përkasin shek. X dhe shek. XIII; shih A. Rëmbeci, S. Çunga (red.: A. Celikas), *Katërungjillëshi i Dekoruar i Korçës (Kodiku i Korçës nr. 93)*, Athinë: Militos, 2012, fq. 87-101 [A. Rëmbeci, S. Çunga, I. Vitaliotis].

[17] Shih L. Papajani, *Bibliografie*, op. cit., f. 43-45, nr. 526-551.

[18] Shih, për shembull, Dh. Dhamo, "Piktorët Shqiptarë të shek. XVI-XVIII", *Studime Historike* 3 (1985), f. 166-167, et al. Le të rikujtojmë këtu se pjesa më e madhe e popullsisë ortodokse të Shqipërisë vareshin atëkohë nga Kryepeshkopata Autoqefale e Ohrit dhe se piktura kishtare e Shqipërisë jo rastësisht shfaq ngjashmëri me pikturën e zonës nën juridiksionin kishtar të kësaj Kryepeshkopate; shih Eu. Drakopoulou, "Τέχνη και χορηγία στην Αρχιεπισκοπή Αχρίδας μετά την οθωμανική κατάκτηση" (përmbledhje në anglisht: Eu. Drakopoulou, "Art and patronage in the Ohrid Archbishopric after the Turkish occupation"), në Π. Πετρίδης, Β. Φωσκόλου (red.), *Δασκάλα. Απόδοση τιμής στην καθηγήτρια Μαίρη Παναγιωτίδη-Κεσισογλου*, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών - Φιλοσοφική Σχολή - Βιβλιοθήκη Σ. Σαριπόλου, 2015, fq. 139-160.

[19] Shih A. Meksi, *Arkitektura e kishave të Shqipërisë,* op. cit.; P. Thomo, *Kishat pasbizantine në Shqipërinë e Jugut*, Tiranë: KOASh, 1998. Shih gjithashtu edhe A. Meksi, *Studime për monumentet dhe restaurimin*, I, *Monumentet 1971-1980* (ribot.), Tiranë 2015.

[20] H. & H. Buchhausen *Die Marienkirche in Apollonia in Albanien* (Byzantina Vindobonensia, 8), Vien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1976.

[21] V. J. Djurić, "Mali Grad – Sv. Atanasije u Kosturu – Borje", *Zograf* 6 (1975), fq. 31–50.

[22] M. Garidis, *La peinture murale dans le monde orthodoxe après la chute*

DO NOT COPY

në studimet e Puzanovës dhe të Popës mbi Onufrin, si edhe në studimin e bizantologut grek, Prof. Jeorjios Gunaris, i cili kishte studiuar pikturën murale në kishën e Apostujve të Shenjtë në Kostur (1547), të nënshkruar nga i njëjti artist[23].

Periudha e dytë (fillimet e dhjetëvjeçarit 1990 deri sot – 2015)

Periudha e dytë e historisë së studimit të pikturës bizantine dhe pasbizantine në Shqipëri çelet në vitin 1991, me rënien e regjimit izolues komunist. Rrjedhojë e pashmangshme e këtyre ndryshimeve ishte edhe fakti se monumentet tashmë bëhen të "prekshme" nga studiuesit e huaj, duke u bërë kështu të njohur, përmes kumtesash e artikujsh, në revista ndërkombëtare shkencore, por edhe me botime monografish[24].

Nga ana tjetër, gjatë dhjetëvjeçarit të vështirë të 1990-ës, u krijuan fenomene të pakëndshme për trashëgiminë bizantine të vendit: konkretisht, i referohem rrjeteve të tregtisë ilegale të antikuarëve dhe ikonave, të cilat vidheshin, duke zhveshur shumë kisha ortodokse, sidomos ato të periudhës pasbizantine.

Restaurimi e afreskeve dhe i monumenteve - Gërmime. Me gjithë vështirësitë shoqërore-politike që ekzistonin gjatë dhjetëvjeçarit të 1990-ës në Shqipëri, restaurimi i afreskeve dhe i ikonave të drurit nga Instituti i Monumenteve të Kulturës vazhdon. Paralelisht, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, përveç restaurimit të mbi 60 kishave dhe manastireve-monumente kulture, është përkujdesur edhe për restaurimin e plotë të afreskeve, siç p.sh. në rastin e afreskeve të kishës së Shën Mërisë në Vllahogoranxi, të kishës së Shën Mërisë në Leusë të Përmetit, të kishës së Fjetjes së Shën Mërisë në Zervat të Gjirokastrës e të tjera.

Të rëndësishme janë edhe afresket bizantine, qoftë edhe të pjesshme, që janë zbuluar nga gërmimet e zhvilluara nga Instituti Arkeologjik i Tiranës (sot nën varësinë e Qendrës së Studimeve Albanologjike). Publikime të kësaj natyre ekzistojnë në revistën *Candavia,* që boton Instituti i Arkeologjisë[25]. Afresket në kriptën e bazilikës së Dyzetë Shenjtorëve, në Sarandë, përbëjnë tashmë rastin më të rëndësishëm të tematikave ikonografike rrallë të hasura, si për shkak të kronologjisë së tyre tepër të hershme (shek. VI pas Krishtit), por edhe sepse ruhen *in situ*[26].

Ekspozita. Përveç ekspozitave të përhershme të ikonave bizantine dhe pasbizantine në Muzeun Kombëtar të Tiranës, në Muzeun Kombëtar të Artit Mesjetar të Korçës dhe në Muzeun Onufri të Beratit, në periudhën

DO NOT COPY

de Byzance, (1450-1600) et dans les pays sous domination étrangère, Athènes : Editions C. Spanos, 1989, fq. 199-213, 359-361.

[23] Γ. Γούναρης, *Οι τοιχογραφίες των Αγίων Αποστόλων και της Παναγίας Ρασιώτισσας στην Καστοριά*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1980 [J. Gunaris, *Afresket e kishës së Apostujve të Shenjtë dhe të kishës së Shën Marisë Rasiotisa në Kostur,* Selanik 1980].

[24] Shih, për shembull, K. Kirchhainer, "Die Fresken der Marienkirche in Cerskë bei Leskovik (Südalbanien). Ein Beitrag zur spätbyzantinischen Monumentalmalerei im nördlichen Epirus", *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 25 (2004), fq. 89-110, R. Rousseva, "The Legend of the Last Emperor and the Unpublished Eschatological Scene from St. Nikolaos Church in Perhondi Village (Albania, 14th Century)", në: M. Rakocija (red.), *Niš and Byzantium VI, 1670th Anniversary of St. Czar Constantine the Great, 337-2007, Symposium, Niš, 3-5 June 2007, Collection of Scientific Works*, Niš 2008, fq. 231-243, Α. Χρηστίδου, "Ερευνώντας την ιστορία μέσα από άγνωστα αυτοκρατορικά πορτρέτα σε εκκλησίες της Αλβανίας" (përmbledhje në anglisht: A. Christidou, "Rediscovering History through Unexplored Byzantine Imperial Portraits in South Albania)", në: *Ανταπόδοση. Μελέτες βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης προς τιμήν της καθηγήτριας Ελένης Δελιγιάννη-Δωρή*, Αθήνα 2010, fq. 537-563, I. Βιταλιώτης, «Από τη βενετική Αδριατική στον μεταβυζαντινό κόσμο. Οι τοιχογραφίες του λατινικού ναού της Αγίας Παρασκευής στο Μπαλντρέν - Shën e Prende, Balldren - της βόρειας Αλβανίας» (përmbledhje në frëngjisht: I. Vitaliotis, «De l'Adriatique vénitienne au monde postbyzantin. Les fresques de l'église latine Sainte-Paraskève / Shën e Prende dans le village de Balldren, Albanie du Nord», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 35 (2014), fq. 207-228.

[25] Shih p.sh. S. Muçaj, K. Lako, E. Hobdari, I. Vitaliotis, "Rezultatet e gërmimeve në bazilikën e Shën Janit, Delvinë (2001-2003)", *Candavia* 1 (2004), fq. 93-123; J. Mitchell, O. Gilkes, Dh. Çondi, "A new Christian Basilica at Butrint", *Candavia* 2 (2005), fq. 107-130; S. Muçaj, E. Hobdari, Y. Vitaliotis, "Kisha mesjetare e Peshkëpisë (Nivicë), Sarandë (Raport paraprak mbi gërmimet 2003 - 2004)", op. cit., fq. 273-305.

[26] Shih J. Mitchell, "The Archaeology of Pilgrimage in Late Antique Albania: The Basilica of the Forty Martyrs", në: W. Bowden, L. Lavan, C. Machado (red.), *Recent Research on the Late Antique Countryside,* Leiden-Boston: Brill, 2004, fq. 145-186, I. Vitaliotis, "Sarandë – Bazilika e 40 Shenjtorëve. Raport paraprak për afresket - pikturat paleokristiane", *Monumentet* 2007, fq. 69-77, Idem, "The Basilica of the Forty Martyrs, Albania: A pilgrimage church of the Early Christian Period", në: E. Hadjitryphonos (red.), *Routes of Faith in the Medieval Mediterranean. History, Monuments, People, Pilgrimage Perspectives. Proceedings of an International Symposium,* Thessalonike 2008, fq. 403-413.

pas 1990-ës janë organizuar edhe ekspozita jashtë vendit, me vepra të zgjedhura nga koleksionet shqiptare[27]. Një numër i konsiderueshëm ikonash të vyera u prezantuan në ekspozitën novatore me titull *Uji në Arte dhe Zejtari në Rajonin e Beratit,* të organizuar në Muzeun "Onufri" të Beratit (2015-2016) edhe të shoqëruar nga një katalogu dygjuhësh (shqip, anglisht)[28].

Gjithashtu, duhet përmendur ekspozita pioniere për Shqipërinë *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*, organizuar në 2010-2011 nga Arkivi Qendror Shtetëror, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë dhe Fondacioni Grek i Kulturës-Vatra e Tiranës, nën autorësinë e Andi Rëmbecit dhe Sokol Çungës dhe me asistencën shkencore të Prof. Agamemnon Tselikas, Drejtor i Arkivit Historik dhe Paleografik të Fondacionit Kulturor të Bankës Kombëtare të Greqisë. Kjo ekspozitë u shoqërua edhe me një katalog shkencor, ku për herë të parë pas periudhës komuniste u realizua ridatimi i saktë dhe shkencor i shumicës së kodikëve të ekspozuar. Gjithashtu, pasoi botimi faksimile i Kodikut të Korçës nr. 93, të zbukuruar me miniatura, i cili u shoqërua nga një studim shterues në tri gjuhë. Kjo vepër, sërish pioniere në kronikat e Shqipërisë, u realizua nga Shoqëria Ndërkonfesionale Biblike e Shqipërisë në bashkëpunim me Kishën Orthodhokse Autoqefale të Shqipërisë dhe të Drejtorisë së Përgjithshme të Arkivave të Shqipërisë[29].

Programe ndërshtetërore bashkëpunimi. Në kuadrin ndërkombëtar, shembullor mbetet rasti i bashkëpunimit të Muzeut Kombëtar të Artit Mesjetar të Korçës me Qendrën Evropiane të Monumenteve Bizantine dhe Pasbizantine dhe me Muzeun e Kulturës Bizantine të Selanikut. Ky program kishte për qëllim trajnimin e restauruesve shqiptarë në ambientet e Muzeut të Selanikut si edhe restaurimin e 88 ikonave nga Muzeu i Korçës. Për të kurorëzuar këtë nismë, u çel ekspozita e ikonave të Muzeut të Korçës në Selanik dhe u botuan, në anglisht dhe greqisht, Katalogu përkatës Shkencor[30] dhe Manuali për Restaurimin e Ikonave[31]. Frytdhënës ishte edhe programi *Voskopojë sans frontières 2004*, me bashkëpunimin e *Institut National du Patrimoine* të Francës dhe të Institutit të Monumenteve të Kulturës, i cili u realizua në kuadër të lidhjes franceze *Patrimoine sans frontières*. Vëllimi kolektiv *Voskopojë sans frontières 2004*, u përgatiti nën përkujdesjen e Prof. Maximilien Durand[32].

Simpoziume. Së fundmi, duhen përmendur simpoziumet e organizuara shkencore lidhur me studimin e artit bizantin dhe pasbizantin, të cilat janë kurorëzuar me botimin e akteve të tyre. Do të mjaftohem të përmend vetëm dy prej tyre: Simpoziumin Ndërkombëtar Shkencor *2000 Vjet Art dhe Kulturë Kishtare në Shqipëri*[33], organizuar nga Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë (nëntor 2000) dhe Konferencën Ndërkombëtare Shkencore *Shqipëria mes Lindjes dhe Perëndimit*, organizuar nga Departamenti i Historisë i Universitetit të Tiranës (dhjetor 2013). Aktet e të dy veprimtarive të mësipërme shkencore qarkullojnë të botuara.

DO NOT COPY

[27] Shih S. Forestier (red.), *Trésors d'art albanais. Icônes byzantines et post-byzantines du XIIe au XIXe siècle*, Nice: Musée National Message Biblique Marc Chagall, 1993; B. Öhrig (red.), *Ikonen aus Albanien. Sakrale Kunst des 14. bis 19. Jahrhunderts, Katalog zu den Ikonen-Sälen der Ausstelung Albanien - Reichtum und Vielfalt alter Kultur, August 2001 bis Januar 2002*, München: Staatliches Museum für Völkerkunde München, 2001; *Percorsi del sacro : icone dai musei albanesi,* Vicenza, Gallerie di Palazzo Leoni Montanari, 15 settembre - 1 dicembre 2002, Milano: Electa, 2002; *Santi sull'Adriatico. La circolazione iconica nel basso Adriatico, Bari, Castello Svevo, 16 giugno - 25 ottobre 2009*, Roma: Mirabilia, 2009.

[28] K. Giakoumis (ed.), *Water in Arts and Crafts of the Berat Region, 4th c. B.C to 19th c. A.D. – Uji në Arte dhe Zejtari në Rajonin e Beratit, nga shek. IV para Krishtit deri në shek. XIX pas Krishtit*, Tiranë: University of New York Tirana, 2015.

[29] A. Rëmbeci, S. Çunga (red.: A. Celikas), *Katërungjilleshi i Dekoruar i Korçës*, op. cit.

[30] A. Tourta (red.), *Icons* from the *Orthodox Communities of Albania. Collection of the National Museum of Medieval Art, Korcë, Thessaloniki, 14 March - 12 June 2006*, Thessaloniki: Museum of Byzantine Culture - European Centre for Byzantine and Post-Byzantine Monuments, 2006.

[31] Δ. Λαζίδου, Δ. Δροσάκη, *Εγχειρίδιο Συντήρησης Εικόνων από το Εθνικό Μουσείο Μεσαιωνικής Τέχνης Κορυτσάς*, Θεσσαλονίκη: Ευρωπαϊκό Κέντρο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, 2008 (D. Lazidou, D. Drosaki, *Manual of Conservation of Icons from the National Museum of Medieval Art in Korce*, Thessaloniki: Museum of Byzantine Culture - European Centre for Byzantine and Post-Byzantine Monuments, 2008). Shih gjithashtu Δ. Λαζίδου, Δ. Δροσάκη, "The conservation of icons from Albania", në: *International Meeting of the Special interest Icons Group, Icons, Approaches to Research, Conservation and Ethical Issues, ICOM, Hellenic National Committee Benaki Museum, Athens 3-7 December 2006*, Athens 2006.

[32] M. Durand (red.), *Patrimoine des Balkans. Voskopojë sans frontières 2004*, Paris: Somogy éditions d'art, 2005.

[33] *2000 vjet art dhe kulturë kishtare në Shqipëri: aktet e simpoziumit ndërkombëtar, Tiranë, 16-18 nëntor 2000*, Tiranë: KOASh, 2003.

Përpiluam kështu një kornizë sinoptike të veprimtarisë shkencore dhe botuese në lëmin e studimit të artin bizantin dhe pasbizantin në Shqipëri. Kërkoj ndjesë për mangësitë, të cilat nuk janë të vetëdijshme. Kjo veprimtari studimore, e alternuar me botimet e bizantologëve të huaj, të cilat ishte e pamundur të përmendeshin në kuadrin e kësaj kumtese, përbëjnë një *corpus* voluminoz, i cili e bën Shqipërinë një nga thesaret e vërteta të traditës bizantine, në nivel analog me atë të vendeve të tjera ballkanike. Dizavantazh përbën fakti se ky *corpus* mbetet i shpërndarë në shumë revista shkencore, vëllime dedikuese dhe akte kongresesh, përveç monografive. Puna shumë e mirë për skedimin e bibliografisë shqiptare në lidhje me fushën arkitekturore dhe artistike, që kreu Lazër Papajani (*Bibliografi e Monumenteve të Arkitekturës dhe të Arteve*, 1944-2003)[34], nuk mbulon botimet e huaja, por as nuk lidhet ekskluzivisht me pikturën mesjetare, bizantine dhe pasbizantine.

Që të plotësohet mungesa e sipërpërmendur, tashmë lind nevoja për **dokumentimin sa më të plotë të pikturës monumentale të Shqipërisë**. Ekzistenca e një Korpusi analitik të pikturës murale bizantine dhe mesjetare, që të jetë i disponueshëm edhe në internet, është një instrument i nevojshëm.

Më lejoni, në këtë pikë, të ndërmarr një retrospektivë të vogël historike në eksperiencën greke dhe ndërkombëtare në lidhje me këtë çështje. Iniciativa për hartimin e një Korpusi Ndërkombëtar të Pikturës Murale Bizantine (*International Corpus of Byzantine Frescoes*) i përket akademikut dhe bizantologut Manolis Haxidhaqis[35]. Të dhënat teknike të Korpusit u përcaktuan nga një komitet ndërkombëtar bizantologësh. Në vitin 1983, Korpusi u parashtrua si projekt nën kujdesin e Akademisë së Athinës edhe, më 1984, Lidhja Ndërkombëtare e Akademive (*Union Académique Internationale*) e mori në patronazhin e saj, sipas modelit të *Corpus Vasorum Antiquorum*[36]. Tashmë është në qarkullim Korpusi i Pikturës Murale Bizantine të Suedisë[37], të Umbrisë në Itali[38], dhe ai i ishullit të Kytherës (në greqisht dhe anglisht)[39], ndërsa janë në proces botimi Korpuset e krahinave të tjera të Greqisë. Enti për ekzekutimin e programit për Greqinë është Qendra e Kërkimeve mbi Artin Bizantin dhe Pasbizantin e Akademisë së Athinës. Qendra në fjalë mund të ofrojë eksperiencën e nevojshme, në mënyrë që Korpusi i Pikturës Murale Bizantine të Shqipërisë të hartohet sipas standardeve ndërkombëtare. Besoj se me bashkëpunimin harmonik të enteve vendore, si Instituti i Monumenteve të Kulturës dhe Kishës Orthodhokse Autoqefale të Shqipërisë, ky projekt ambicioz, që tashmë i ka hedhur hapat e tij të parë, të mund të fillojë të japë fryt, në mënyrë që në Kongresin e ardhshëm të Institutit të Monumenteve të Kulturës të përballemi me rezultate të prekshme.

[34] L. Papajani, *Bibliografie*, op. cit.

[35] M. Haxidhaqis (1909-1998) ka qenë Drejtor i Muzeut të Krishterë dhe Bizantin të Athinës si edhe Sekretar i Përgjithshëm i Shoqatës Ndërkombëtare të Studimeve Bizantine (*Association Internationale des Etudes Byzantines*) nga viti 1976 deri në vitin 1986.

[36] Shih http://www.cvaonline.org/cva/

[37] E. Piltz, *Corpus de la peinture monumentale byzantine. La Suède. La région de Gotland*, Upsal: Almqvist & Wiksell, 1988.

[38] M. Bonfioli, *Corpus de la pittura monumentale bizantina in Italia*, I, *Umbria*, Roma: Quasar, 2012.

[39] Μ. Χατζηδάκης, Ι. Μπίθα, *Ευρετήριο βυζαντινών τοιχογραφιών Ελλάδος. Κύθηρα*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών - Κέντρο Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης, 1997; botimi në gjuhën angleze: M. Chatzidakis, I. Bitha, *Corpus of the Byzantine Wall-Painting of Greece. The Island of Kythera* (përkth. D. Turner & D. Hardy), Athens: Academy of Athens - Research Centre for Byzantine and Post-Byzantine Art, 2003.

DO NOT COPY

Ioannis VITALIOTIS
Academy of Athens - Research Centre for Byzantine and Post-Byzantine Art

DO NOT COPY

THE STUDY OF THE BYZANTINE AND POST-BYZANTINE PAINTING IN ALBANIA DURING THE LAST SEVENTY YEARS (1945-2015): A CRITICAL REVIEW

The history of the study of the Byzantine and the Post-Byzantine painting in Albania might be divided in two periods.

The first period encompasses the year from the end of the World War II till the early 1990's, when the Byzantine and Post-Byzantine monuments of Albania, notwithstanding some notable exceptions, remain still relatively unknown to the word scientific community. The pioneer work of the artist and art historian Viktori Puzanova (1893-1967) will be followed by that of Albanian researchers such as Theofan Popa, who published also a voluminous corpus of church inscriptions, and Dhorka Dhamo. Beginning from the 1970's, foreign byzantinologists, such as the Buchhausens, Vojslav Djurić and Miltos Garidis, have contributed significantly to our acquaintance with the Byzantine and Post-Byzantine art in Albania. The foundation (1965) of the *Instituti i Monumenteve të Kulturës* (IMK), publishing also the review *Monumentet* (since 1971), is a turning point for the preservation and the promotion of the national artistic heritage.

From early 1990's to today (2015), as a result of Albania's opening to the world, the Byzantine heritage on her soil becomes broadly known. Major factors in this process are the exhibitions of icons at home and abroad, the publications in scientific reviews and acts of International Congresses, as well as a few interstate projects aiming at the conservation and study of murals and icons. Meanwhile, quite a few fragments of frescoes, like those of unique importanc e in the Forty Martyrs basilica (Sarandë), have been brought to light by the Archaeological Institute of Tirana. The making out of a fully documented inventory of the Byzantine frescoes of Albania, according to the standards set up by the International Union of Academies, would be a further step and a necessary tool for the preservation and the scientific evaluation of this important, though scattered material.

monumentet
54/2016

DO NOT COPY

Prof. Dr. Gjerak KARAISKAJ

GJURMË NDËRTIMESH MBROJTËSE TË MESJETËS SË HERSHME NË KËSHTJELLAT DHE QYTETET E FORTIFIKUARA TË SHQIPËRISË

Në këtë kumtesë do të përpiqemi të trajtojmë gjurmët e mbetura në terren nga periudhat më të hershme mesjetare në qytetet dhe kështjellat e Shqipërisë, duke i analizuar ato mbi bazën e të dhënave historike dhe arkeologjike si dhe nëpërmjet kronologjisë relative dhe metodave krahasuese.

Këto fortifikime lidhen kryesisht me formimin e temave bizantine, që u krijuan si njësi administrativo-ushtarake për të rifituar territoret e humbura të Perandorisë, pas dyndjes së madhe të sllavëve në Gadishullin Ballkanik, duke formuar në këtë mënyrë, sipas thënies së Ostrogorskit, mjedisin ku kryhej rilindja e Perandorisë Bizantine (Ostrogorski, 86). Megjithëse tema e Durrësit dhe temat e tjera që u formuan në territorin e Shqipërisë së sotme ishin më të vona se ato të Azisë së Vogël,Thrakës dhe Helladës, që i përkisnin shek. VII, ekzistonte para tyre provinca apo arhondia e Durrësit, territori, të cilin ajo kontrollonte mbetet për t'u shqyrtuar. Gjithsesi, Durrësi dhe hinterlandi i tij nuk e pësuan nga dyndjet sllave të shekujve VI-VII. Kështu që ekziston mundësia të jenë marrë masa për rinovimin e fortifikimeve brenda territorit që mbronte provinca e Durrësit edhe para krijimit të temës me të njëjtin emër. Pra, do të shqyrtojmë periudhën nga shek.VII deri në shek. X, kur interesat e Perandorisë Bizantine qenë shtrirë në një territor që përfshinte Gadishullin Ballkanik, Turqinë e sotme dhe Qipron. (Koder,1984,17). Që nga mesi i shek.VI, grupe të vogla sllavësh u futën në Ballkanin verior. Sipas Prokopit, në vitin 548, ata përshkuan Ilirikun dhe arritën deri në territoret e Durrësit (IIAA,1965,434-435), duke pushtuar shumë fortesa që deri atëhere mbaheshin si të sigurta (IIAA,434-435) . Me këtë periudhë përputhet rënia e Bylisit, siç tregojnë gërmadhat dhe të dhënat numismatike nga ky qytet. Monedha të Justinianit të kësaj periudhe janë gjetur në shtresat e djegura të bazilikave të ndryshme të qytetit.

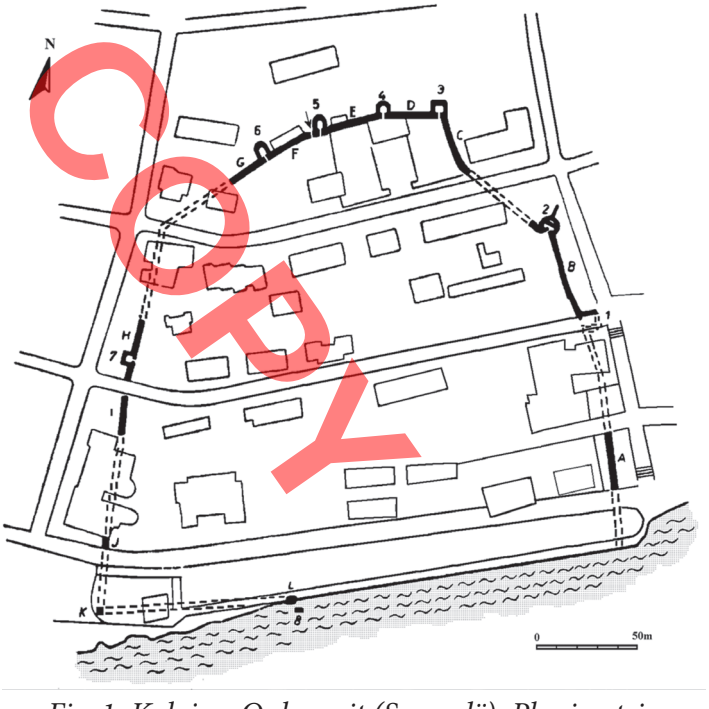

Fig. 1. Kalaja e Onhezmit (Sarandë). Planimetria

(Muça,1990,187-188) Ky sulm, me sa duket ka shënuar dhe fundin e Skampit, përmendja e fundit e të cilit i takon vitit 519. Por, duke nisur që nga vitet '80 të shek.VI, sllavët nuk u mjaftuan vetëm me plaçkitje, por, ndryshe nga gjithë dyndjet barbare të mëparshme, që kishin patur karakter të përkohshëm, u vendosën përfundimisht në Gadishullin Ballkanik. Ky proces u krye midis viteve 582-640. Sovraniteti bizantin në shek.VII, sipas Koderit, u reduktua në zonat bregdetare me një hinterland, që ndryshonte në madhësi sipas rastit,ndërsa sllavët u vendosën kryesisht në zonat e brendshme malore, duke u shtrirë deri në jug të Peloponezit. Ata nuk kishin asnjë organizim politik përtej atij fisnor, çka e lehtësoi shpërndarjen e tyre në sklavini në Perandorinë Bizantine.

Të dhënat numizmatike nga Onchesmosi (Lako1984,190) (Fig. 1) dhe kalaja e Pogradecit (Anamali 1979-1980,232) tregojnë se këto qendra u shkatërruan gjatë valës së dytë të dyndjeve sllave, në kohën kur ata sapo kishin filluar të nguleshin në territoret e Ballkanit. Fise sllave që kishin marrë pjesë në rrethimin e Selanikut në vitet 584-86, kishin shkretuar dhe Epirin e vjetër. (Lemerle 1963,29 e vazhd.) Pikërisht të kësaj kohe janë dhe monedhat e fundit të antikitetit të vonë të zbuluara në këto dy qendra. Ndoshta në këtë kohë edhe Foinike duhet të ketë pushuar së qeni një qendër me një farë rëndësie. Ruajtja e emrit të qytetit tek fshati i sotëm Finiq tregon se diçka kishte mbetur nga popullsia e vjetër e qytetit në atë zonë, por, sidoqoftë, as Onchesmosi dhe as Foinike nuk përmenden më si seli peshkopale. Edhe Butrinti, megjithëse i mbrojtur mirë nga natyra dhe dora e njeriut, nuk i shpëtoi dot tërësisht kësaj dyndjeje të fundit të shek.VI. Gjatë gërmimeve arkeologjike të vitit 2004, në një kullë të antikitetit të vonë, në murin e jashtëm të qytetit, u gjet një shtresë djegie e kësaj periudhe (Fig. 2, 3). Por, megjithatë, në zonën e sheshtë pranë kanalit

DO NOT COPY

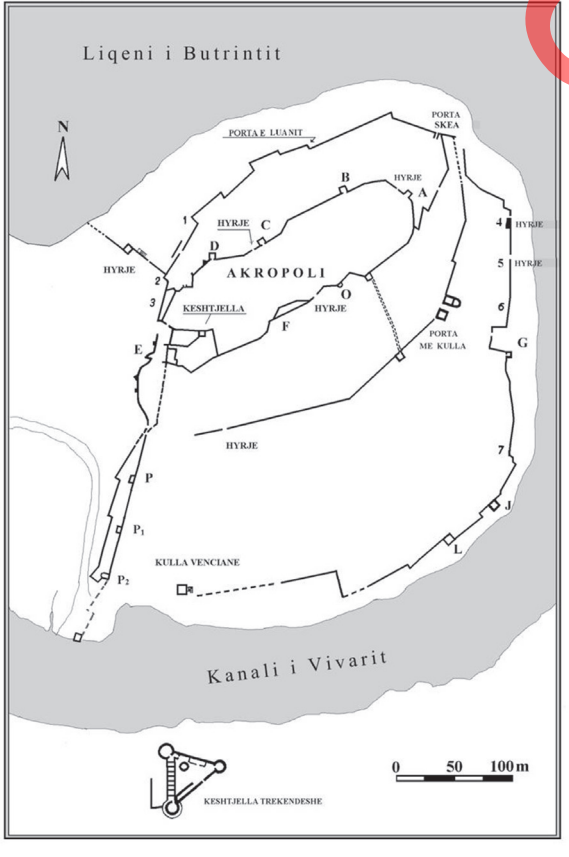

Fig. 2. Qyteti antiko-mesjetar i Butrintit. Planimetria

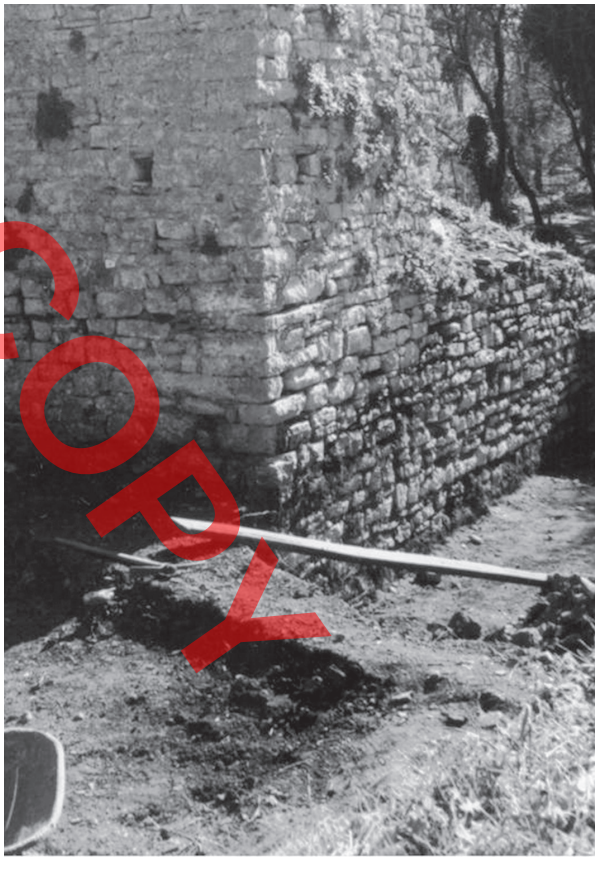

Fig. 3. Butrint. Kullë e antikitetit të vonë (shek.V)

të Vivarit, Butrinti vazhdoi të banohej sëpaku deri në mesin e shek.7. (Hodges 2004,323). Nuk dimë ende në se ai ka qenë i banuar përtej kësaj kohe në territorin që zinte qyteti i sipërm. Një monedhë e Fokas (602-610), e gjetur në kullën e gërmuar tregon se Butrinti e përballoi krizën e viteve 586-587, kur Onchesmosi u dogj dhe u shkatërua plotësisht. (Raport, AIA) Chrysos, është i mendimit se Butrinti dhe Hadrianopoli bënin pjesë në katër qendrat peshkopale, që morën pjesë në synodin e vitit 625, nga tetë selitë e dikurshme që kanë qenë në Epirin e vjetër. (Chrysos 1981,72)

Pasojë e dyndjeve sllave të shek.VI ishte edhe pushtimi i përkohshëm i Lezhës, e cila në vitin 592 rezulton të ketë qenë në duart e armikut. (Thallóczy 1918, 42,43,45,47) (Fig. 4, 5) Pushtimi vazhdoi deri në vitin 600, kur u njoftua se ata barbarë kishin qenë sllavë. (Chrysos 1981,72)

Në atë kohë u shkatërrua akropoli, i cili duhet të jetë rrafshuar. Por, që ky sulm kishte qenë kalimtar vërtetohet jo vetëm nga të dhënat arkeologjike, por edhe nga fakti se në vitin 603, menjëherë mbas ngjarjes, përmendet peshkopata e Shkodrës, që ndodhej në afërsi. (Thallóczy 42,43,45,47).

Një tjetër dyndje sllave, e cila ndryshoi krejtësisht pamjen e Ballkanit ndodhi në vitet e para të sundimit të perandorit Herakles (610-641), e cila përfundoi me vendosjen përfundimtare të sllavëve në Ballkan dhe me shkatërrimin e provincës së Prevalit. Rezultati shkatërrimtar i kësaj dyndjeje duket në qytetin e Sardës (Shurdhahu) (Fig. 6), ku për një masakër të banorëve të tij flet një numër i madh skeletësh, që u gjetën nga gërmimet arkeologjike, të hedhura brenda një kulle të antikitetit të vonë (Fig. 7). (Spahiu-Komata 1974,257-313)

Vendbanimi vazhdoi të jetojë edhe pas kësaj ngjarje, çka tregon se sllavët nuk u vendosën atje përgjithmonë. E njëjta gjë mund të thuhet edhe për territorin rreth Shkodrës, ku nuk gjenden të dhëna për një vendosje të përhershme të sllavëve.

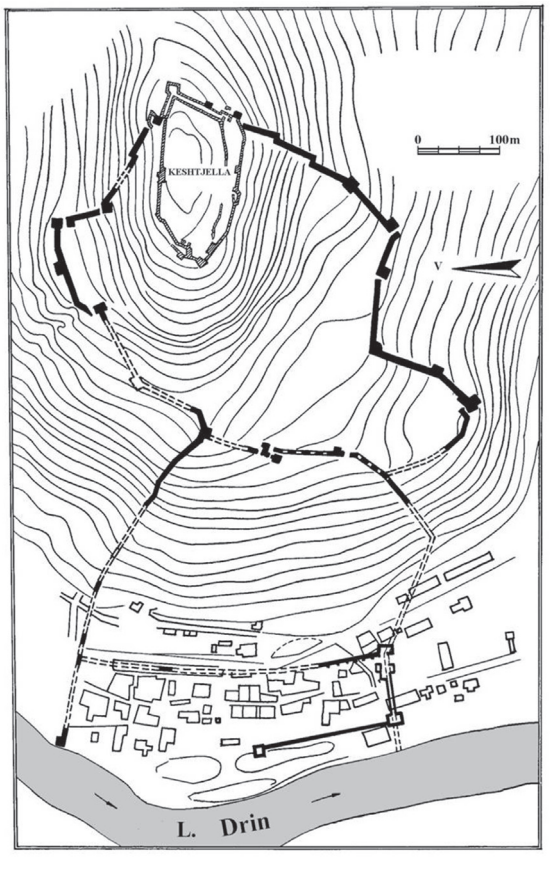

Fig. 4. Kalaja e Lezhës. Planimetria

Fig. 5. Kalaja e Lezhës. Akropoli. Pamje

DO NOT COPY

Fig. 6. Kalaja e Shurdhahut (Sarda). Porta e rrethimit të sipërm

Fig. 7. Shurdhah (Sarda). Kullë e antikitetit të vonë, brenda një kulle mesjetare

Këtë e tregon edhe prania e monedhave të perandorit Heraklios (610-641) si edhe të pasuesit të tij Konstantit II (641-668). (Spahiu 1979-1980,402)

Midis qyteteve të antikitetit të vonë është Durrësi, ai që do ta dëshmojë ekzistencën e tij të pandërprerë gjatë gjithë kësaj periudhe, nëpërmjet përmendjeve në burimet historike, si qytet dhe qendër peshkopale. Në vitin 787 përmendet Provinca e Durrësit dhe peshkopi i këtij qyteti, që merr pjesë në konsilin e Nikesë. (Darrouzes 1975,13).

Lissusi mund të ketë shënuar kufirin verior të provincës së Durrësit. Qyteti i fortifikuar i periudhës së vonë romake shtrihej në terrenin e sheshtë rrëzë kodrës, ndërsa akropoli u riparua në kohën e Justinianit. Gërmimet arkeologjike të vitit 1978, të drejtuara nga Frano Prendi, zbuluan një varrezë të hershme mesjetare në lindje të akropolit, në pjesën më të lartë të kodrës. Nga 37 varre të gërmuara, vetëm njëri i përkiste periudhës së vonë antike, ndërsa gjithë të tjerët përmbanin objekte që shtriheshin përgjatë gjithë shekullit VII. (Prendi 1979-1980,131-137).

Materiali i zbuluar flet për një kulturë të hershme shqiptaro-bizantine, ndërsa materiali avaro-sllav, që përfaqësohej si p.sh. nga një fibul e tipit sllavo-danubiane, e cila datohet në gjysmën e parë të shek.7, mbetej një përjashtim dhe nuk kishte asnjë lidhje me pjesën tjetër të materialit. (Prendi 1979-1980,131-137).

Duket se varreza i përkiste vetëm banorëve të akropolit dhe jo qytetit të poshtëm që atëhere ishte i braktisur. Në vitet e fundit gërmimet arkeologjike të drejtuara nga Etleva Nallbani rinisën duke e zgjeruar sipërfaqen e gërmuar. U zbuluan, përveç një numëri të madh varresh, një kapelë dhe një dhomë varrimi, që datohen në shek.7-8 dhe kanë vazhduar të përdoren deri në shek.12. Varreza dhe objekti i kultit ndodheshin përballë njërës nga portat e akropolit (Buchet-Nallbani, 2008), duke ndjekur traditën e qyteteve të antikitetit të vonë.

Akropoli ka qenë i banuar edhe në periudhën e vonë antike. Në periudhën e Justinianit ai u plotësua në disa vende me mure me breza tullash. Por, vendosja e varreve të veçuar dhe varrezës, pranë dhe jashtë linjës së mureve gjatë periudhës së mesjetës së hershme, tregon për ekzistencën e një vendi të fortifikuar.

Teknika e hershme mesjetare (Fig. 8), që hetohet në muret e akropolit, është tipike bizantine, me blloqe antike të

DO NOT COPY

Fig. 8. Lezhë. Teknikë ndërtimi e mesjetës së hershme

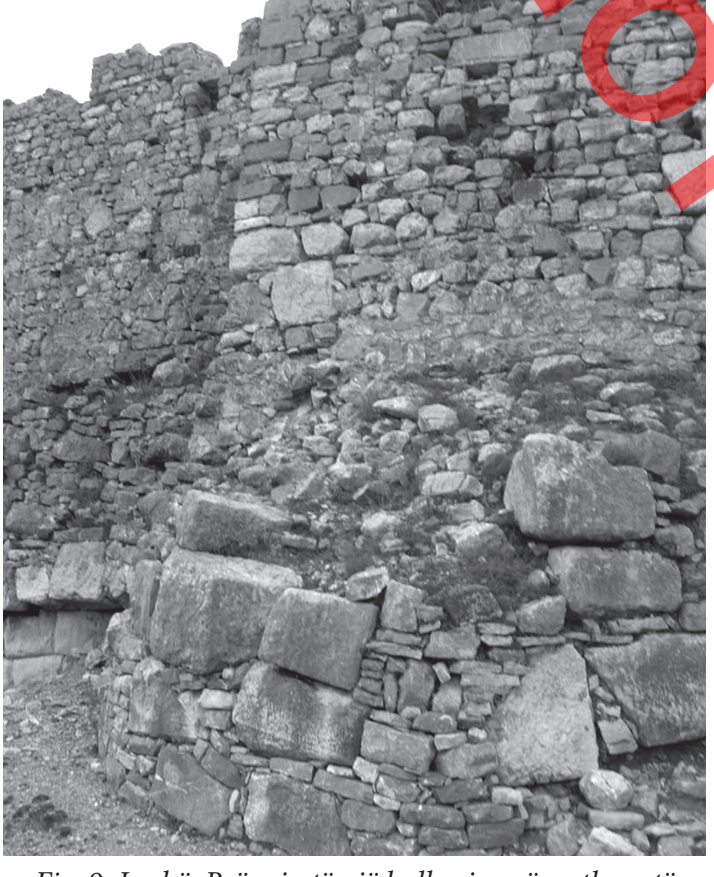

Fig. 9. Lezhë. Rrënoja të një kulle gjysmë rrethore të mesjetës së hershme

ripërdorur, të lidhura me llaç gëlqereje, ku fugat vertikale midis tyre janë mbushur me copëra gurësh ose tullash të vendosura horizontalisht njëra mbi tjetrën. Fortifikimi në atë kohë ndiqte linjën e mureve antike të akropolit dhe ishte i pajisur dhe me kulla të vogla gjysmë rrethore. Bazamenti i njërës prej tyre ruhet ende në anën lindore të akropolit (Fig. 9).

Ekzistenca e një fortifikimi kaq të fuqishëm në një periudhë të hershme të mesjetës, mund të shpjegohet me atë që Lisusi ka qenë një bastion kufitar me rëndësi të veçantë për mbrojtjen e provincës apo arkontesë së dikurshme të Durrësit. Në qytetet në veri të Lisusit, ndikimi bizantin, përsa i përket teknikës së ndërtimit të mureve, zbehet së tepërmi. Kjo tregon se Lisusi, gjatë gjithë mesjetës ka qenë i lidhur me Durrësin dhe mund të jetë fortifikuar para se të krijohej Tema e Durrësit, e cila u shtri në veri të Lisusit deri në Ulqin dhe Tivar.

Fig. 10. Trakt muri nga kalaja e Pogradecit ku dallohen dy faza ndërtimi dhe janë gjetur shenja djegie

DO NOT COPY

Një fazë ndërtimore që datohet në shek.VII-VIII konstatohet edhe në kalanë e Pogradecit, e cila ndodhet mbi majën e një kodre të lartë në breg të liqenit të Ohrit.

Siç e kemi përmendur më lart, sllavët e shkatërruan kalanë rrethvitit 580. Por, ajo u popullua përsëri dhe u rifortifikua. Një mur i ri me një gjatësi rreth 100m, me një kullë drejtkëndëshe nuk përputheshin plotësisht me linjat e vjetra. Kulla qe ndërtuar pjesërisht mbi një kullë më të hershme trekëndëshe, (Fig. 10) pranë së cilës u gjetën shtresa djegie. (Anamali 1979-1980, 241,Tab.II).

Në të njëjtën kohë u muros edhe hyrja e vjetër e kalasë. Kullat trekëndëshe i përkasin përgjithësisht periudhës së Justinianit. Por, ajo që na shtyn më tepër ta datojmë fazën e fundit të ndërtimit të kalasë në periudhën e mesjetës së hershme, është fakti se nga materiali arkeologjik i zbuluar në këtë vendbanim del se ai ka vazhduar të jetojë deri në shek. IX. Shkaku i braktisjes përfundimtare të vendbanimit mund të ketë qenë shtrirja e shtetit bullgar në këtë krahinë në këtë periudhë. (Anamali 1979-1980,216).Vendbanimi i ri në rrëzë të kodrës mori emrin Podgradec, që do të thotë "poshtë qytetit".

Një tjetër kështjellë kufitare e Provincës së Durrësit duhet të ketë qenë Petrela (Fig. 11). Faza e parë e ndërtimit të saj përbëhej nga një mur pa kulla, që rrethonte një sipërfaqe të vogël trekëndëshe, (Fig. 12) ndërsa një kullë rrethore e veçuar pranë saj, e periudhës së Perandorit Anastas, (Fig. 13) mund të ketë qenë ende në përdorim në atë kohë. Por, ne nuk kemi të dhëna arkeologjike për ta datuar këtë fazë para shek. IX, si në rastin e Pogradecit. Dimë vetëm se sipas dëshmisë së Ana Komnenës, në luftrat e bizantinëve kundër normanëve, ajo ruante rrugën malore, që kalonte nëpër qafën e Krrabës dhe se perandori Aleksi I Komneni kishte lënë aty një garnizon nën komandën e gjeneralit Kabasila. Kështjella të tjera të ngjashme me atë të Petrelës ka patur në krahinën e Durrësit. Tridhjetë prej tyre, pa emërtime të veçanta, iu shkëputën nga duart mbretit të bullgarëve, Simeonit, në shek.IX (Sakelinos 1883, 377-410).

Përsa i përket vetë Durrësit, fortifikimet e tij të periudhës së Anastasit përbënë bazën e mbrojtjes së qytetit përgjatë gjithë mesjetës. Megjithatë, nuk do të thotë se nuk ka patur riparime dhe ndërtime mbrojtëse shtesë, brenda rrethojës së madhe të antikitetit të vonë. Por, nga fortifikimet e hershme mesjetare është ruajtur fare pak.Vetëm nën muret e kështjellës katërkëndëshe në lartësinë "59", (Fig. 14) ruhen disa gjurmë, që tregojnë për ekzistencën e një kështjelle më të hershme, kullat e këndit të së cilës kanë qenë rrethore (Fig. 15). Kjo kështjellë ka shumë gjasa të ketë ekzistuar para sulmit norman të vitit 1081 dhe duhet të jetë ajo, që sipas Ana Komnenës, mbrohej nga kolonët amalfë dhe venecianë. Për ndërtime të tjera të mesjetës së hershme kemi

Fig. 11. Kalaja e Petrelës. Pamje

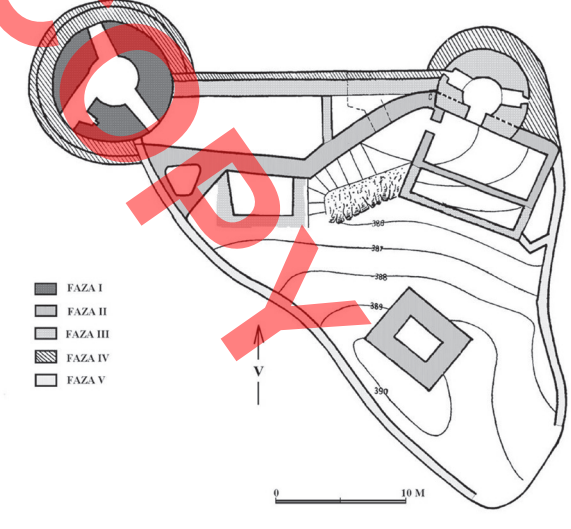

Fig. 12. Kalaja e Petrelës. Planimetria e kështjellës së sipërme

COPY

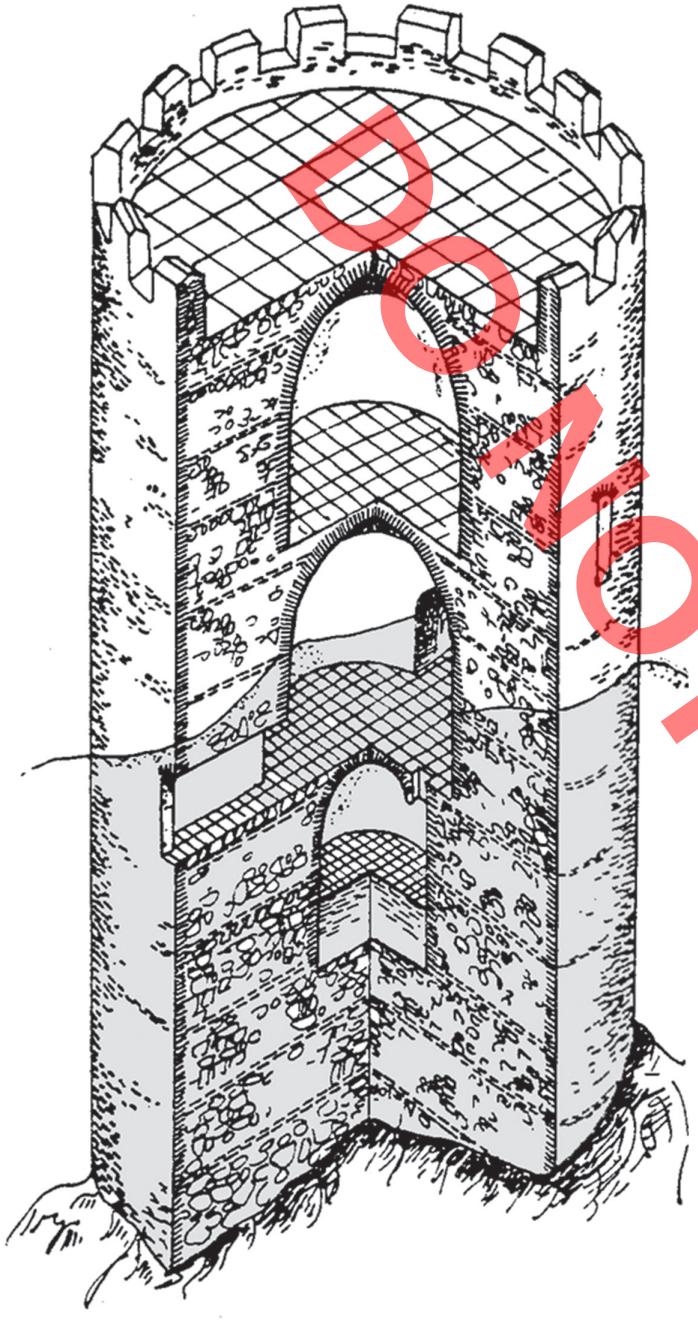

Fig. 13. Kalaja e Petrelës. Kullë e veçuar e periudhës së Anastasit I (495-518). Rikonstruksion

Fig. 14. Durrës. Kështjella në lartësinë "59". Pamje

vetëm njoftime nga burimet historike. Në mesin e shekullit XIX, L.Hezei konstatoi në Akropolin e Durrësit disa kulla të rrumbullakta, të cilat sot nuk ekzistojnë më. Nga burimet historike, kur në vitin 1280 Karli I Anzhu rifortifikonte Akropolin, na bëhet e ditur se këto kulla, në katin përdhes, kishin nga një cisternë, ndërsa në katet e sipërme një kapelë.

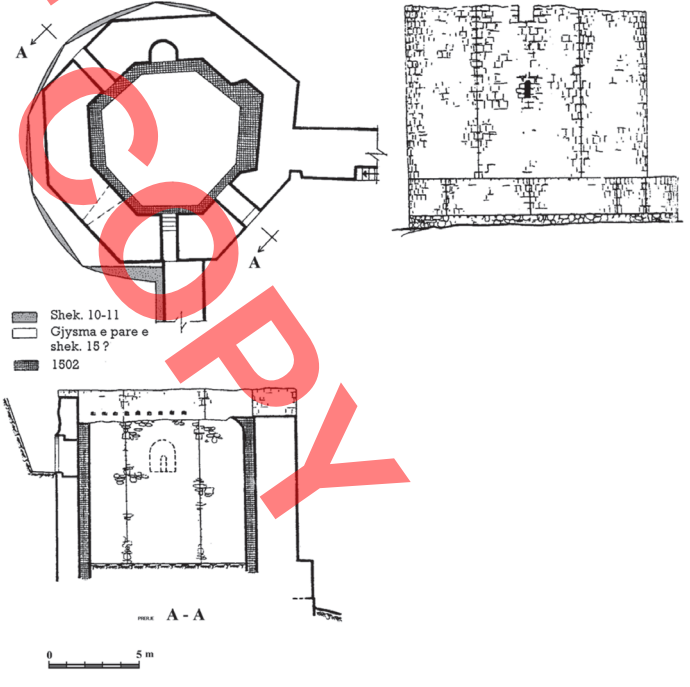

Fig. 15. Durrës. Kështjella në lartësinë "59". Skicë e një kulle këndore me fazat e ndërtimit

DO NOT COPY

Ato, me arkitekturën e tyre të kujtojnë fortifikimet e hershme mesjetare të Malit Athos, dhe fortifikime të tjera bizantine në lindjen e mesme, që datohen në shek.IX, pra mund të lidhen më tepër me kohën e formimit të Temës së Durrësit në çerekun e parë të shek.IX, kur bregu lindor i detit Adriatik dhe i Jonit kërcënohej nga sulmet arabe, se sa me periudhat më të hershme mesjetare.

Në gjysmën e dytë të shek.IX u krijua Tema e Nikopolit, në të cilën bënte pjesë edhe Butrinti (Fig. 16), nëpërmjet të cilës Bizanti synonte të rifitonte krahinat në brendësi të Epirit (Soustal 1981,53).

Siç e përmenda pak më lart, sondazhet arkeologjike na kanë sygjeruar përdorimin dhe me shumë gjasë edhe rindërtimin e murit rrethues të jashtëm nga ana e kanalit të Vivarit në shek.IX. Por një fazë tjetër të hershme mesjetare e hasim dhe në murin verior të qytetit, i cili, bashkë me murin që shkon përgjatë bregut verior të kanalit të Vivarit krijonte një rrethim të plotë të qytetit, i cili në një fazë të caktuar të mesjetës përbënte të vetmin fortifikim të tij. Kjo fazë ndërtimore konstatohet në vendin e bashkimit të murit të qytetit me një mur pengues, që zbret prej tij deri tek liqeni. Teknika e ndërtimit është e njëllojtë me fazën më të hershme mesjetare të kalasë së Lezhës, por, pikërisht këtu vërejmë dhe se kjo teknikë ka vazhduar të përdoret për një kohë të gjatë, që arrin deri në periudhën e Despotatit të Epirit, me ndryshime të vogla që konsistojnë më tepër në madhësinë e gurëve.

Periudhës së hershme mesjetare i përket në Butrint dhe një mur 90m i gjatë, në anën perëndimore të qytetit, i cili zbret nga akropoli dhe përforcohej nga kulla trekëndëshe, tëkombinuara me pilastra drejtkëndëshedhe trekëndëshe (Fig. 17). Muret e kësaj periudhe janë ndërtuar pjesërisht nga blloqe të mëdhenj të periudhës antike të lidhura me llaç, fugat vertikale të të cilëve plotësohen me copëra tullash të vendosura horizontalisht njëra mbi tjetrën (Fig. 18) si në Lezhë, apo në murin verior të akropolit, në vendin ku ai bashkohet me murin pengues,që zbret drejt liqenit. Por, kjo teknikë gjendet vetëm në disa pjesë të murit me kulla trekëndëshe dhe pilastra, ndërsa në pjesët e tjera kemi një teknikë të thjeshtë bizantine me copëra tullash të vendosura horizontalisht në muraturë. Gjurmë të shumta kontrafortash

Fig. 16. Butrint. Pamje e kodrës së qytetit nga ana e kanalit të Vivarit

DO NOT COPY

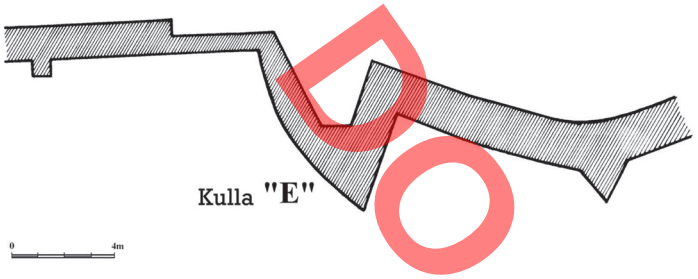

Fig. 17. Butrint. Fragment muri me kulla trekëndëshe dhe kondraforta. Planimetri

Fig. 18. Butrint. Pamje e një kulle trekëndëshe

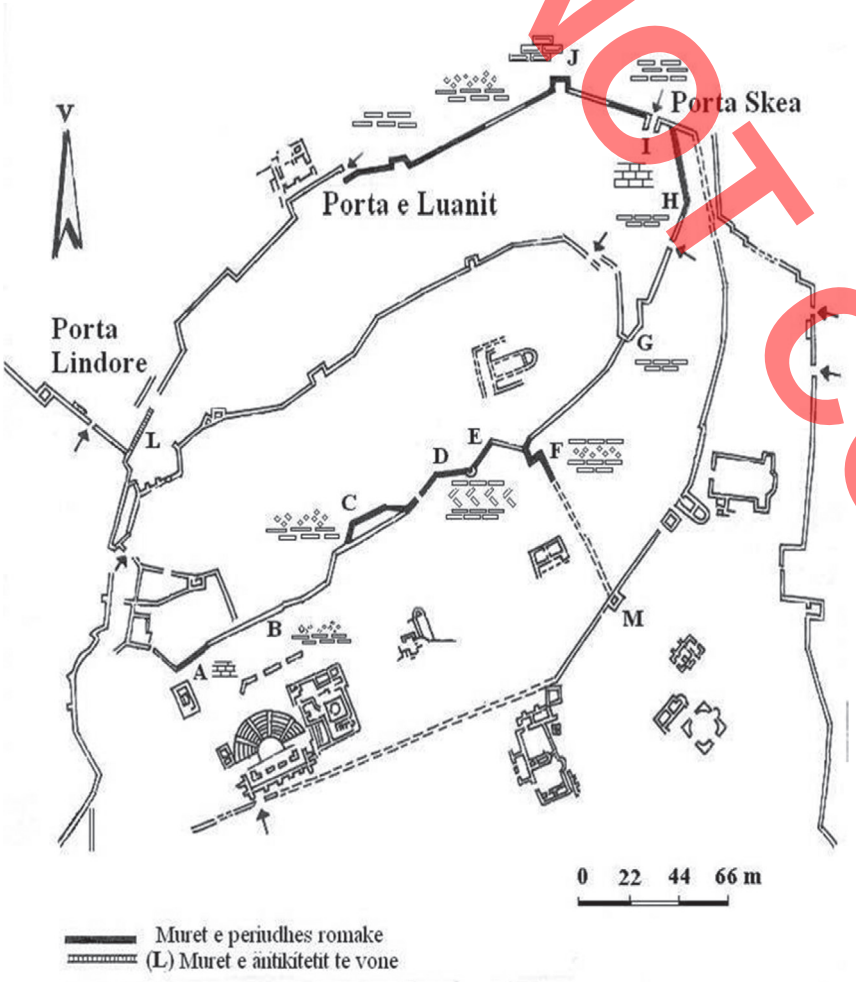

Fig. 19. Butrint. Planimeria e qytetit të sipërm dhe kështjellës mesjetare, ku shihen gjurmët e kullave trekëndëshe dhe kondrafortave

DO NOT COPY

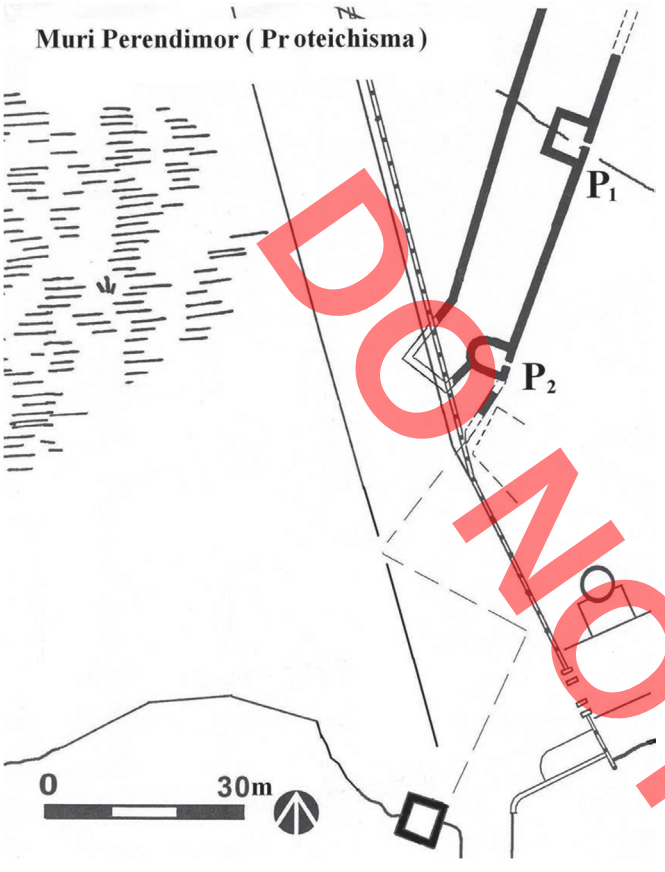

Fig. 20. Butrint. Proteikisma. Planimetria

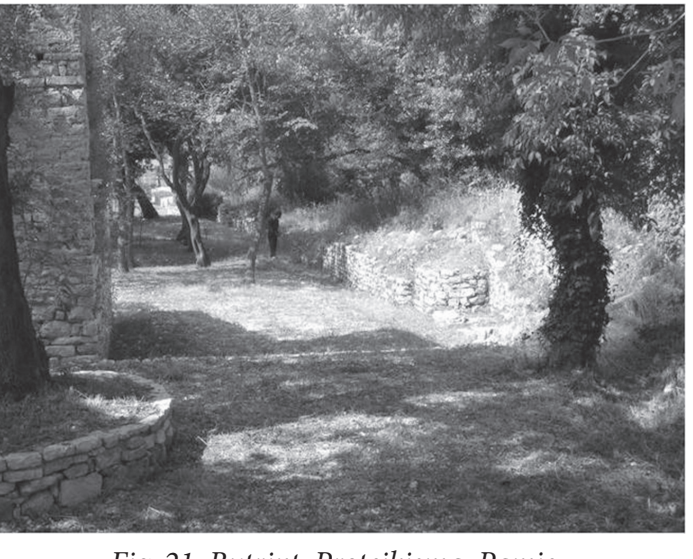

Fig. 21. Butrint. Proteikisma. Pamje

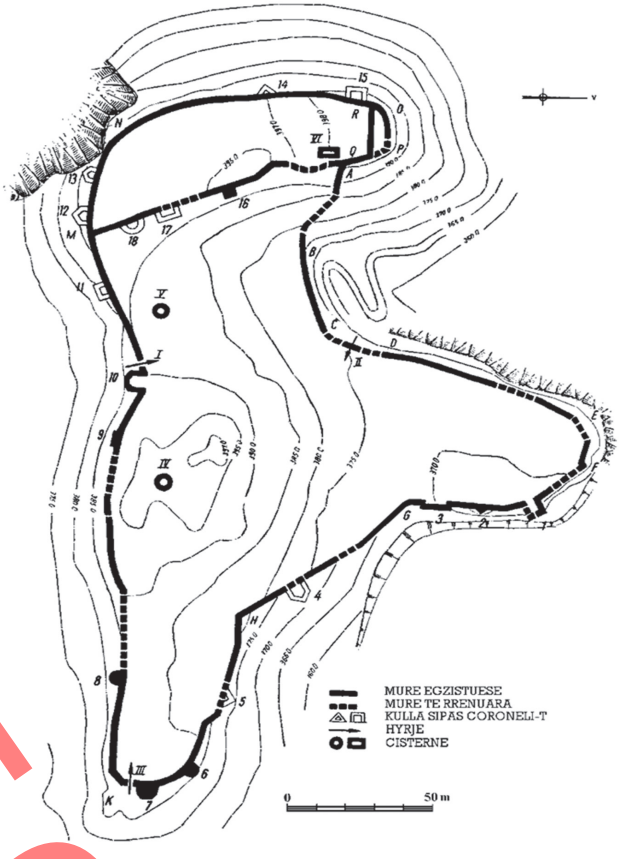

Fig. 22. Kalaja e Kaninës. Planimetria

Fig. 23. Kalaja e Kaninës. Pamje e një kontraforte trekëndëshe

DO NOT COPY

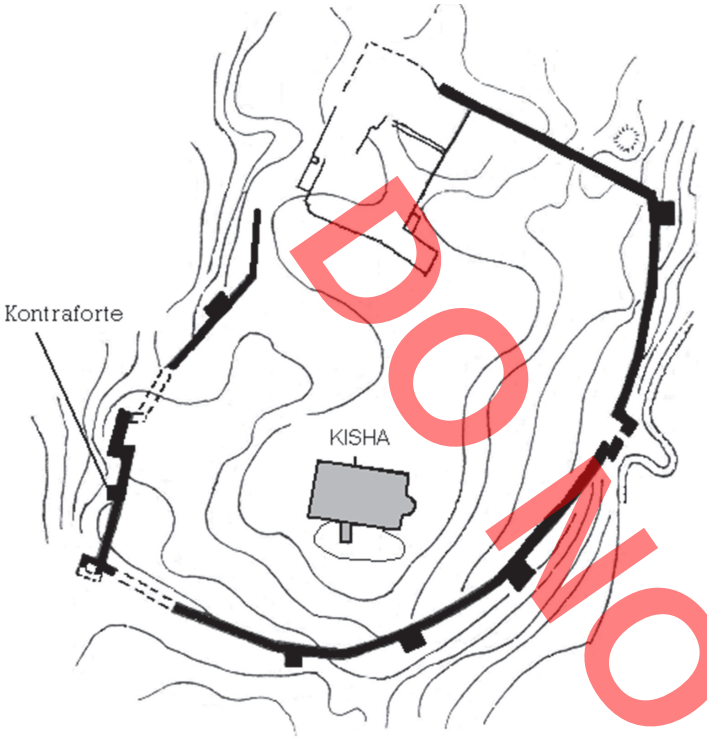

Fig. 24. Manastiri i fortifikuar i Mesopotamit. Pamje e një kulle mesjetare

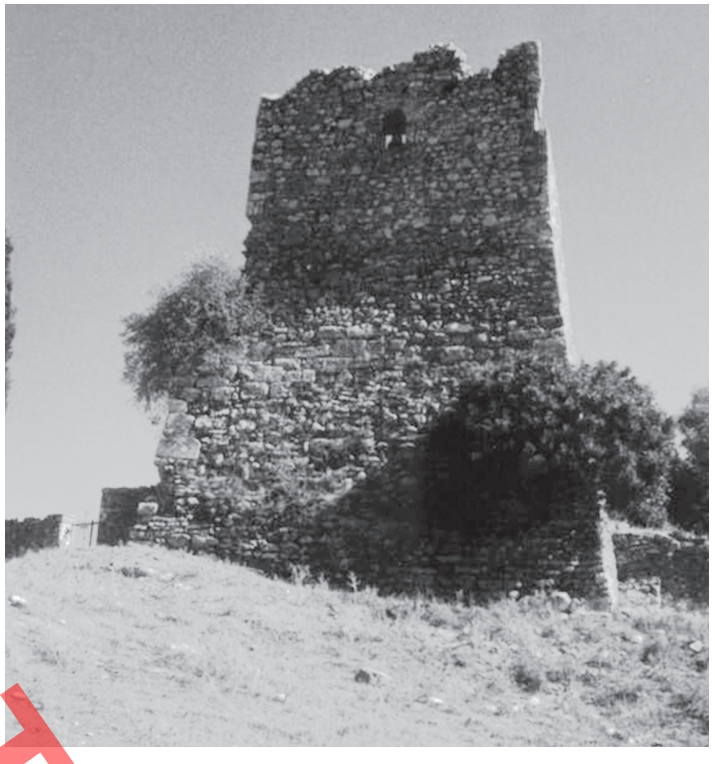

Fig. 25. Manastiri i Mesopotamit. Planimetria e fortifikimeve me gjurmën e kontrafortës

DO NOT COPY

trekëndëshe dhe drejtkëndëshe hetohen nën muret e akropolit mesjetar, (Fig. 19) çka tregon se akropoli ka pësuar një rindërtim tërësor, thuajse që nga themelet dhe se ai u ndërtua për herë të parë në mesjetë me muret e pajisura me kullat trekëndëshe me kontraforta. Muri që zbret nga akropoli në drejtim të jugut duket se formonte një proteikizma me murin perëndimor të qytetit (Fig. 20,21). Proteikizmat mesjetare janë shumë të rralla dhe i ndeshim vetëm në Azinë e vogël në shek.VII ose nw shek. X (Foss 1985,81). Një datim në shek.X i fortifikimeve të fundit do të ishte më i pranueshmi. **Ky datim mbështetet dhe nga të dhëna të tjera të tërthorta, siç është rritja e vrullëshme e aktivitetit ekonomik gjatë kësaj periudhe në Butrint, gjë që dëshmohet nga zbulimi i një numri të madh monedhash të gjysmës së dytë të këtij shekulli, nga gërmimet arkeologjike.**

Në shek.X, në brigjet e Adriatikut u krijua Tema e Jerikosë, kubazat e fortifikuara të saj, përveç Jericho-s, ishin Vlora (Aulona) dhe Kanina. Kanina (Fig. 22) është i vetmi qytet i fortifikuar që mund të dëshmojë diçka nga sistemi mbrojtës i temës së dikurshme. Nga periudha më e hershme mesjetare na janë ruajtur traktemuresh, të përforcuara nga kontraforta trekëndëshe (Fig. 23) me të njëjtat përmasa dhe teknikë ndërtimi si ato të Butrintit. Si një "terminus ante quem", për datimin e kësaj faze shërben një monedhë e gjysmës së dytë të shek.X, e cila u gjet gjatë gërmimeve arkeologjike, në shtresë më të hershme mesjetare të akropolit, pranë njërës nga kontrafortat trekëndëshe (Komata 1979-1980,263).

Një kontrafortë drejtkëndëshe, (Fig. 24, 25) me të njëjtat përmasa dhe teknikë ndërtimi, me blloqe antike të ripërdorur si ato të Butrintit e gjejmë si fazën më të hershme të ndërtimit edhe në manastirin e fortifikuar të Mesopotamit, në afërsi të Sarandës. Në luftrat bizantino-normane të shek.XI, përmendet një farë Vasil Mesopotamiti, i cili ishte pronar i madh tokash në rrethinat e Butrintit dhe komandonte kundër normanëve trupat lokale të asaj zone, që ishin me kombësi të ndryshme. Me mbiemrin e tij ai të

kujton menjëherë manastirin e fortifikuar të Mesopotamit. Mesopotami ndër të tjera përmendet dhe si qytet nga Kantakuzeni (Bozhori-Liço 1975, 227) por, rreth e rrotull nuk ka shenja të pranisë së ndonjë qyteti. Në kushtet kur qytetet bizantine pas shek. VI gjithmonë e më shumë e humbasin karakterin e tyre si qytete, **krahasuar me ato të antikitetit të vonë**, qytete mund të quheshin edhe thjesht kështjellat "Kastron", duke shkëputur një tipar karakteristik të tyre siç ishte fortifikimi (Koder,123). Edhe për këtë arsye ai mund të kishte qenë fillimisht kështjellë dhe më pas të jetë kthyer në manastir të fortifikuar.

Ndërtimet mbrojtëse me kulla trekëndëshe, të kombinuara me pilastra drejtkëndëshe dhe trekëndëshe, që i hasim vetëm në Butrint, Kaninë dhe Mesopotam, mund të jetë një fazë eksperimentale e gjysmës së dytë të shek. X, që nuk gjeti përhapje të gjerë dhe nuk u pasua nga ndërtime të tilla në periudhat e mëvonshme. Në qoftë se do ta lidhnim këtë veprimtari me periudhën e sundimit të një perandori të vetëm, ai do të ishte Johan Cimisku, kur me dobësimin e mbretërisë Bullgare, krahinat perëndimore iu nënshtruan përsëri Bizantit dhe vihet re një rritje e veprimtarisë ndërtimore në fushën e fortifikimeve. Nga ana tjetër, monedhat e Cimiskut zënë vend kryesor midis monedhave bizantine të Butrintit. Rreth fundit të shek. X lulëzuan dhe u fortifikuan dhe një sërë qytetesh në rrethinat e Shkodrës si Sarda, Drishti, Danja etj., të cilat kërkojnë një trajtim të veçantë. Ndikimi i pakët bizantin në teknikën e ndërtimit në elementët teknikë dhe formulimin arkitektonik të fortifikimeve të tyre, lidhet me ndikimin e dobët që ushtronte Durrësi mbi to, në rrethanat historike të paqëndrueshme, në marrëdhëniet me kishën perëndimore dhe me karakterin autonom të këtyre qyteteve.

Qytetet që mundën t'i bëjnë ballë dyndjes së sllavëve, me në krye Durrësin si dhe kështjellat e antikitetit të vonë, që arritën të mbijetojnë, ishin një faktor i rëndësishëm, që pengoi një vendosje masive dhe të përhersme të sllavëve në këto krahina dhe asimilimin e popullsisë autoktone në Shqipëri, ndryshe nga shumë krahina të tjera në Ballkan.

DO NOT COPY

BIBLIOGRAFIA

1. (IIAA,1965)- Ilirët dhe Iliria tek autorët antikë, Tiranë 1965.
2. (Ostrogorski,)- Ostrogorski, Historia e Perandorisë Bizantine (përkthim shqip), Tiranë 1997.
3. (Koder,1984)- Koder, J. Der Lebensraum der Byzantiner, Graz 1984.
4. (Karaiskaj,2010)- Die spätantiken und mittelalterlichen Wehranlagen in Albanien, Hamburg 2010.
5. (Muça,1990)- Muça ,S. Sistemi fortifikues i qytetit të Bylisit në antikitetin e vonë. Iliria I, 1990.
6. (Lako, 1984)- Lako, K. Kështjella e Onhezmit. Iliria,2, 1984.
7. (Anamali, 1979-1980)- Anamali, S. Kështjella e Pogradecit. Iliria IX-X, 1979-1980.
8. (Lemerle, 1963)-Lemerle, P.L. La chronique improprement dite de Monemvasie, "Revue des Etudes Byzantines", 21, 1963.
9. (Hodges etj. 2004)- Hodges, R. Bowden, W.Lako, K. Byzantine Butrint; Excavatios and Surveys 1994-99. Cambridge University Press, 2004.
10. (Raport AIA,)-Raport 2004, Arkivi i Institutit Arkeologjik. Sondazhi u krye nga S.Kamani dhe Gj. Karaiskaj. Monedha e Focas (602-610) u gjet në këtë kullë vetëm gjatë gërmimeve të vitit 2006.
11. (Chrysos, 1981)-Chrysos, E. Symvolist in Istoriatis Ipiru kata tin proto vizantinie polis (IV-VI) Eona, IH, Tomos23, Janina 1981.

12. (Thallóczy,1918)-Thallóczy, L.Jireček, C.Šufflay, E. "Actaet diplomatares Albania emediaeaetatis" Wien, 1918.
13. (Spahiu-Komata,1974)-Spahiu, H. – Komata, D.Shurdhahu (Sarda) qytet i fortifikuar mesjetar shqiptar. Iliria 3, 1974.
14. (Spahiu, 1979-1980)-Spahiu, H. Monedha byzantine të shek.V-XIII, të zbuluara në territorin e Shqipërisë, Iliria IX-X, 1979-1980.
15. (Darrouses, 1975)-Darrouses, J. Listesepiscopales du concile de Nicee (787); REB, 33,1975.
16. (Prendi,1979-1980)-Prendi, F. Një varrezë e kulturës arbërore në Lezhë, Iliria IX-X,1979-1980.
17. (Buchet-Nallbani,2008)-Buchet, L.-Nallbani, E. Lezha; espace des morts et organisation de l'habitat médieval. Lezhë, Simposium 2008.
18. (Sakelinos,1883)- Sakelinos, I. Deltion tis istorikis kai Ethnologikis eteirias tis Elada.V.P.I. 1883, Letra XVIII drejtuar Leonit VI nga Leo Magistri.
19. (Soustal,1981)- Soustal, P.TIB, 3. Nikopolis und Kephalonia, Wien 1981.
20. (Komata, 1979-1980)- Komata, D. Sistemi fortifikues i kështjellës së Kaninës, Iliria IX-X, 1979-1980.
21. (Bozhori-Liço.1975)- Bozhori, K.-Liço, F. Burime tregimtare bizantine për historinë e Shqipërisë. (Shek.X-XV), Tiranë 1975.
22. (Foss 1985)- Foss,C.Survey of Medieval Castles of Anatolia, I: Kütahya. British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph No. 7, 1985.

DO NOT COPY

Prof. Dr. Gjerak KARAISKAJ

DO NOT COPY

TRACES OF DEFENCE BUILDINGS OF EARLY MEDIEVAL TIME IN THE CASTLES AND FORTIFIED CITIES OF ALBANIA

This paper treats the remaining traces left on the ground from earlier periods of Medieval towns and castles of Albania, analyzing them on the basis of historical and archaeological data as well as through the relative chronology and comparative methods.

Mostly, these fortifications are associated with the formation of the Byzantine Theme, which were created as a military administrative unit to regain the lost territories of the empire after the great influx of Slavs in the Balcan Peninsula. A special role to protect the territorries, which are partially included today in the Republic of Albania, played the theme of Durrës and before it the province or arkontea of the same name. In this context, tracing early tracts in the walls of castles and fortified cities of Albania, is with interest to understand what measures were taken by the Byzantine authorities for protecting the cities and settlements in this period of early medieval history of Bizantium. Based on archaeological evidence, the cities of late antiquity can be divided into two groups:

The ones that were destroyed and did not take on themselves and others that were recovered during the medieval period. The first are those which could not withstand the first influx of AVARO-Slavs in the second half of the VIth century, as Bylis, Scampi (Elbasan) etc., while the others like Butrint and Lezha where traces of life were investigated during the first half of VIIth century, flowered during the medieval time. On the ther hand, they could also preserve their ancient antique names.

Early medieval traces are still preserved in the defensive walls of several towns and castles in Albania, as in Butrint, Kanina, Lezha, Pogradec, Petrelë, Mesopotam etc. They are stored in the form of remnants of architectural elements in the composition of the fortifications of these centers or the construction technique, which belongs to their earliest medieval stage. Architectural elements are represented by several triangle towers and contraforts with sharp peaks and rectangular forms, which we meet only in Butrint, Mesopotam and Kanina, perhaps as an experimental stage, whereas the more widespread construction techniques is represented by antique stone blocks, used as spolie, connected betwen them with mortar and where between their vertical joints, stones or brick debris are placed horizontally.

There were these cities, that could withstand the influx of Slavs, leaded by Durrës and castles of late antiquity, which managed to survive, as an important factor that prevented a massive and permanent deployment of Slavs in these provinces and assimilation of the indigenous population of Albania, unlike many other regions in the Balcans.

monumentet
54/2016

Andi RËMBECI
Departamenti i Historisë, Universiteti i Tiranës

DO NOT COPY

KUADRI LIGJOR DHE LEJET NDËRTIMORE TË AUTORITETEVE OSMANE PËR OBJEKTET E KULTIT TË KRISHTERË ORTODOKS GJATË SHEKUJVE XVIII-XIX

Arkitektura kishtare gjatë periudhës së Perandorisë Osmane sipas studiuesve përbën një kapitull të rëndësishëm që përmbyll shqyrtimin historik të atit bizantin, përderisa zgjidhjet tipologjike, ndërtimore dhe morfologjike që u zbatuan i kanë rrënjët pikërisht në të shkuarën bizantine. Për më tepër, këqyrja e ndërtimit të objekteve të kultit të krishterë brenda një kuadri më të përgjithshëm ekonomik, social dhe kulturor ofron të dhëna si për historinë e arkitekturës, ashtu edhe për organizimin social të një zone, sintezën demografike, gjendjen ekonomike dhe nivelin kulturor dhe arsimor.

Sikundër është e ditur, gjatë Perandorisë Osmane, komunitetet vendore të krishtera të hapësirës shqiptare, dhe jo vetëm ato, u detyruan të organizohen, për të përballuar detyrimet taksore[1], për të zgjidhur problemet lokale dhe për të realizuar veprat e nevojshme fetare dhe veprat me karakter social[2].

Mekanizmi i mëparshëm kishtar, edhe pse nuk u njoh juridikisht nga shteti osman, u integrua në institucionet e tij, duke fituar, kështu, kompetenca të reja të rëndësishme (administrative, legjislative dhe gjyqësore). Funksionimi i komuniteteve të krishtera rregullohet tashmë nga roli i përtërirë i Kishës[3] dhe përfaqësuesit laikë të komuniteteve administrojnë çështjet e brendshme bashkë me klerin[4]. Falë këtij organizimi, komunitetet fituan me kohë një jetë të brendshme politike pak a shumë të ndërlikuar, me zgjedhje të parësisë vendore dhe krijimin e grupeve të tyre të interesit, të cilat, në disa raste, evoluonin në forma politike vendore të mirëkonsoliduara ose jo. Nga zonat rurale, me komunitete më të vogla dhe me forma të thjeshta organizimi, deri tek qytetet, me numër të madh banorësh, mozaik fetar, me specialitete dhe larushi profesionale, me funksionim të esnafeve dhe të sistemeve tregtare, është e qartë se roli i faktorit dhe udhëheqjes kishtare është mjaft i fortë si në formësimin e mëpasshëm, ashtu edhe në administrimin e komuniteteve

[1] Për praktikat fiskale të Kishës Ortodokse shih Kabrda J., *Le système fiscal de l'Eglise Orthodoxe dans l'Empire Ottoman*: (d'après les documents turcs), Brno: Universita J. E. Purkyne, 1969.

[2] Mbi funksionet sociale të shih Petmezas S., *Recherches sur les structures économiques et sociales de Pélion (1700-1830),* thèse de doctorat, E.H.E.S.S., Paris 1989, pjesa 3. Dertilis G. B., «Réseaux de crédit et stratégies du capital», në G. Dertilis (ed.), *Banquiers, Usuriers et Paysans. Réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce (1780-1930),* Paris 1988, fq. 33-80; Κωστης Κ., «Κοινότητες, Εκκλησιά και Μιλλέτ στις «Ελληνικές» περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την Περίοδο των Μεταρρυθμίσεων», Μνήμων 13 (1991), fq. 57-76. Për kundërvëniet ndërmjet elementëve laikë dhe kishtarë shih Pantazopoulos N., *Church and law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule,* Thesaloniki 1967, fq. 107-112.

[3] Inalcik H., "The Status of the Greek Orthodox Patriarch Under the Ottomans", *Turcica* 21-23 (1991), p. 4409-435.

[4] Paraskevas K., *Ottoman Considerations on the Ecumenical Patriarchate, 17th – Beginning of the 20th centuries,* (in Greek) Athens: Alexandria 1998, 295-299.

të krishtera brenda Perandorisë Osmane[5]. Prania aktive e faktorit kishtar në jetën e bashkësive të krishtera, ndër të tjera bëhet e dukshme edhe nga zhvillimi i ndjeshëm i ndërtimit dhe nga veprimtaria artistike në sektorin kishtar, siç janë ndërtimi dhe stolisja e kishave të reja, meremetimi dhe rindërtimi i kishave të vjetra, themelimi i manastireve, ndërtimi i komplekseve kishtare, etj.

Me fillimin e pushtimin osman, zhvillimi kulturor u ngadalësua: largimi i intelektualëve, mbyllja e shkollave, rrënimi ekonomik, kaosi i krijuar prej nënshtrimit, ishin faktorë që ndërprenë krijimin shpirtëror. Gjatë kësaj periudhe të parë kulmore për perandorinë osmane, bashkësitë e krishtera kalonin një periudhë riorganizimi dhe ripërtëritjeje të fuqive morale dhe materiale[6].

Nga fundi i shek. XVII, teksa fillojnë të shquhen shenjat e para të lodhjes, të cilat, gradualisht, do të çojnë në shpërbërjen e perandorisë osmane, paralelisht shënohet rimëkëmbje ekonomike, sociale dhe demografike e bashkësive të krishtera të hapësirës shqiptare, me impakt të ngjashëm në jetën e tyre shpirtërore e kulturore. Kështu gjatë shek. XVII dhe, kryesisht, XVIII dhe XIX, nga të dhënat epigrafike, vërehet një intensifikim i veprimtarisë ndërtimore të objekteve të reja[7] të kultit të krishterë ortodoks, por edhe meremetimi dhe rikonstruktimi i kishave dhe i manastireve të trashëguara nga shekujt e mëparshëm[8] (Fig. 1). Mjaft përfaqësues është rasti i kishës së Fjetjes së Shën Mërisë në Zervat të Gjirokastrës, e cila është restauruar plotësisht në periudhën 2002-2005 nga Kisha Ortodokse Autoqefale e Shqipërisë nën drejtimin e Prof. Dr. Pirro Thomos. Kronologjia e fazave ndërtimore të kishës fillon

[5] Për sistemin komunitar dhe institucionet islame që përcaktonin jetën e të krishterëve gjatë periudhës së Perandorisë Osmane, shih Amantos C., "La reconnaissance par les Mahométans des droits politiques et religieux des Chrétiens et le décret de Sinan pacha" (in Greek), *Chroniques Épirotes* 5 (1930), fq. 197-210. Amantos C., "The charters of Islam in favor of the Christians", *Hellenica* 9 (1936), fq. 156-157. Ιω. Γ. Γιαννόπουλου, "Κοινότητες", Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, vëll. XII, bot. Αθηνών, 1975, fq. 134-143. Papastathis C., "Terms of Submission – The "Privileges", *Epirus.4000 Years of Greek History and Civilization,* Athens: Ekdotike Athenon 1997, fq. 242-244. Papastathis C., "Community Life – Justice and Customary Law", *Epirus. 4000 Years of Greek History and Civilization,* Athens: Ekdotike Athenon 1997, fq. 252-257. Skendi S. "The Millet System and its Contribution to the Blurring of Orthodox National Identity in Albania", në: *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*, ed. Braude B. - Lewis B., vol. 1, London-New York 1982, fq. 243-257. Në lidhje me kanonizmat administrative të komuniteteve të krishtera shih Papastathis C., Οί κανονισμοί τών Ορθόδοξων έλληνικών κοινοτήτων τού Όθωμανικού κράτους καί τής διασποράς, vëll. I, bot. Άδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1984. Për organizimin e komunitetit të krishterë të qytetit të Korçës shih Rembeci A., *The Codex of the Holy Metropolis of Korça and Selasphorus: Edition and Historical Documentation (17th – 19th centuries)* (in Greek), Ionian University 2009, fq. 97-113.

[6] Χασιώτης Ί., «Ο Ελληνισμός κατά τους δύο πρώτους αιώνες μετά την άλωση», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, vëll.10 (1974), fq. 16. Patrinelis C. G., "Hellenism during the Early Period of the Tourkokratia (1453-1600). A Historical Survey with Particular References to the development of Post-Byzantine Art", *Deltion of the Christian Archaeological Society* 16 (1991-1992), Series 4. In memory of André Grabar (1896-1990), fq. 33-38.

[7] Veprimtaria ndërtimore pëson rritje graduale, duke shënuar kulmin e saj gjatë fundit të shekullit të XVII dhe fillimit të shekullit të XVIII, ku brenda një periudhë shumë të shkurtër ndërtohen tre bazilika, të cilat përbëjnë jo vetëm nga madhësia e tyre, por edhe nga vëllimi dhe struktura teknike treguesit më të arrirë të arkitekturës pasbizantine. Të tilla janë kishat e Voskopojës: kisha e Fjetjes së Hyjlindëses (1712), kisha e Shën Nikollës (1721-22), kisha e Taksiarkëve (1722) dhe kisha e Shën Thanasit (1724). Krhs. Thomo P., *Kishat pasbizantine* (1998), fq. 57-79.

[8] Shembuj të njohur të një periudhe më të hershme pasbizantine është kisha e Metamorfozës së Shpëtimtarit në Tremisht të Përmetit, që u ndërtua më 1560. Te tjera kisha trashëgohen që nga shekulli pasardhës, shek. XVII, si kisha e Shën Mëhillit në Vithkuq të Korçës (1682), katholikoni i manastirit të Shën Marisë në Koshovicë të Gjirokastrës (1669), katholikoni i manastirit të Shën Marisë në Kakome të Sarandës (1672), kisha e Kryeengjëllit Mëhill në fshatin Shalës në Kolonjë, ndërtuar në shek. XVII, me ikonostas të një cilësie të lartë artistike. Po ashtu, kisha e Shën Joan Pararendësit në Voskopojë, që u ndërtua më 1632, është e tipit në formë kryqi, me kupolë dhe konke anësore, dhe karakterizohet nga pikturat murale mbresëlënëse në interiorin saj. Gjithashtu, gjatë më pak se një njëqindvjetëshi, mes viteve 1650-1740, në Voskopojë u ndërtuan 24 kisha. Për më tepër shih Adhami S., "Një monument me vlerë i shek. XVII në Voskopojë", *Monumentet 10* (1975), fq. 63-70, Shkupi F., "Dëshmi të zbukurimores në monumente kulti të rrethit të Kolonjës", në: *Kultura popullore* 2 (1985), fq. 95-104, Thomo P., *Kishat pasbizantine në Shqipërinë e Jugut,* Tiranë: Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, 1998, fq. 38, 57-79, 88-89. Thomo P., dhe G. Stratoberdha, *Restaurimi i monumenteve të Kishës Orthodhokse në Shqipëri*, Tiranë: Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, 2005, fq. 250. Rëmbeci A., *The Codex of the Holy Metropolis of Korça and Selasphorus*, regjistrimi nr. 160/10, Rembeci A., "Kodiku i mitropolisë së Korçës dhe Selasforit (shek. XVII-XIX): Të dhëna për kulturën në zonën e Korçës" (The codex of the Metropolis of Korça and Selasphorous (17th-19th centuries): Information about the culture in Korça area), *Monumentet* 52/2011-2014, fq. 97-125. Shih, po ashtu, Τρίτος Μ., «Η Μοσχοπόλη τού χθές καί τού σήμερα», Ηπειρωτικό Ημερολόγιο 10 (Ιωάννινα 1998), fq. 219 e në vijim. Κουρίλας Ε., «Μοσχόπολις και η Νέα Ακαδήμεια αυτής. Η καταγωγή των Κουτσοβλάχων και η εγγραμμάτισις της γλώσσης αυτών», Θεολογία 12 (1934), fq. 153.

DO NOT COPY

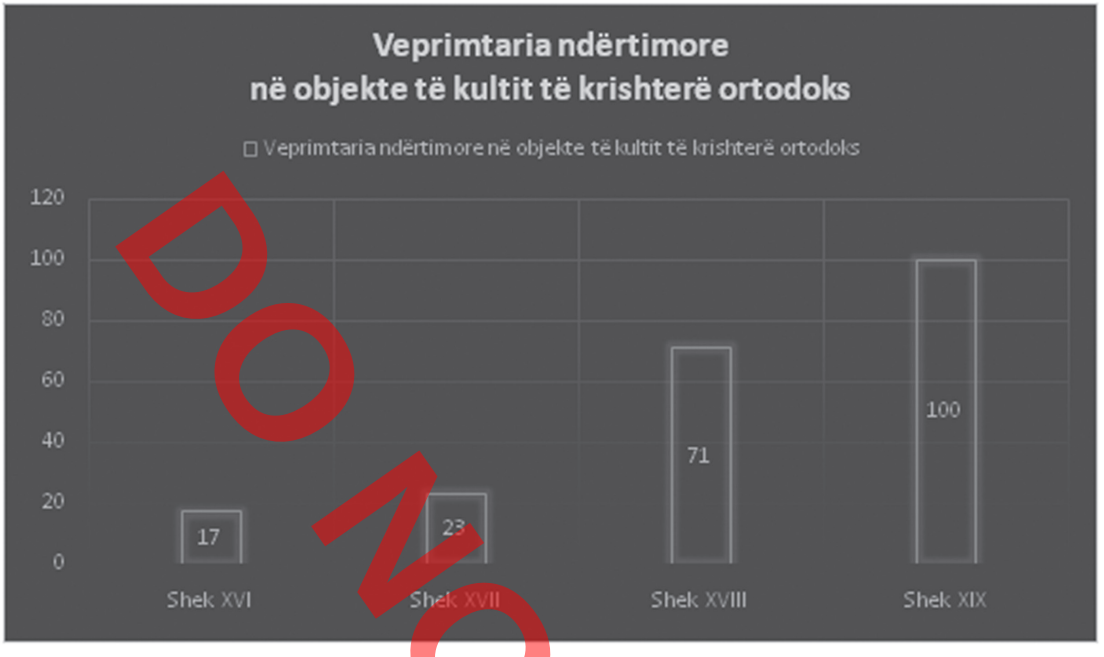

Fig. 1. Veprimtaria ndërtimore në objektet e kultit të krishterë ortodoks nga shek. XVI-XIX. Burimi: Theofan Popa, *Mbishkrime të kishave në Shqipëri,* Tiranë: Akademia e Shkencave-Instituti i Historisë, 1998

DO NOT COPY

me periudhën e vonë bizantine, ku kisha paraqitet në formë *kryqi të lirë me kupolë*. Faza e dytë ndërtimore përfundon në vitin 1583 (mbishkrimi i parë) dhe, përmes shtimit të katër ambienteve këndore, e kthen kishën në tipin *me formë kryqi të brendashkruar*. Viti 1606 i mbishkrimit të dytë të kishës konsiderohet si caku kohor i përfundimit të fazës së tretë të punimeve, gjatë së cilës, me shtesën e pjesës perëndimore, kisha kthehet në një *bazilikë trinefëshe me kupolë dhe me nef tërthor*. Gjatë shek. XVII realizohet faza e katërt ndërtimore, ku kishës i shtohet narteksi së bashku me kambanoren dhe portikun verior. Së fundmi, shtesa e fundit e kishës kryhet në shek. XVIII, me ndërtimin e hajatit[9].

Regjimi institucional osman ndalonte ngritjen e kishave të reja të krishtera, ndërsa për rindërtimin e kishave ekzistuese parashikonte ndjekjen e një procedure sa të ndërlikuar, aq edhe të kushtueshme[10]. Me një vështrim të parë, kjo procedurë juridike paraqitet si faktor frenues, por në realitet kishte funksion diametralisht të kundërt, duke krijuar, realisht, një shpërthim në ndërtimin e objekteve të kultit të krishterë. Kështu, kishat "*rikonstruktohen*", duke i dhënë këtij termi një kuptim të veçantë, me shtrirje të gjerë: që nga punimet e thjeshta të mirëmbajtjes, e deri në ngritjen nga e para të kishave në vendet ku ekzistonin rrënoja të një kishe të mëhershme, apo kishë ekzistuese. Mbishkrimi kishës së Shën Marisë së Murtilës në Delvinë, i shpëtuar

[9] Mbi punimet konsoliduese dhe restauruese në kishën e Fjetjes së Shën Marisë në Zervat shih Thomo P. dhe G. Stratobërdha, *Restaurimi i Monumenteve të Kishës Orthodhokse në Shqipëri*, Tiranë: KOASh 2005, fq. 91-101, Nallbani H., "Kisha e Shën Marisë në Zervat, Gjirokastër dhe restaurimi i pikturës murale të saj", *Monumentet* 49 (2007), fq. 208-219, Thomo P., "Kosolidimi dhe restaurimi i kishës "Fjetja e Shën Marisë" në Zervat të Gjirokastrës", *Monumentet* 51 (2009-2010), fq. 17-66.

[10] Runciman St., The Great Church in Captivity (in Greek), v. II, Athens: Mpergadas, 2000, fq. 357; Faroqhi S.: *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*, (in Greek), Athens: Exantas, 2000, fq. 86. Për një pikëpamje mbi dialektikat dhe pragmatizmin osman brenda kuadrit ligjor të Perandorisë Osmane në lidhje me rindërtimin apo meremetimin e kishave ekzistuese, shih Giakoumis K. dhe D. Egro "Ottoman Pragmatism in Domestic Inter-Religious Affairs: The Legal Framework of Church Construction in the Ottoman Empire and the 1741 Firman of Ardenicë Monastery", Ηπειρωτικά Χρονικά 44 (2010), fq. 82-99.

në kodikun e Delvinës, përshkruan përmbledhtas konceptin e përgjithshëm të veprimtarisë së ndërtimit gjatë kësaj periudhe: "*Në fillim ishte jo e bukur dhe e vogël, më pas u rikonstruktua dhe u përmbizbukurua madhështore*"[11] apo rasti i kishës së Shën Marisë në Korçë: "*Kjo kishë... si u dogj për herë të dytë, u rindërtua për të tretën herë*"[12].

Kuadri ligjor i ndërtimit të objekteve të kultit të krishterë ortodoks

Gjatë gjithë kohëzgjatjes së Perandorisë Osmane ngritja e objekteve të reja të kultit të krishterë ishte e ndaluar, ndërsa për meremetimin e atyre ekzistuese kërkohej nxjerrja e lejes së ndërtimit nga Porta e Lartë[13]. Sipas përcaktimeve të Sheriatit, subjektet jomyslimane nuk kishin të drejtë të ndërtonin ndërtesa adhurimi krejtësisht të reja, por lejoheshin vetëm të rindërtonin apo riparonin kishat e tyre të vjetra, me kusht që ato të ishin ndërtuar përpara kohës së pushtimit nga osmanët. Me këtë kufizim, arsyet për krijimin e kuadrit përkatës ligjor dhe, më tej, të dispozitave ligjore, mungonin. Kësisoj rikonstruktimi i kishave trajtohej në të gjitha situatat "*nën pretekstin e meremetimit të një ngrehine tashmë ekzistuese*"[14]. Për këtë arsye leja lëshohet gjithmonë me kushtin e meremetimit sipas projektit fillestar dhe dimensioneve të godinës, në të kundërt përgjegjësit e veprës penalizohen, ndërsa godina shembet[15]. Për këtë arsye kishat apo manastiret e ringritura në periudhën pasbizantine, në kronikat e kohës u referohen një vjetërsie shumë më të hershme, që daton përpara pushtimit osman apo ekzistencës së rrënojave që në kohët e lashta[16]. Sikundër me të drejtë vëren studiuesi K. Giakoumis, "kjo i çoi banorët e fshatrave të besonin se manastiret e tyre ishin "të lashtë", se datonin "nga kohëra të lashta", ose, në raste të tjera, se datonin nga mbretërimi i një perandori bizantin të njohur për bamirësitë e tij në zonat periferike"[17]. Së fundmi, ekzistonin edhe raste ndërtimesh të objekteve të reja të krishtera qoftë me mënyra të fshehta dhe manipuluese[18], qoftë si pasojë e

[11] Θεμιστοκλέους Μπ., «Κώδιξ του ναού της πόλεως Δελβίνου», Ηπειρωτικά Χρονικά 5 (1930), fq. 56-75. Për një përshkrim të detajuar të rasteve kur kishat u nënshtroheshin punimeve rindërtuese apo meremetuese shih më poshtë dekretit sulltanor (Irāda) të 1848.

[12] Rembeci A., *Të dhëna për kulturën në zonën e Korçës*, fq. 99-100, ku edhe bibliografia përkatëse.

[13] Për një pamje të përgjithshme mbi leje përkatëse në vende dhe periudha të ndryshme të Perandorisë Osmane shih Kiel M., *Art and society of Bulgaria in the Turkish period a sketch of the economic, juridical, and artistic preconditions of Bulgarian post-Byzantine art and its place in the development of the art of the Christian Balkans, 1360/70-1700 : a new interpretation*. Assen, The Netherlands: Van Gorcum 1985, 184-190. Βακαλόπουλος Ά., Ίστορία τού Νέου Έλληνισμού, vëll. 2, fq. 198-199, ku referohet se për rindërtimin apo meremetimin e kishave lypej leje e veçantë, për të cilën të krishterët paguanin shuma të mëdha të hollash. Shih, po ashtu: Puzanova V. *Shënime mbi artin shqiptar,* fq. 49; Runciman St., *The Great Church in Captivity,* II, (in Greek), fq. 357. Faroqhi S., *Culture and Daily Life,*fq. 85-86. Për kuadrin ligjor dhe lejet e ndërtimit të kishave në Perandorinë Osmane gjatë shek. XVIII dhe në shek. XIX shih, gjithashtu: Tsitimaki M. K., *Traditional church building in Lesbos (18th - 19th c.)*, National Technical University of Athens (NTUA), Athens 2006, fq. 100-127. Për këtë çështje në tërësi shih: Kiel M., *Art and society of Bulgaria in the Turkish period*, 1985. Shih, po ashtu, praktikën e ndjekur për ndërtimin e kishës së Murtilës, regjistruar më 1795 në kodikun e Delvinës "*Peshkop Partheni... rendi tek Mustafa pasha dhe i tregoi mbi sa kishin ngjarë; pashai... i shkroi menjëherë letër Kostandinopojës, duke i kërkuar lëshimin e fermanit për të ndërtuar kishën. Dhe pasi letra shkoi shpejt me mirëdashjen e Perëndisë dhe ndërmjetësimet e Hyjlindëses, erdhi shpejt fermani i mbretit Sulltan Selimit III*". Θεμιστοκλέους Μπ., Κώδιξ του ναού της πόλεως Δελβίνου, fq. 62. Raste të ngjashme gjenden të regjistruara edhe në kodikë të tjerë administrativë kishtarë të zonave të Shqipërisë së sotme, si p.sh. kodikun e Drinopojës, kodikun e Mitropolisë së Korçës dhe Selasforit. Për më tepër, shih një botim të përmbledhur te Πουλίτσας Π., «Σύνοψις τού κώδικος τής έπισκοπής Δρυϊνουπόλεως καί Άργυροκάστρου», Ηπειρωτικά Χρονικά 5 (1930), fq. 76-113, ndërkohë që botimi i plotë është përgatitur nga Kostandinos Giakoumis. Rembeci A., *The Codex of the Holy Metropolis of Korça and Selasphorus*, fq. 97-113, ku gjendet edhe bibliografia përkatëse e botimeve të mëhershme jo të plota të tij.

[14] Rembeci A., *The Codex of the Holy Metropolis of Korça*, regjistrimi nr. 160/4.

[15] Shih N.D.N., *Korça dhe Πσατrat per qark*, Sofje 1901 ku kërkohet kryerja nga autoritetet osmane e kontrollit në terren për të verifikuar shkelje në ndërtimin e kishës së Shën Gjergjit në Korçë. Pas kontrollit që bënë autoritetet osmane, u dha leje për vijimin e punimeve. Θεμιστοκλέους Μπ., Κώδιξ του Δελβίνου, fq. 66 ku, pas ndërtimit të kishës së Gjithë Shenjtorëve në Himarë, në vitin 1827, autoritetet osmane lokale mbyllën kishën, duke e vulosur atë. *Po aty*, fq. 62, ku, pas ngritjes së kishës së Murtilës në Delvinë deri në nivelin e çatisë, "*osmanët, duke parë zgjerimin e kësaj kishe... vrapuan menjëherë dhe e shembën deri në themele*" etj.

[16] Rembeci A., *Të dhëna për kulturën në zonën e Korçës*, fq. 97-117.

[17] Giakoumis K. dhe D. Egro *Ottoman Pragmatism,* fq. 94.

[18] Krejt karakteristike paraqitet mënyra me të cilën komuniteti i krishterë i Korçës arriti të siguroi lejen për ndërtimin e kishës së re metropolitane Burimi Jetëdhënës: "*Të frikësuar nga rrethanat e atëhershme, pasi ndërtimi i këtyre ndërtesave të shenjta nuk lejohej, tre vetë nga të paria, Marko Vasiliu, Siamo dhe Haxhi Koçi arritën që fshehurazi të hidhnin një palë themele dhe, si i mbuluan, hapën fjalën se në atë vend pat ekzistuar dikur një paraklis, fjalë të cilën e vërtetoi edhe Mitropolia, duke kërkuar*

DO NOT COPY

tolerimit të qëllimshëm të autoriteteve osmane, me qëllim përfitimet politike, duke përkrahur qëndrimit antibashkues të të krishterëve të Lindjes me faktorët politikë dhe fetarë të Perëndimit, apo qoftë nga shërbimet administrative që ofronin, siç ishin rastet e manastireve që mjaft herë shërbenin edhe si qendra famullie[19].

Që me anën e Traktatit të Kyçyk Kajnarxhas më 1774, (përkatësisht në nenet 7, 8, 14, 16, 17) Perandoria Osmane premtonte:

"*Të mos pengojë me asnjë mënyrë ushtrimin e lirë të fesë së krishterë dhe të mos shfaqë kundërshti në ndërtimin e kishave të reja apo në rimëkëmbjen e të vjetrave, siç ndodhte në të shkuarën...*"[20].

Në mënyrë të veçantë për banorët e Prevezës, Pargës, Vonicës dhe Butrintit në Traktatin e Kostandinopojës të nënshkruar më 21 mars 1800 mes Rusisë dhe Turqisë, në nenet 8 dhe 9 premtohet se "Porta e Lartë do të ruajë gjithçka që lidhet me fenë e banorëve të këtyre viseve. Si rrjedhim, këta banorë do të kenë çdo lloj leje për të meremetuar kishat e tyre dhe për të ngritur të reja, si edhe për t'u rënë kambanave, pa mundur askush t'u krijojë pengesa"[21].

Por, në realitet, qëndrimi i Perandorisë Osmane ndryshoi vetëm aty nga mesi i shek. XIX me anën e dispozitave ligjore të Reformave të Tanzimatit[22]. Ligji përkatës, sikundër ai përmendet në vëllimin III të kodikëve osmanë[23], parashikon si vijon:

"... asnjë pengesë të mos u bëhet në korrigjimin dhe meremetimin nga faza e parë disa ndërtesave për ushtrimin e fesë... të bëhet meremetimi i kishave, të spitaleve, të shkollave, të varrezave etj. ... sipas rendit. Për *ngritjen e objekteve të reja të lypet leja e posaçme nga Porta e Lartë dhe të lëshohet Leja e Lartë...*".

Si parakusht për dhënien e lejes ndërtimore duhej të respektohej procedura ligjore, e cila përcaktonte: 1) parashtrimin e kërkesës përkatëse, e cila tashmë bëhet përmes Patriarkanës së Kostandinopojës, 2) realizimin e këqyrjes në vend të objektit për të cilin parashtrohet kërkesa, 3) hartimin dhe depozitimin e projekteve dhe të buxhetit të veprës:

"Lëshimi i lejes varet nga njohja me projektin dhe me mënyrën e ndërtimit të këtyre objekteve të kultit të krishterë, dhe të çlirimit të tyre prej pengesave administrative..."[24]

Megjithatë, njoftimet e mësipërme ligjore nuk e kushtëzuan Shtetin Osman, i cili gjatë periudhës së të ashtuquajturës "Çështja e Privilegjeve" (në kohën e sulltan Abdul Hamitit II (1876-1909) dhe të patriarkëve të Kostandinopojës Joakimit III (1878-1884) dhe Dionisit V (1887-1891), brenda klimës përgjithësisht të tensionuar, do të pezullojë fuqinë e këtyre dispozitave ligjore, duke vënë në diskutim juridiksionin e Patriarkanës Ekumenike, si levë shtrëngimesh politike ndaj të kësaj të fundit[25].

Lejet e ndërtimit të kishave në Perandorinë Osmane

Sipas dekretit sulltanor (Irāda) të 1848, veprimtaria ndërtimore e kishave, por edhe e shkollave, në qendrën e perandorisë, në Stamboll, por edhe në çdo vend tjetër të shtrirjes së saj, realizohej në dy raste: e para kishte të bënte

leje për ndërtimin e kishës, që u mor me shumë mund e lodhje... Në fund u arrit që shpejt të ndërtohej kisha, duke punuar të mëdhenj e të vegjël për të". Rembeci A., *The Codex of the Holy Metropolis of Korça*, regjistrimi nr. 160/4.

[19] Giakoumis K. dhe D. Egro *Ottoman Pragmatism,* fq. 91-92, ku edhe bibliografia përkatëse.

[20] Γεδεών M., Βραχεία σημείωσις περί τών έκκλησιαστικών ήμών δικαίων, Εν Κωνσταντινουπόλει: Εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου, 1909, fq. 78-80.

[21] Γεδεών M., Βραχεία σημείωσις, fq. 80-81.

[22] Mbi reformat e Tanzimatit, shih Lewis B., *The Emergence of Modern Turkey,* London: Oxford University Press, 1961), 73-170, Shaw S. J. dhe E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,* vol. 2, Cambridge: Cambridge Universit Press, 1997, 55-171, Berkes N., *The Development of Secularism in Turkey,* New York: Routledge, 1998, 137-200. Për rastin e Shqipërisë krhs. Shkodra Z., Shqipnia në kohën e Tanzimatit, Tiranë: Ministria e Arsimit dhe e Kulturës, Seksioni për Përhapjen e Njohurive Tekniko-shkencore, 1959.

[23] Νικολαΐδης Δ., Όθωμανικοί Κώδικες, ήτοι συλλογή άπάντων τών νόμων τής Όθ. Αύτοκρατορίας διαταγμάτων κανονισμών όδηγιών καί έγκυκλίων, Κωνσταντινούπολη, vëll. III (1869), 2841-2842.

[24] Νικολαΐδης Δ., Όθωμανικοί Κώδικες, III, fq. 2842.

[25] Për "Çështjen e Privilegjeve", d.m.th. për konfliktin midis Portës së Lartë dhe Patriarkanës së Kostandinopojës në lidhje me përpjekjen e Administratës osmane për të bashkuar dhe vendosur nën kontroll arsimimin dhe dhënien e drejtësisë në të gjithë Shtetin Osman, duke cenuar në këtë mënyrë privilegjet e Patriarkanës dhe duke ndryshuar dispozitat përkatëse të berateve patriarkalë dhe mitropolitanë, shih Shih Konortas P., *Ottoman perceptions of the Ecumenical Patriarchate* (in Greek), Athens: Alexandria Press, 1997, fq.102-103, ku edhe bibliografia përkatëse. Tsitimaki M., *Traditional church building in Lesbos (18th - 19th c.)*, Ph.D. thesis, National Technical University of Athens, 2006, ku parashtrohet edhe bibliografia përkatëse.

DO NOT COPY

me rindërtimin nga e para të një kishe, që ishte rrënuar nga themelet apo ishte shkatërruar nga djegia, apo ishte shembur nga kalbja apo dëmtimi i themeleve, apo i pjesëve të tjera të ndërtesës. Aspekti tjetër konsistonte në kryerjen e meremetimeve të nevojshme për godinën e kishës, sikundër ishin rregullimi i tjegullave të kthyera përmbys apo të hequra nga koha dhe kushtet atmosferike, si shiu, bora, erërat e forta etj., përtëritja e suvasë apo meremetime të tjera të nevojshme[26].

Për nxjerrjen e lejes së ndërtimit, i interesuari paraqiste kërkesën e tij tek autoriteti kompetent gjyqësor osman (sheriati), tek gjykatësi lokal (kadiu), i cili shprehte gjykimin, në nivelin e autoritetit të shkallës së parë, duke lëshuar edhe shkresën përkatëse gjyqësore[27]. Pas kërkesës së të interesuarit, realizohej këqyrja në vend e objektit[28], ku matej me kutin e arkitektit godina që pritej t'i nënshtrohej rikonstruksionit[29], në mënyrë që të regjistroheshin përmasat aktuale dhe të dhëna të tjera. Pas këqyrjes në vend, hartohej raporti paraqitës gjyqësor i shkallës së parë, i cili, zakonisht, i përcillej administratës qendrore (Portës së Lartë) për vendimin përfundimtar. Të dhënat e matjes shënoheshin në raportin paraqitës dhe përfshiheshin edhe në vendimin përfundimtar, ndërkohë që teorikisht përbëjnë angazhim për ruajtjen e pandryshueshmërisë gjatë meremetimit[30].

Në administratën qendrore këto çështje gjykoheshin nga shejhulislam (Şeyhülislam)[31], i cili ishte edhe autoriteti më i lartë i nxjerrjeve së gjykimeve të sheriatit dhe në vijim lëshohej dokumenti i Lejes Perandorake, *fermani*[32].

Dhënia e ekspertizës së veçantë ligjore islamike (*fetva*), e cila qoftë certifikonte ekzistencën e objektit që në kohërat e vjetra (dhe lejonte meremetimin e tij), qoftë thjesht miratonte

[26] AQSh, F. 141 (Mitropolia e Korçës), D. 18, f. 1r-v: Qarkore e Patriarkut të Kostandinopojës, Anthimit IV, dërguar Mitropolitit të Korçës, Neofitit, ku i bëhen me dije procedurat mbi ndërtimin e meremetimin e kishave dhe të shkollave, të vendosura nga Porta e Lartë me dekret sulltanor (Irāda), lëshuar më 27 Zilhicce të vitit osman 1264 (27 nëntor 1848).

[27] Zakonisht autoriteti lokal osman lëshonte certifikatë (Hüccet) ose shprehje gjykimi (ilâm). Shih AQSh, F. 141, D. 18, 47, 70, 116. Πουλίτσας Π., Σύνοψις τού κώδικος Δρυϊνουπόλεως, fq. 98, ku për rikonstruksionin e dy kishave të vjetra, të Pantokratorit dhe të Taksiarkëve, u lëshuan dy *ilâm* dhe *hüccet*.

[28] Kjo procedurë shfaqet në dokumentet e kohës me emrin «qesfi» (*keşf*). AQSh, F. 141, D. 18, 47, 70, 116. Πουλίτσας Π., Σύνοψις τού κώδικος Δρυϊνουπόλεως, fq. 98, Θεμιστοκλέους Μπ., Κώδιξ του Δελβίνου, fq. 61-63. Përmendim, po ashtu, rastin e Fermanit të sulltan Mahmudit I, lëshuar më 1741 ndaj sanxhakbeut të Vlorës dhe naibit të *kazasë* së Karbunarës, ku, pasi përmend ankesat e fshatarëve të fshatrave të Ardenicës në lidhje me gjendjen e mjerueshme të kishës së tyre, urdhëron autoritetet lokale osmane për të kontrolluar nëse këto kërkesa janë të vërteta dhe, në rast pozitiv, të lejojnë banorët të riparojnë manastirin e tyre. Fermani ndodhet në AQSh, F. 135, D. 23, f. 70r dhe është transkriptuar dhe botuar në Giakoumis K. dhe D. Egro *Ottoman Pragmatism*, Appendix 1, fq. 110-113.

[29] Në fermanin e sulltan Mexhidit drejtuar më 1849 kajmekamit të Sanxhakut të Ohrit, Haxhi Fahri Beut dhe kadiut të kazasë së Elbasanit në lidhje me meremetimin e kishës së djegur të Shën Kollit në lagjen e Shënkollit në Elbasan, konstatonte kryerjen e procedurës së matjes së kishës: "Kisha në fjalë asht vështgue e matun me anë të organeve të Sheriatit dhe asht tridhjet e nantë metër e gjatë, njëzet e tetë e gjanë e trembëdhjet e malt me dy dyer e me gjashtë dritore me ka tetë pëllambë nalt e katër pëllambë gjanë". Përmbajtja e fermanit me nr. reference arkivore AQSh, F. 143, D. 1281, fl. 1 është botuar në tri gjuhë, shqip, turqish dhe anglisht, në Shaban S., H. E. Fıratlı dhe T. Atmaca. *Fermanë "të shkruash historinë me tolerancë" - Fermanlar: "tarihi hoşgörüyle yazmak" - Firmans: "writing the history by tollerance [i.e. tolerance]"*, Tiranë: Arbëria, 2005, fq. 117.

[30] AQSh, F. 141, D. 18: ku në dekretin sulltanor të 1848, për rastet e meremetimit të kishave theksohet se duhet të ruhet "*kushti që këto meremetime të kryhen sipas formës dhe në vendin e vjetër të kishës, pa e zgjeruar apo i ndryshuar asaj përmasat*". Gjithashtu, në vitin 1849, sulltan Mexhidi lëshon fermanin e tij për meremetimin e kishës së sipërpërmendur Shën Kollit në Elbasan me kushtin që "*kisha në fjalë të meremetohet aq gjatë, gjanë e naltë e me atë sipërfaqe siç ka qenë ma para, pa e kalue strukturën e saj origjinale*". Shaban S., H. E. Fıratlı dhe T. Atmaca. *Fermanë të shkruash historinë me tolerancë,* fq. 117 (AQSh, F. 143, D. 1281, fl. 1).

[31] Pas verifikimit të vërtetësisë së kërkesës së të krishterëve të Elbasanit për meremetimin e kishës së Shën Kollit, çështja i referohet shejhulislamit ku kërkohet nxjerrja e fetvajes. Shih Shaban S., H. E. Fıratlı dhe T. Atmaca. *Fermanë të shkruash historinë me tolerancë*, fq. 117 (AQSh, F. 143, D. 1281, fl. 1).

[32] Fermanë sulltanorë janë lëshuar ndër të tjera më 1842 për ndërtime kishash në lagjet Goricë e Mangalem të Beratit në vitin 1842 (AQSh, F. 128, D. 55, fl. 61), për meremetimin e kishës së Shën Kollit në Elbasan më 1849 (AQSh, F. 143, D. 1281, fl. 1), për rindërtimin e kishës së rrënuar të Shën Harallambit në Kamenë të Sarandës më 1862 (AQSh, F. 140, D. 17, fl. 1), për mospengimin e meremetimit të një kishe në rrezik shembjeje në zonën e Delvinës nga jeniçerët më 1888 (AQSh, F. 143, D. 1284, fl. 1) etj. Shih edhe Shaban S., H. E. Fıratlı dhe T. Atmaca. *Fermane të shkruash historinë me tolerancë*, Tiranë: Arbëria, 2005. Përveç rasteve mbi rindërtimet apo meremetimet e kishave, përmes rrugëve zyrtare kërkohej, gjithashtu, ferman edhe për varjen e kambanave në kisha. Përmendim këtu vetëm rastin e kambanës së kishës në fshatin Badilonjë të Përmetit, për të cilin lëshohet më 1909 nga Patriarkana e Kostandinopojës letër drejt Mitropolitit të Korçës, Gjervasit, ku «*e* bëjmë me dije hirësinë tuaj se tashmë u lëshua dhe u mor në dorëzim nga ne Fermani i Lartë Sulltanor, që lejon varjen e kambanës në fshatin Badilonjë të kësaj zone [Përmetit]". AQSh, F. 141, D. 116, fl. 1r.

DOWNLOADED

meremetimin e tij, konsiston, më së shumti, në negocime të drejtpërdrejta mes autoriteteve lokale (dhe jo të administratës qendrore) dhe të interesuarve. Kjo procedurë "*...pengesash administrative...*" shfuqizohet me legjislacionin e reformave të Tanzimatit.

Deri në gjysmën e shek. XIX, për përfundimin e çështjeve në Portën e Lartë, të interesuarit përdornin jo rrallë herë ndërmjetësimin e Patriarkanës Ekumenike. Me legjislacionin e miratuar në kuadër të reformave, ndërhyrja e Patriarkanës tashmë institucionalizohet, pasi ajo rekomandonte lëshimin e lejeve[33].

Shkresat e lejeve perandorake (fermanëve), përpara se të zbatoheshin, i komunikoheshin më parë nëpunësit gjyqësor lokal (kadiut)[34], i cili edhe i regjistronte. Në rast se ky i fundit refuzonte zbatimin e lejeve, atëherë atij i lëshohej urdhëresë nga administrata qendrore (pas adresimit përkatës të çështjes nga pala e interesuar), ose çështja shqyrtohej sërish.

Organi dytësor përbëhej nga nëpunësit gjyqësorë rajonal (të sanxhaqeve), por vendimi i lëshuar prej tyre lypsej të miratohej sërish prej Şeyhülislam (autoriteti më i lartë i nxjerrjeve së gjykimeve të sheriatit) në mënyrë që të lëshohej leja sulltanore.

Ushtrimi i kontrollit pas rikonstruksionit, për konstatimin e ligjshmërisë së meremetimit, ishte pjesë e tërë procedurës. Kadiu, nën shoqërinë e dëshmitarëve, të krishterë dhe myslimanë, realizonte këqyrjen në vend të objektit dhe më pas lëshonte certifikatën përkatëse.

Me legjislacionin e Reformave të Tanzimait, nga njëra anë institucionalizohet prezantimi i projekteve dhe i buxhetit financiar, por nga ana tjetër krijoheshin vështirësi në realizimin e dispozitave përkatëse ligjore në zonat provinciale. Qarkorja e mëposhtme patriarkale, e lëshuar si përgjigje ndaj komunikimit të Portës së Lartë drejtuar asaj, [Kishës së Madhe, Patriarkanës Ekumenike] thekson[35]:

"Në përgjigje ndaj tesqeresë (komunikimit) së lartë drejtuar Patriarkanës (së Kishës së Madhe) lidhur me kishat dhe shkollat, protestojmë ndaj vendimit të fundit lidhur me këto objekte, përmes të cilit na bëhet e ditur se, kurdo qoftë të kërkohet leje nga Qeveria për ndërtimin e kishave apo të shkollave nga banorë të krishterë në çdo vend të hapësirës Osmane ata qofshin, duhet të paraqesin më parë shpenzimet reale dhe tenderimin, në të njëjtën kohë hartohen të gjitha projektet dhe dorëzohen së bashku me kërkesën. Siç duket në përgjigjen tonë ndaj kësaj tesqereje... dëftohet se: përveçse në Kryeqytet (Βασιλεύουσα) dhe në qytetet e mëdha, në të tjerat, qytezat dhe fshatrat, kishat dhe shkollat e ndërtuara nuk janë të përsosura dhe të rregullta, por qeverisen përmes kontributit të banorëve, të përbërë nga 5 – 10 groshë apo në materiale, ku dikush siguron drurin, dikush tjetër gëlqeren, gurin etj. Madje në shumë vende janë vetë banorët që punojnë me duart e tyre dhe sapo formësohen të katërta muret dhe vendoset çatia ata *nisin* të *bëjnë shërbesat kishtare apo aktivitetin mësimor dhe,* në vijim, *kur t'u krijohen lehtësirat, ata* përkujdesen për përmirësimin dhe përsosjen e tyre. *Si rrjedhojë është e pamundur të hartohen projekte* të këtyre objekteve...".

Shkresat e lejeve të ndërtimit, të njohura si fermanë, i përkisnin kategorisë së "Urdhëresa të larta" (*Emr-ı Şerif*)

[33] Procedura e përcjelljes së kërkesave për ndërtime kishash, sipas "rendit" në fuqi, duhej të realizohej "me anën e kryepriftit lokal, i cili ia adreson kërkesën Kishës së Madhe (Patriarkanës së Kostandinopojës), e cila bën të mundur, përmes takririt të saj (deklaratës zyrtare), lëshimin nga Porta e Lartë e fermanit përkatës sulltanor, që i drejtohet autoriteteve osmane". Σταυρίδη Ί., Συλλογή πατριαρχικών καί συνοδικών έγκυκλίων πατριαρχικών άποδείξεων καί έγκυκλίων τής Μ. Πρωτοσυγκελλίας, έν Κωνσταντινουπόλει: έκ τού Πατριαρχικού Τυπογραφείου, 1900, fq.28 e në vijim, kapitulli "mbi ndërtimin dhe meremetimin e institucioneve të bamirësisë". Një vit më vonë Ministria Osmane e Drejtësisë dhe e Fesë me shkresën e saj dt. 11 korrik 1883 (11 Ramazan 1300), *po aty*, fq 30-31, i drejtohej "Tërëshenjtërisë së tij, Patriarkut të Romejve", duke i bërë me dije modelin e Divanit sulltanor osman për kushtet paraprake që duheshin plotësuar për miratimin e kërkesës së "shtetasve jo myslimanë" për ndërtimin e kishave, shkollave, spitaleve etj.

[34] Përgjithësisht mbi funksionet e kadilerëve lokalë shih Μοσχοβάκης N., Τό έν Έλλάδι δημόσιον δίκαιον έπί Τουρκοκρατίας, Athens ²1988, fq. 37, 88. Gjithashtu Nuro K., "Kadiu në shtetin osman si person juridik-administrativ dhe sixhilati i tij në Arkivin Qëndror të Shtetit", *Perla* v. IX 2004 nr. 3 (34), fq. 141-152 dhe Nurja E., "Fermanët e sulltanëve në mbrojtje të të drejtave të jomyslimanëve në Shqipëri", *Etika* 46 (2012), fq. 68-69, ribotuar pa ndryshime nga Kruja G., "Toleranca në Fermanët e Shtetit Osman në Shqipëri", *Zani i Naltë* 9 (2014), fq. 55-57.

[35] Qarkore Patriarkale dhe Sinodike lëshuar më 11 qershor 1867 nga "Kryepeshkopi i Kostandinopojës, Romës së Re dhe Patriark Ekumenik", Grigori ndaj Mitropolitit të Korçës, Neofitit (AQSh, F. 141, D. 70, fl. 1r-v) dhe regjistruar edhe në kodikun e Mitropolisë së Drinopojës (AQSh, F. 139, D. 3, fl. 29r-31r) lidhur me rregulloren e nxjerrë nga Porta e Lartë për kishat dhe shkollat e ndërtuara, për të cilat më parë duhej paraqitur projekti dhe buxheti financiar.

DO NOT COPY

dhe mbanin stemën e sulltanit Turra apo Tugra (*Tuğra*), por jo dhe nënshkrimin me dorëshkrimin e tij[36]. Zakonisht ndiqet një model i paracaktuar, ku godina përshkruhet sipas tri përmasave të saj bazike: gjatësia, gjerësia dhe lartësia. Herë-herë përfshihen edhe të dhëna përshkruese të godinës (numri dhe lloji i dyerve, lloji i mbulesës së kateve, i dyshemeve, i çatisë me tjegulla etj.)[37]. Nëse parashikohen godina plotësuese, ato referohen më vete. Gjithmonë përmendet qartë se meremetimi duhet të kryhet duke respektuar përmasat fillestare dhe formën e godinës. Në fund, referohen përfituesit e lejes, autoriteti lëshues dhe titulli i nëpunësit gjyqësor që shqyrton çështjen, data dhe vendi i lëshimit.

Konstatime lidhur me zbatimin dhe procedurën e lëshimit të lejeve ndërtimore

Konsultimi dhe studimi i kodikëve administrativë kishtarë, por edhe i burimeve të tjera është mjaft i rëndësishëm për të nxjerrë në dritë të dhëna të shumta lidhur me rrethanat ekonomike, sociale, kulturore, por edhe me vetë rindërtimet dhe rikonstruksionet e objekteve të kultit të krishterë të ardhura në ditët tona nën cilësinë e monumenteve të kulturës. Për të respektuar kohën relativisht të shtrënguar që na është lënë në dispozicion, do të kufizohem vetëm në përmendjen e disa rasteve me interes, shkëputur nga regjistrimet e kodikëve kishtarë.

Mjaft karakteristik lidhur me procedurën e rikonstruksionit të kishave është shënimi kronikal i regjistruar në kodikun e qytetit të Delvinës që lidhet me rindërtimin e kishës qendrore të Shën Mërisë së Murtilës[38]:

"*Viti 1795. Në këtë vit, më 20 të muajit shtator, në krahinën tonë u vendos si peshkop Partheni. Menjëherë ai procedoi për zgjerimin e kishës së Murtilës. Shumë shpejt hartoi sa ishin të nevojshme për ndërtimin e saj, thirri ustallarët dhe u shkroi fshatrave, të cilët rendën ta ndihmojnë, me njerëz dhe kafshë, si edhe vetë banorët e këtushëm, dhe e ndërtuan atë deri në çati; por ndodhi një e keqe e madhe. Duke parë zgjerimin e kësaj kishe, osmanët u mbushën me vrer, dhe... vrapuan pa u zgjatur dhe e shembën kishën deri tek themelet, më pas thyen disa tjegulla dhe u larguan. Partheni u tregua burrë trim dhe mik i drejtësisë, sepse nuk u tremb, por sakaq iu drejtua Mustafa pashës dhe i tregoi sa ndodhën. Pashai... menjëherë* çoi zë dhe thirri disa miq të tij osmanë dhe*, si e peshuan çështjen në sy të Parthenit, menjëherë i shkruan letër Stambollit dhe i kërkuan ferman për ndërtimin e kishës. Letrat shkuan dhe shumë shpejt mbërriti fermani mbretëror i Sulltan Selimit të III. Me të mbërritur fermani, pashai thirri menjëherë Parthenin dhe të krishterët e qytetit dhe urdhëroi zyrtarisht ndërtimin e kishës. Të krishterët,* të tronditur nga e keqja e parë*, ishin të frikësuar. Atëherë Partheni e bindi Mustafa pashën, i cili erdhi vetë dhe i urdhëroi ustallarët. U lexoi fermanin mbretëror përpara të gjithëve dhe osmanët u siguruan për ligjshmërinë e çështjes. Vendosi edhe 40 persona të armatosur për mbrojtje dhe u caktoi afat të krishterëve që brenda 40 ditëve ta kenë mbuluar kishën me çati. Kështu nisi sërish ndërtimi dhe nxituan të krishterët dhe punuan ditë e natë pa u lodhur dhe me kujdes të veçantë, dhe arritën ta mbulonin kishën brenda afatit...*

Pashai, duke vrarë mendjen në fund, i frikësuar mos revoltoheshin osmanët që nuk dëgjonin as administrator e as mbret, vendosi dhe u caktoi projektin të krishterëve si vijon: 1) ta ndërtojnë kishën sipas gjatësisë dhe gjerësisë që ajo kishte më parë, ndërsa lartësia të përgjysmohej, 2) Dritare të mëdha të mos hapin, porse të vogla dhe nga njëra anë... pasi të punojnë për dyzetë ditënetë pa ndërprerje ta përfundojnë dhe ta lyejnë nga jashtë me të zezë që të ngjajë e vjetër, 3) Për sa nevojiten brenda, marangozët mund të punojnë të lirë dhe sa të duan përtej afatit 40 ditor".

Rast krejt të veçantë përbën mënyra me të cilën komuniteti ortodoks i Korçës siguroi lejen për ndërtimin e kishës metropolitane të Burimit Jetëdhënës. Lidhur me këtë në Kodikun e Mitropolisë së Korçës lexojmë[39]: "*Përpara 130 vjetëve (1707), banorët ortodoksë të Korçës, të nxitur nga zelli dhe shpresëtaria, menduan të ndërtonin këtë kishë në një vend qendror pranë Mitropolisë. Të frikësuar nga rrethanat e kohës, pasi ndërtimi i këtyre ndërtesave të shenjta nuk lejohej, tre vetë nga paria, Marko Vasili,*

[36] Shih Konortas P., *Ottoman perceptions of the Ecumenical Patriarchate*, fq. 334 ku shtjellohet dallimi mes Urdhërit të Lartë *emr-ı şerif* dhe formën e mëpasshme të saj, lejes sulltanore *ruhsat*.

[37] Mbi përmasat dhe të dhënat e tjera të kishave, të përfshira në fermanët sulltanorë, shih më sipër, referencën nr. 33.

[38] Θεμιστοκλέους Μπ., Κώδιξ του Δελβίνου, fq. 61-63.

[39] Rembeci A., *The Codex of the Holy Metropolis of Korça*, regjistrimi nr. 160/4.

DO NOT COPY

Shamo dhe Haxhi Koçi arritën që fshehurazi të hidhnin një palë themele dhe, si i mbuluan, hapën fjalën se në atë vend pat ekzistuar dikur një kishëz,... duke kërkuar leje për ndërtimin e kishës, që u mor me shumë mund e lodhje.... Në fund u arrit që shpejt të ndërtohej kisha, duke punuar të mëdhenj e të vegjël për të". Për nder të kësaj vepre të guximshme, ikonat e tre ndërtuesve-ktitorëve, veshur me veshje tradicionale, ishin pikturuar brenda në kishë, në anën jugore.

Zakonisht, larg syve të kryeqendrës osmane liritë fetare të të krishterëve vareshin nga predispozita rastësore pozitive ose negative të ofiqarëve osmanë dhe të popullsisë myslimane. Kështu, edhe pse ishte i ndaluar përdorimi i kambanave dhe, si rrjedhojë, edhe ndërtimi i kambanoreve, herë-herë ndodhte që kjo gjë të tolerohej. Me dhuratat e Dhimitër Joan Kirkës dhe me lejen e prefektit të Selanikut, Aqif Pashës, që inspektonte zonat e Korçës, u ndërtua më 1868 kambanorja e kishës së Shën Marisë[40]. Po ashtu, pas pothuaj një shekulli, komuniteti arriti më 1876 të pajiste me kambanore edhe kishën e Burimit Jetëdhënës, po me miratimin e Aqif Pashës[41]. Raste të ngjashme rezultojnë nga të dhënat e kodikëve për objekte të shumta kishtare, si për kishën e Shën Triadhës në Pepel të Gjirokastrës, ndërtuar më 1750 dhe pajisur me kambanore më 1821, për kishën e Shën Mërisë në Voskopojë, ndërtuar më 1712 dhe pajisur me kambanore më 1887, të Profetit Ilia po në Voskopojë, ndërtuar më 1751 dhe pajisur me kambanore më 1880 etj.[42]

Shkëmbimet ekonomike përbëjnë një çështje tjetër me interes, që preket shpesh në regjistrimet e kodikëve administrativë kishtarë. Në to referohet qartë mbi pretendimet ekonomike të autoriteteve osmane për dhënien e lejeve për meremetimin e kishave. Po përmendim vetëm dy nga shumë raste. Në kodikun e mitropolisë së Drinopojës dhe Gjirokastrës, në kohën e kur ishte kryeprift Dositeu, janë regjistruar në formën e raporteve financiare, regjimet e dhënies së lejeve për ngritjen e kishës peshkopale të Pantokratorit dhe asaj të Taksiarkëve në qytetin e Gjirokastrës. Aty paraqiten veprimet që duheshin ndjekur për ndërtimin e kishave, por dhe dimensioni i tyre ekonomik. Për kishën e Pantokratorit:

"*Tek të jashtmit,* [nënkupton ofiqarët osmanë] *dhurata dhe shpërblime, tek pashai për beratin, për kadiun këtu dhe bejlerët, 1250 groshë. Për njerëzit e Vali Mustafa beut dhe disa dhurata për kadiun, 112 groshë e 90 aspra*"[43].

Për kishën e Taksiarkëve janë shpenzuar, për dhurata dhe shpenzime tek ofiqarët osmanë, rreth 1402 groshë. Totali i shpenzimeve dëshmon se dhuratat e peshqeshet ndaj autoriteteve osmane për ndërtimin e kishës peshkopale të Pantrokratorit kapin 22% të kostos totale të ndërtimit, që është 6141 groshë. Ndërsa për kishën e Taksiarkëve shkon në 18% të kostos totale prej 7633 groshësh[44].

Nga sa më lart, por edhe nga llogaritë e shpenzimeve mbi meremetime kishash të regjistruara në kodikë kishtarë, konstatohet se masa e tolerancës të autoriteteve osmane, për sa i takon mirëmbajtjes dhe ringritjes së objekteve të kultit të krishterë, shkonte në përpjesëtim të drejtë me fuqinë ekonomike të një bashkësie për dhënie dhuratash[45].

Studimi sistematik i materialit të çmuar burimor, në kodikë e dokumente administrative kishtare dhe dokumente osmane, që ruhen sot në AQSh, por edhe të atyre që gjenden në arkivat apo institucione të tjera jashtë vendit, jemi të sigurt se do ta pasurojë këtë qasje të pjesshme studimore tonën me të dhëna të reja mbi kuadrin dhe zbatimin e dispozitave ligjore të ndërtimit të kishave dhe të veprimtarive kulturore në periudhën në fjalë. Me bashkërendimin e këtyre informacioneve burimore me objektet e kultit të krishterë të trashëguara nga e shkuara, synuam të kontribuonim, përmes kësaj kumtese, në shqyrtimin e kuadrit ligjor, brenda së cilit u ndërtuan dhe rindërtuan objektet e kultit të krishterë në vendin tonë, dhe evoluimin e tij, veçanërisht gjatë shek. XVIII dhe

[40] Rembeci A., *The Codex of the Holy Metropolis of Korça*, regjistrimi nr. 131.

[41] Rembeci A., *The Codex of the Holy Metropolis of Korça*, regjistrimi nr. 160/4.

[42] Popa, Mbishkrimet, fq. 33, 30, 47, 46, 39. Vakalopoulos, Istoria tou Ellinikou, t. II, fq. 208.

[43] Πουλίτσας Π., Σύνοψις τού κώδικος Δρυϊνουπόλεως, fq. 99.

[44] Πουλίτσας Π., Σύνοψις τού κώδικος Δρυϊνουπόλεως, fq. 99-100.

[45] "Dhuratat" ose "peshqeshet" ishin institucion në të gjithë hierarkinë e administratës osmane, si brenda saj ku varësit jepnin peshqeshe (*peşkeş*), d.m.th. u jepnin ryshfet eprorëve të tyre për të ruajtur pozicionin e punës, por edhe jashtë saj, në shkëmbimet mes shtetit dhe qytetarëve. Është po aq i njohur edhe sistemi i institucionalizuar i ryshfetit (*rűşvet*), të cilin ishin të detyruar t'ua jepnin të krishterëve kadilerëve osmanë. Shih βλ. Sarris N., *Ottoman Reality. The tributary administration* (in Greek), vëll. I, Athens: Arsenidis, 1982, fq. 478.

DO NOT COPY

XIX, studimin e procedurave të ndjekura për nxjerrjen e lejeve ndërtimore për kishat dhe objektet e kultit të krishterë, në nxjerrjen e disa konstatimeve lidhur me lëshimin e lejeve të ndërtimit të objekteve të kultit të krishterë, në shqyrtimin e mënyrës dhe shkallës së zbatimit të dispozitave të caktuara ligjore osmane mbi ndërtimin dhe rindërtimin e kishave të krishtera, dëshmi të veprimtarisë ndërtimore dhe kulturore gjatë periudhës në fjalë në vendin tonë.

DO NOT COPY

Andi RËMBECI
Department of History, University of Tirana

DO NOT COPY

THE LEGAL FRAMEWORK AND THE BUILDING SYSTEM OF CHRISTIAN ORTHODOX BUILDINGS IN ALBANIA DURING THE PERIOD OF THE OTTOMAN EMPIRE (18TH – 19TH CENTURY)

During the ottoman period, the local Christian communities in the Albanian region, but not only, were bound to organize themselves, in order to deal with the taxes, solve the local problematic, and conclude the necessary religious buildings and those of social character. The social, economic, cultural and spiritual live of the Christians was manifested through the religious institutions, and was administered according to the in-house rules that were compiled under the spirit of the byzantine legislation. Thus, the orthodox Christian buildings during the ottoman period were not a form of expressing their religious feelings, but they also were the center of communitarian life, as a place of gathering and a scene where artistic trends were expressed.

The study of the historic sources, such like the church regesta, housed, nowadays, at the Central State Archive in Tirana, but also those sources that are found in archives or research institutions outside of Albania, offers new data on the implementation of the legal framework that was followed in the case of church buildings, but also for the building activity in this period. In this paper, by coordinating these sources with the church buildings inherited until nowadays, we try to contribute in: a) examining the legal framework, that was in power when the Christian orthodox objects were built and the evolution of this activity, especially during the 18th and 19th century; b) examine the procedures that were followed in order to obtain the building license for the religious buildings; c) making some statements about the means used to obtain the building licenses; d) exploring the ways and degree of executing the ottoman law on church building, also examining the "alternative practices" and, last, e) demonstrating the religious building activity in Albania during the above period.

DO NOT COPY

PAMJE NGA ZHVILLIMI I PUNIMEVE TË KONFERENCËS
“50 VJET STUDIM DHE RESTAURIM I TRASHËGIMISË KULTURORE”

PO WOT COPY

50 VJET
STUDIM
DHE RESTAURIM I
TRASHEGIMISE
KULTURORE SHQIPTARE
50 YEARS
STUDY
AND RESTORATION
OF ALBANIAN
CULTURAL HERITAGE

DO NOT COPY

ДОКУМЕНТ

DO NOT COPY

DO NOT COPY

50 VJET
STUDIM
DHE RESTAURIM I
TRASHËGIMISË
KULTURORE SHQIPTARE
50 YEARS
STUDY
AND RESTORATION
OF ALBANIAN
CULTURAL HERITAGE
22 - 23 Tetor 2015
22 - 23 October 2015

TRASHËGIMISË
KULTURORE SHQIPTARE
50 YEARS
STUDY
AND RESTORATION
OF ALBANIAN
CULTURAL HERITAGE
22 - 23 Tetor 2015

DO NOT COPY

PAMJE NGA EKSPOZITA
“50 VJET STUDIM DHE RESTAURIM I TRASHËGIMISË KULTURORE”

DO NOT COPY

DO NOT COPY

EKSKURSION NËPËR MONUMENTE
LEZHË. VIZITË NË VENDVARRIMIN E SKËNDERBEUT

KRUJË. VIZITË NË MUZEUN ETNOGRAFIK

DO NOT COPY

KRUJË. VIZITË NË MUZEUN GJERGJ KASTRIOTI, SKËNDERBEU

DO NOT COPY